

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXIV

SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK
XXIV

THE MIDDLE AGES
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,
LITERATURE
AND ARTS
VIII

SYMPOSIUM
DESPOTOVAC–MANASIJA, AUGUST 20–21, 2016

Editorial Board

Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD, corresponding member of SASA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, PhD (Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow, Russia); Gordana Jovanović, PhD (Belgrade, Serbia); Viktor Savić, PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova, PhD (Sofia, Bulgaria); Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica Stojanović, PhD (Nikšić, Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade, Serbia); Wolfgang Steininger, PhD (Graz, Austria)

Editor-in-Chief
GORDANA JOVANOVIĆ

DESPOTOVAC
2017

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXIV

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ
И УМЕТНОСТИ
VIII

НАУЧНИ СКУП
ДЕСПОТОВАЦ–МАНАСИЈА, 20–21. АВГУСТ 2016

Редакција

*др Сћаноје Бојанин (Београд, Србија); др Злаћна Бојовић,
дописни члан САНУ (Београд, Србија); др Павле Драгичевић
(Бања Лука, Република Српска); др Лекаџерина Јакушкина
(Москва, Русија); др Гордана Јовановић (Београд, Србија);
др Виктор Савић (Београд, Србија); др Радослава Сћанкова
(Софија, Бугарска); др Рада Сћијовић (Београд, Србија);
др Јелица Сћојановић (Никшић, Црна Гора); др Љиљана
Сћошић (Београд, Србија); др Волфганг Шћајнгер (Грац,
Аустрија)*

Главни уредник
ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ
2017

Издавачи
Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац
Институт за српски језик САНУ, Београд

За издаваче
Санела Симић
др Јасна Влајић-Поповић

Рецензенти
др Станоје Бојанин (Београд, Србија)
др Злата Бојовић, дописни члан САНУ (Београд, Србија)
др Павле Драгичевић (Бања Лука, Република Српска)
др Гордана Јовановић (Београд, Србија)
др Виктор Савић (Београд, Србија)
др Рада Стијовић (Београд, Србија)

ISBN 978-86-82379-72-0

САДРЖАЈ

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

- Злајџа Бојовић* (Београд): Преписи штампаних књига у српској средњовековној традицији
9
- Радивој Радић* (Београд): Србија у спису Жила ле Бувијеа из 1451. године
19
- Томислав Ж. Јовановић* (Београд): Слово о Светом кнезу Лазару Гаврила Тројичанина
31
- Љиљана М. Јухас-Георгиевска* (Београд): Микрожанрови у Даниловим владарским житијима
43
- Белгин Тезџан Аксу* (Анкара): Београд у XVII веку према виђењу Евлије Челебије
61
- Александар Р. Крсћић* (Београд): Угри и српско-угарски односи у биографији деспота Стефана Лазаревића
71
- Драгић М. Живојиновић* (Београд): Средњовековне повеље за келију Светог Саве у Кареји и пирг Светог Василија у Хрусији: прилог њиховом проучавању
91
- Невен Г. Исаиловић* (Београд): Помени предака и сродника у средњовековним босанским повељама
103
- Милош Б. Ивановић* (Београд): Насилне промене на српском престолу у *Даниловом зборнику*
113
- Александар Јаковљевић* (Београд): Доњи град и османска варош утврђења Ресава, XV–XVI век
129

Предраг Д. Дилићарић (Београд): О појмовима *филозофија* и *филозоф*
у *Живоју десјоџа Сјефана* Константина Филозофа
145

Бранка Иванић (Београд): Извод из бележака о Јелени Балшић.
Прилог издавању рукописне грађе др Милана Кашанина у фонду
Народног музеја
163

Никола Д. Јоцић (Београд): Литургија пређеосвећених дарова
у српским рукописним служабницима XVII века
177

Миливоје С. Сјасић (Београд): Стеван Сремац о српским жупанима
185

Марина ЈБ. Сјасојевић (Београд): Глагол *видејти* кроз векове:
о значају и потреби изучавања глаголског вида на дијахроној
и синхроној равни
199

ТРИБИНА

Марија С. Винђић (Београд): Турцизми у лексичким збиркама
ресавског краја
215

ХРОНИКА

Санела Р. Симић (Деспотовац): Хроника XXIV Дана српскога
духовног преображења
223

*СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ*

ПРЕПИСИ ШТАМПЕНИХ КЊИГА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ТРАДИЦИЈИ

У раду се излаже историја феномена *преписивање средњовековних шtamпаних књига* чији су преписи били у литургијској и другим функцијама. Разлог томе били су мали тиражи књига и немогућност да допру до свих средина којима су биле потребне (пре свега, до удаљених манастира). Те књиге су у највећем броју објављиване у првим венецијанским ћириличним штампаријама и у ретким српским средњовековним манастирским штампаријама. Књиге које су најчешће у целини или у деловима преписиване биле су књиге намењене литургијској пракси, минеји, псалтири, требници (молитвеници) и популарни *Зборник за ђуџинике*. Често су у појединим штампаним књигама надомештани недостајући листови преписивањем из других штампаних примерака. Приликом преписивања водило се рачуна о томе да руком писана слова у потпуности имитирају штампани текст. У појединим егземпларима тај посао је био тако вешто и пажљиво урађен да су се једва могли разликовати писани текстови од штампаних. У многим преписима књига почели су да се копирају и орнаменти и цртежи, што је у највећој мери приближавало рукописну књигу штампаној.

Кључне речи: рукопис, штампана књига, Божидар и Виченцо Вуковић.

Српска штампана књига имала је дугу традицију. Најстарије књиге су штампане већ крајем XV века, а највећи број је објављен у штампаријама XVI века. Захваљујући чињеници што су штампари схватили предност коју има штампана књига над рукописом, веома рано су формиране штампарије са ћириличним словима. После инкунабула издатих у штампарији на Ободу крајем XV, током XVI века радило је неколико ћириличних штампарија на разним странама: на територији Србије и изван ње.

Најважније место у историји старе српске ћириличне књиге заузимају штампарије које су постојале у Венецији и интензивно радиле током XVI века, а у мањем обиму и у XVII и у XVIII веку. Главни

штампари XVI века били чланови породице Вуковић. Прву ћириличну штампарију за српске књиге основао је почетком века Божидар Вуковић, или Dionisio de la Vecchia, како је, према обичају, преводио своје име у страномј средини, тј. у Млечима, иначе, гасталд Братства Светог Ђорђа Грчког у Венецији, како се потписивао. У једном од предговора за своја издања објаснио је како је дошао на идеју да оснује штампарију. Пошто је у Венецији видео – како је изјављивао – „Немце, Грке и друге народе, како штампају божанствене књиге, пожелех свим срцем, да и ја наше српске, такође и бугарске наштампам.“ Предузео је све потребне припреме – излио је слова, припремио матрице и штампарску пресу – и 1519. године почео са штампањем књига. Прве књиге које је објавио те године биле су *Служабник (Мисал)* и *Псалтир*. Пошто су прва издања наишла на веома добар пријем и продавала се широм српске територије, као и оне насељене српским живљем, јер су то биле прве књиге намењене црквеној пракси, следеће године – 1520 – штампао је једну од најпопуларнијих књига – *Зборник за ђуђинике*. Због свога садржаја, примереног не само побожним већ и животним, практичним темама, ова књига ће имати и нова издања, а биће касније и веома често преписивана. Године 1536. штампарија је радила веома интензивно и у њој су објављене три књиге, што је за ондашње штампарске услове био велики број: поново је штампан *Зборник за ђуђинике*, затим *Окћоих ђећогласник* и *Празнични минеј*; око 1539. године, пред Вуковићеву смрт, штампана је и седма књга у његовој штампарији – *Молићвеник (Требник)*. Божидар Вуковић је добро познавао правила штампарства: црквене књиге (*Мисал* и *Псалтир*) штампао је „великим словима“. Остале књиге, како је сам у једном предговору објашњавао (то се односило на *Зборник за ђуђинике*), штампао је „мањим словима, како би путницима биле удобније за ношење“. *Зборник за ђуђинике* је, у ствари, била џепна књига.

После смрти Божидара Вуковића (1539) и после кратког прекида у раду венецијанске ћириличне штампарије, његов рад је наставио, као што је познато, његов син Виченцо Вуковић. Виченцо Вуковић, изгледа, није могао сам да преузме на себе велики посао око организовања штампарије, па се удружио са штампаром Бартоломеом ди Агостином да Скио. Они су, као ортаци (*compagni*), поднели 1546. године захтев млетачком дужду за дозволу за рад, тј. за штампање српских књига:

„... Essendo desiderosi li vostri fidelissimi signori, et subditi di vostra serenita Vincenzo quondam Dionisio della Vecchia et Bartolomeo di Agostino Da Schio compagni seguir le vestigie del preditto quondam Dionisio in far imprimer, et stampar in lingua (!) et caractere serviano, El Messal, le Epistole, et Evengeli, il Satterio, Salmista, at altri libri de piu sorte tutti

separati secondo ocórera, per universal beneficio della natiom (!) et lingua serviana, et acressimento de la fede cristiana in diversa forma grandi, e piscoli come piu espediente ocórera...“

У захтеву су јасно написали да они желе да наставе са штампањем ћириличних књига и да следе мисију коју је започео Божидар Вуковић штампањем књига „српским језиком“ и „српским словима“.

У следећих петнаест година (1546–1561) Виченцо Вуковић је организовао рад у својој штампарији: преузео је слова, алат и пресе из очеве штампарије. Објављивао је исте оне књиге које су се највише тражиле на ћириличном простору. У опрему текста унео је једну новину: под утицајем све развијеније технике штампања и све богатијих илустрација којима су књиге других венецијанских штампарија биле улепшане, посветио је више пажње орнаментици и украшавању књига уопште. У његовој штампарији објављена су следећа издања: *Псалтир* (1546, 1561), *Зборник за ђуџице* (1547, 1560), *Служабник* (1554), *Молитвеник-зборник* (1560). Према посредним подацима, штампарија је радила и касније. Требало би да је у њој штампан *Триод ђосни* 1590. године.

У Венецији су штампане, у мањем броју, још неке српске књиге; прештампавано је издање *Псалтира* Јеролима Загуровића из 1569. године у следећем веку. То је био *Псалтир* Бартоломеа Гинамија из 1638. године. Постоје, истина је, и други библиографски помени. Међутим, све је то далеко заостајало за организованим програмом Вуковићеве штампарије из XVI века.

И поред значајног развоја ћириличног штампарства, књиге нису лако доспевале до цркава и манастира на територији средњовековне Србије, која је била под турском влашћу. У венецијанским штампаријама су објављиване најпотребније књиге за свакодневну употребу у цркви (минеји, псалтири, молитвеници и др.). Иако су тиражи књига штампаних у Венецији били велики, а дистрибуција се једним делом одвијала преко Дубровника, у српској средини осећао се велики недостатак штампаних књига. У многе забачене цркве и манастире, који нису били на караванским путевима, штампане књиге нису ни могле стићи. У њима су се и даље употребљавале само рукописне књиге. Осим тога, штампане књиге су биле и скупе. Навешћемо један податак о томе. Божидар Вуковић је 1539. године оставио следеће обавештење: егземплара српских књига које је дотле штампао има још доста у магацини-ма у Венецији; наређивао је да се пошаљу у Дубровник и да се одреди цена по којој ће се продавати („Минеји по три дуката један... Псалтири и Мисали по један дукат и четврт, Мали молитвеник по пет лира комад повезан у кожи“).

Недостатак књига је у српским манастирима и црквама био велики проблем, па су током XVI века почеле да се оснивају штампарије широм Србије, најчешће у манастирима. Пошто су манастири непрестано били рушени и пљачкани, ни штампарије које су радиле у њима нису могле дуго да се одрже. Њихов рад је обично био краткотрајан, у њима је најчешће штампано само по неколико наслова. Штампарије су делиле судбину манастира у којима су основане, па, како су манастири рушени и пустошени, а калуђери се пресељавали у друге манастире, тако су се и штампарије селиле, гасиле и поново отварале на другим местима. (Њихови тиражи нису увек били мали и оне су, понекад, биле и конкуренција великим штампаријама: брат Божидара Вуковића, трговац књигама, жалио се 1538. године да је дошао у Дубровник „са товарима књига“ штампаних у штампарији свога брата, али да су пре њега у Дубровнику већ били „српски трговци“, са књигама штампаним, несумњиво, у манастирима „Горажда и Рујна“.)

У историји српске књиге те су штампарије имале велику улогу. Основане су и радиле у Горажду, у манастирима Рујну, Грачаници, Милешеви, у Мркшиној цркви. Штампарије су у манастирима оснивале угледне личности (у Грачаници је, нпр., штампарију основао митрополит Никанор и у њој је штампан *Окѣоих њеѣогласник* 1539. године). Међу штампарима најзапаженији је био јеромонах Мардарије, који је био заслужан за рад неколико од ових штампарија. Том низу српских штампарија припада и штампарија коју је у Београду основао Радиша Дмитровић 1552. године. Он је започео штампање *Београдског четворојеванђеља*, али је умро током рада на издању ове књиге. Штампарију је преузео дубровачки трговац настањен у Београду – Тројан Гундулић и у њој је 1552. године завршено штампање ове књиге. Око штампања *Београдског четворојеванђеља* ангажовао се јеромонах Мардарије, који је поновио ово издање десет година касније у Мркшиној цркви.

У XVIII веку још једном је српска штампана књига у Венецији доживела процват. Шездесетих година тога века грчки трговац Димитрије Теодосије, припадник колоније грчких трговаца, а потом и штампарског еснафа у Венецији, родом из Епира, основао је своју штампарију. Повод за оснивање штампарије био је, пре свега, трговачки, што је и наглашавао у молбама да му се одобри да обавља и тај посао. У молби упућеној млетачким властима 1754. године писао је, пошто у иначе развијеној млетачкој трговини књига недостају књиге које су писане „in illirico“, нарочито оне које су „за црквену употребу према грчком обреду, које се набављају из Русије с великим трошком“, оснивање нове ћириличке штампарије било би од велике користи. Димитрије

Теодосије је потом развио велику штампарску делатност. У овом часу за нас је важан податак да су припремане за штампу књиге „in idioma e carattere illirico“, преведене са грчког („fedele e semplice praduazione da greco idioma“). У списку српских књига које ће се преводити („libri illirici, che si devono stampare, in quali sono tradotti inalterabilmente degli originali libri greci che continuamente si stampano in Venezia“), набројане су, на италијанском језику, следеће: *L’Orologio piccolo, cioe Diurno; L’orologio grande, cioe Diurno completo; Il Psalterio, cioe il salmi di Davide; L’Ottoicho, ossia gli otto caantici che si cantono in chiesa ogni Domenica; L’Evangelio; L’Apostolo, cioe gli atti degli apostoli, e l’epistole di s. Paulo; Le tre liturgie, cioe le messe di s. Gio Chrisostomo, s. Basilio e s. Gregorio Magno; Il Triodo, cioe l’ooficio della qadragesima grande* и др. Из овог списка се види да су то све књиге за које постоји велико тржиште, јер су биле потребне црквама за литургију – *Часослов мали, Часослов велики, Псалтир, Окѿоих, Јеванђеље, Аѿосѿол, Три лиѿургије (службе), Триод* и др.

И поред тога што је Гутембергов проналазак био револуционаран, јер је омогућио да уместо уникатног рукописа књиге постану општа својина, рукописи се нису брзо и лако повлачили пред штампаном књигом. Српски средњовековни рукописи су се преписивали све до почетка XIX века и поред постојања штампарија и издања најфреквентнијих црквених књига. Манастирски скрипторијуми у којима су се преписивали рукописи, а касније и штампане књиге, имали су велику традицију. У време пре Гутемберга били су скрипторијуми на Светој Гори, а почетком XV века у манастиру Манасија (Ресавска преписивачка школа); у касније време важан центар за преписивање књига био је манастир Рача. У овим скрипторијумима су се усавршили писмо, правопис и уметничко украшавање рукописа. У скрипторијумима су се преписивале, у првом реду, практичне црквене књиге које су у употреби у свакодневној служби у цркви (минеји, псалтири, јеванђеља, животи светаца, молитве, службе и др.), и то у већем броју примерака, јер је постојала велика практична потреба за њима. Преписивала су се и многа друга дела из разних области знања (теолошке књиге; медицински кодекси; књижевна дела – житија владара и светаца и др.; хронике, стари анали; античка дела итд.). И поред свега тога, рукописне књиге су биле доступне само ограниченом броју људи.

Вишевековна традиција рукописне књиге и њеног умножавања преко преписа била је и после проналаска штампарства веома јака и одржала се све до XIX века. Био је то културни феномен. У српској средњовековној традицији био је веома изражен и поред постојања српских штампарија у Венецији и на неколико других места. Током

свих тих векова, упорно су преписиване штампане књиге и ти преписи су били у практичној употреби. За то је било неколико разлога. Објективни разлози су могли бити следећи: српске штампарије су углавном биле малог капацитета, па није било довољно егземплара; штампана књига је била скупа, а у забаченим манастирима и црквама била је тешко доступна (турска разарања и паљења манастира уништавала су и књиге); у таквим условима многи свештеници и монаси нису ни могли да прате издавачку делатност штампарија. Пошто су прве штампане књиге подражавале рукопис, многи обични, скромни калуђери нису ни разликовали штампану од писане књиге. Како током XVII века није било српских штампарија (забележене су само 2–3 штампане књиге), а књиге из XVI века више нису могле да се набаве, било је оправдано и разумљиво да су књиге морале да се ручно умножавају.

Постојали су и разлози друге врсте. Прво: рукописна књига се ценила јер се сматрала вредним предметом. Чин преписивања и вештина преписивања су се сматрале божјим даром. (Многи писари су забележили на маргини како су и од кога добили благослов за преписивање одређеног рукописа.) Рукописна књига је била део приватности. Друго: важни рукописи су писани калиграфски, имали су бојене орнаменте, украшене иницијале, вињете; повезивани су у дрвене корице или у кожне повезе, на којима су се налазиле иконографске композиције, крстови, представе животиња, цветни орнаменти и сл. Све је то давало спољашњу лепоту рукопису, тако да је он био уметнички предмет. У почетку штампарства приврженост рукопису је била још увек велика. Навешћемо неке примере. Године 1493. дубровачки хуманиста Елиус Ламапридиус Церва (Илија Цријевић) потписао је уговор са тада познатим калиграфом Феликсом Петанчићем (Felix Brutus Petancius) да му препише калиграфски, са иницијалима и словима „*alla stampa*“ збирку од 700 песама. Други пример је везан такође за Петанчића: 1502. године, иако је штампарство већ изишло „из повоја“, ангажован је да калиграфски преписује и украшава рукописне кодексе *Генеалогiju њурских царева* и *Историју Турске* Корвинове библиотеке за потребе угарског краља.

Већ су књиге из штампарије Црнојевића, са Обода, рано почеле да служе преписивачима као добар „извод“ („извод“ означава штампану књигу са које се преписује текст). Међу рукописима Пећке патријаршије сачуван је препис *Окѡиоиха 1–4 глас*; на више места постоје преписи *Пасхалија* из штампаног Макаријевог *Псалтира*. У највећем броју су копиране књиге које је штампао Божидар Вуковић: у библиотеци Румунске академије наука пронађен је велики број копија најстаријих издања Вуковићевих књига: *Служабник*, 1519; *Псалтир*, 1520 (1519!),

Литургијар (1528), *Осмогласник* (1537). Међу рукописима манастира Раче налази се препис једног његовог *Псалтира*; у Народној библиотеци Србије налази се *Мали зборник* (рукопис XVIII века) – то је препис највећег дела *Зборника за њујнике* Божидара Вуковића итд. Издања штампарије у Милешеви такође су служила преписивачима: у XVI веку начињена су два преписа штампаног *Мољитвеника* (*Требника* из 1546. године). Преписивано је и београдско издање *Четвороеванђеља* Тројана Гундулића из 1552. године. Преписали су га за своје потребе калуђери манастира Фенека 1573. године. Сачувало се неколико примерака преписа *Служабника* који је Јеролим Загуровић штампао 1570. године у Венецији. Кружио је по црквама и препис *Цвеиног њириода* штампаног у Мркшиној цркви итд.

Поред преписа штампаних књига у целини, било је примера када су се преписивали само делови штампане књиге. То је био случај са непотпуним примерцима, када у штампаној књизи недостају листови или већи одељци. У том случају попуна се вршила тако што су се непостојећи листови преписивали из другог штампаног примерка. Приликом преписивања водило се рачуна о томе да руком писана слова у потпуности имитирају штампани текст.

Преписи делова штампаних књига могли су се наћи и у разним зборницима. Реч је о зборницима у које су, најчешће монаси, уписивали различите текстове. Пошто су зборници имали тематски оквир, њихови састављачи су бирали текстове по одређеним темама. Интересантан је примерак једног рукописног молитвеника из XVII века (налази се у Музеју примењене уметности у Београду). Овај зборник молитава је имао практичну намену, садржи молитве за заштиту од разних неприлика и невоља (молитве против невоља здравствене природе са медицинским саветима; изреке које се употребљавају приликом гатања, које такође треба да имају „лековито“ дејство, молитве за излечење од разних болести итд.). Неколико таквих молитви у овај молитвеник је преписано из штампаног примерка Вуковићевог *Зборника за њујнике* из Венеције.

Поред тога што су током средњег века преписивани текстови из штампаних књига, често су копирани и орнаменти (иницијали, вињете). Како су књиге из штампарије Виченца Вуковића биле богатије украшене од књига из штампарије његовога оца, орнаменти су најчешће преузимани из његовог издања *Зборника за њујнике*. Обично су копиране вињете са стилизованим лишћем којима је овај зборник био украшен. У поменутом зборнику молитава из XVII века (са разним молитвама медицинског садржаја) има и неколико илустрација копираних из других Вуковићевих издања. Писар зборника (или илуминатор) преузео

је цртеж Христа са убрусом из *Зборника* (1520), слику Светог Николе из *Зборника* (1536), Светог Илије из *Минеја* (1538), Светог Ђорђа из *Зборника* (1536), а Светог Димитрија из *Окѣоиха* (1537).

Преписи српских штампаних књига током средњег века имали су неколико битних карактеристика. Преписивали су се највише током XVII века, када су престале да раде велике штампарије у Венецији и манастирске штампарије у Србији, јер су манастири у којима су постојале били уништени. Тад се тешко долазило до штампане књиге и зато је њихово преписивање било популарно. Карактеристика преписа у XVI веку била је у томе што су копије веома личиле на оригинале. Преписивачи су настојали да њихов рукопис буде што приближнија имитација оригиналних слова из штампане књиге. У неким егземплярима тај посао је био тако вешто и пажљиво изведен да су се једва могли разликовати писани текстови од штампаних. Када су у рукописима почели да се копирају орнаменти и цртежи, рукописна књига се у највећој мери приближила штампаној.

Улога преписа штампаних књига у српској култури била је од великог значаја. Она је током XVI и XVII века омогућила посредно ширење штампане књиге, па се српски простор није осећао изолован од центара културе. Касније, када нових издања више није било, рукописна књига је продужила живот штампаној књизи и одржала континуитет књиге све до краја XVIII века, а неки њени примерци настајали су и у каснијим временима.

Zlata Bojović

PRINTED BOOKS AND THEIR TRANSCRIPTION IN THE MEDIEVAL SERBIAN TRADITION

S u m m a r y

The transcribed copies of Serbian printed books, in the Middle Ages, possess a number of important features. The work of transcription was at its height in the seventeenth century when the work of the great printers in Venice and the Serbian monasteries was interrupted, as the monasteries where these activities were carried out were destroyed. In the same period it was difficult to get a printed book, this being the reason why transcription became so widespread. In the sixteenth century one of the characteristics of transcriptions was the fact that the copies were very similar to the original

printed version. The copyists tended to align their handwriting as much as possible with the original characters in the printed book. In some examples this work was carried out with such ability and attention that one can barely distinguish between the manuscripts and the printed texts. When copyists began to copy the ornamental motifs and designs in the manuscripts then the manuscripts book form drew even closer to the printed book form.

СРБИЈА У СПИСУ ЖИЛА ЛЕ БУВИЈЕА ИЗ 1451. ГОДИНЕ

Француски племић и дипломата Жил ле Бувије средином XV века саставио је историјско-географско дело *Књига ојиса земаља*. Свој спис је лично даровао краљу Шарлу VII и он се данас налази у Националној библиотеци у Паризу (Ms. 5873). Интегрални текст овог трактата објављен је у целости први пут 1908. године. У њему има података и о ондашњој српској држави. Ти подаци су оскудни, фрагментарни и због паралелног навођења *земље десјоџа Рашке* и *Есклавоније* унеколико чак и конфузни, али се уклапају у слику о Србији која постоји у осталим оновременим изворима.

Кључне речи: Србија, XV век, Жил ле Бувије, *Књига ојиса земаља*, *земља десјоџа Рашке*, географија, *Есклавонија*.

У XV веку су европска географска и путописна литература забележиле изванредан напредак. Објашњење за овај својеврсни препород лежи у чињеници да је дошло до јачања односа између Запада и Истока, да су се тражили нови путеви према Азији, да су се изнова, показале се узалудно, ковали планови за крсташки рат против Турака, док замах ходочасничких путовања није губио на снази.¹

И Француска краљевина, једна од најјачих сила у латинском свету западне Европе онога времена, имала је своје интересе и занимање

* rradic@f.bg.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века* (бр. 177015), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ *Travel and Travellers of the Middle Ages*, ed. A. P. Newton, London, 1926, 2 sq.; J. P. A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*, I, Leiden, 1980, 1–23; *Dictionary of the Middle Ages*, 12, ed. J. R. Strayer, New York, 1989, 148–162; *Travel in the Byzantine World*, Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000, ed. R. Macrides, Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 10, Aldershot, 2002, 1–512.

у односу на земље и догађаје на тлу југоисточне Европе и, уопште, читавог Истока.² Једноставније речено, то занимање се из XIV само пренело и у XV столеће. Ту би најпре требало поменути Бургундско војводство на челу са Филипом Добрим (1419–1467), који је био веома инволвиран и у догађаје на Балканском полуострву везане за надирање Османлија.³ Двојица његових сарадника боравили су како на Леванту, тако и на Балкану и донели су проницљиве белешке са својих путовања. У питању су били Жилбер де Ланоа (1421–1423)⁴ и, нама далеко познатији, Бертрандон де ла Брокијер (1432–1433). Подаци овог другог, Брокијера, сакупљени у спис *Путовање њреко мора*, одавно су познати не само стручњацима него чак и широј публици.⁵

У нашој средини, међутим, није довољно познат и коришћен извор *Књига ојиса земаља француског племића*, војног достојанственика и дипломате Жила ле Бувијеа. Он је рођен 1386. године у покрајини Бери, по некима, у главном граду покрајине Буржу.⁶ Као човек од поверења француске владе, путовао је у важне мисије на разне европске дворове. Имао је титулу „краљевог гласника“, најпре нижег, а затим и вишег ранга. На путовања – најпре у Париз, а затим по Француској и страним земљама – кренуо је већ 1402. године као шеснаестогодишњи младић.⁷ У почетку је уживао покровитељство и заштиту Жана, војводе од Бретање, да би 1425. године за краљевску ствар придобио овог великог незадовољног вазала.

Племић Жил ле Бувије био је савременик, у неким случајевима и непосредан учесник и очевидац, бурних догађаја из оновремене фран-

² Указујемо на већ класичну студију J. Delaville le Roulx, *La France en Orient au XVIe siècle*, I–II, Paris, 1886.

³ J. Paviot, *La politique navale des ducs de Bourgogne, 1384–1482*, Lille, 1995 (недоступно).

⁴ *Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в.*, съставителство и редакция Б. А. Цветкова, София, 1975, 46–48; „*Бях в три страни, които и трите се казват България*“. *Географско-пътеписни съчинения за България и българите от XV век*, увод, подбор и коментар В. Гюзелев, Пловдив, 2014, 41–48.

⁵ Б. де ла Брокијер, *Путовање њреко мора*, превео и коментарисао М. Рајичић, Београд, 1950, 8–165. Уп. С. Новаковић, *Буркард и Берџрандон де-ла-Брокијер о Балканском љолуострву XIV и XV века*, Годишњица Николе Чупића 14, 1984, 1–61; Р. Радић, *Босна у стису Берџрандона де ла Брокијера*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 3, 2002, 91–99.

⁶ *Od pogleda do teksta. Antologija francuskih tekstova o jugoslovenskim krajevima i narodima*, izbor, uvodni tekstovi, prevod i komentari M. Pavlović, Beograd, 1983, 50–51, 297–298 (о аутору); 51–53 (француски текст); 298–300 (српски превод) /= М. Pavlović, *Antologija*; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа в описанието на Жил ле Бувије, наречен Бери, от 1451 г.*, у: *Пътуванията в средновековна България. Материали от първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм“*, Шумен, 8–11 май 2008 г., Велико Търново, 2009, 24.

⁷ М. Pavlović, *Antologija*, 297.

цуске историје. То се пре свега односи на велике борбе против Енглеза у оквиру тзв. „стогодишњег рата“ и појаву младе и харизматичне сељанке Јованке Орлеанке, која је узбуркала Француску и преокренула рат против традиционалних непријатеља.⁸

Зна се да се Жил ле Бувије, одевен у најсвечанију одежду, у новембру 1437. године, када је француски краљ Шарл VII (1403–1461) свечано ушао у Париз, налазио у предњем делу групе која је окруживала суверена.⁹ Две године касније (1439) учествовао је у преговорима и у војним операцијама чији је исход био повраћај Нормандије. Године 1448. био је члан посланства које је ишло у Рим код папе Николе V (1447–1455). Бувије је уживао велики углед код краља Шарла VII, који га је због многобројних мисија и учињених услуга у више наврата наградио. Тачан датум Бувијеове смрти није познат. Како било, зна се да је у септембру 1455. године још увек био жив. Како се његова хроника о Шарлу VII ту зауставља, највероватније да је приближно у то време, можда око 1460. године, и преминуо.¹⁰

Жил ле Бувије је оставио прилично велику писану заоставштину. Из његовог пера су изишле *Хроника и историја Шарла VII од 1402. до 1455. године*, као и два историјска дела која је посветио збивањима у Нормандији. Као историчар, али нарочито као географ, Ле Бувије је написао дело *Опис Француске* и последње дело – *Географија у форми цртања*.¹¹

За ову прилику нарочито нас занима једно мало дело које је саставио овај француски племић. У питању је *Књига опис земаља*, један од познијих списа које је написао Жил ле Бувије.¹² Дуга и успешна дипломатска каријера му је омогућила да сакупи обиље података и стекне солидно знање.¹³ Своје историјско-географско дело *Књига опис земаља* започео је да пише 1439–1440. године, а завршио га је тек 1451. године.¹⁴ Подсетимо се да је то само две године пре пада Византије (1453) и осам година пре пада српске средњовековне државе (1459). Свој спис је лично даровао краљу Шарлу VII, а тај спис се данас налази у Националној библиотеци у Паризу (Ms. 5873).¹⁵

⁸ Е. Пероа, Р. Дусе, А. Латреј, *Историја Француске, I (Од најстаријег времена до 1774)*, прев. И. Божић, Београд, 1961, 246 сл.; С. Пеинтер, *Историја средњег века (284–1500)*, прев. Ч. Антић, Н. Порчић, Београд – Бања Лука, 1997, 404 сл.

⁹ М. Pavlović, *Antologija*, 297.

¹⁰ *Истито*, 297; В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 24.

¹¹ М. Pavlović, *Antologija*, 297–298.

¹² *Истито*, 298.

¹³ В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 24.

¹⁴ *Истито*.

¹⁵ *Истито*.

За спис *Књига ојиса земаља* са разлогом се истиче да је најстарија расправа из дескриптивне географије. „Као таква, она поред вишеструке вредности и значаја, има и крупне недостатке (чак и када је реч о самој Француској, поред Швајцарске, Баварске, Италије, Ирске и др.), међу којима су бројни пропусти у бележењу области и места, као и крупне несразмере појединих делова.“¹⁶ Интегрални текст овог списка први пут је објављен 1908. године.¹⁷

Свој опис југоисточне Европе започиње Константинопољем, за који вели да га од Турске (под којом се, још од времена Четвртог крсташког рата, ако не и пре, подразумева Мала Азија) не одваја неко велико растојање. С друге стране мора је земља Грчка, чија је престоница Константинопољ, који је саградио благородни цар Константин и по чијем имену је назван. Он је смештен уз море и ту долазе трговци са свих страна да продају и купују. У том граду има једна веома лепа црква „Света Софија Константинопољска“, која је цела од мермера. Сав народ с те стране говори грчки и по одећи, обући и оружју наликује Сараценима, али уместо капа од кадифе носе башлик, односно једну врсту капуљаче.¹⁸

У наставку се каже да „велики Турчин“, под којим се, наравно, подразумева турски султан, влада огромном територијом између реке Дунава и Средоземног мора, док Венецијанци и Ђеновљани владају грчким острвима.¹⁹ Ако се има у виду време састављања списка *Књига ојиса земаља*, сва је прилика да се ипак ради о Мурату II (1421–1451), а не о Мехмеду II Освајачу (1451–1481).²⁰

У континенталној Грчкој, наставља Жил ле Бувије, има и других хришћанских области које су лепе и богате разним благом. Земљом Морејом управља садашњи император у Цариграду.²¹ У питању је, наравно, Константин XI Драгаш Палеолог (1449–1453), који је, пре него

¹⁶ М. Pavlović, *Antologija*, 298.

¹⁷ Le Livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry, premier Roid' Armes de Charles VII, roi de France, publié pour la première fois avec une introduction et notes et suivi de l'Itiberaires Brugeois, de la Table de Velletri et de plusieurs autres documents géographiques inédits ou mal connus du XV siècle, recueillis et commentés par E.-T. Hamy, Paris, 1908, 93 sq. /= G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*!

¹⁸ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 93. Уп. В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 25.

¹⁹ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 93. Уп. В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 25.

²⁰ С обзиром на чињеницу да је Жил ле Бувије почео да пише своје дело 1439/1440. и завршио га 1451. године, а то су године када је владао Мурат II, разложно је претпоставити да се на њега односи синтагма „велики Турчин“. Уп. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, прев. Т. Бакић, Нови Сад, 1968, 59 сл.

²¹ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 94. Уп. В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 25.

што је постао цар, био деспот у Мореји.²² Мореја је, наравно, Пелопонез, како се ово полуострво називало у позном средњем веку.²³ У тој земљи налазе се два морска пристаништа која припадају Венецији – Корон и Модон.²⁴ Посреди су веома важне луке које су Млечани са пуно разлога називали „очи комуне“, а имале су изванредан значај за пролазак бродовља из источног у западно Средоземље, и, обратно, из западног у источно.²⁵

У Албанији се налазе два града – наставља своје казивање Бувије – један се назива Андурес (под тим именом се лако препознаје Драч), а други Патрас, који је сав од мермера.²⁶ Ово може представљати изненађење јер је град Патрас на северу Пелопонеза, али се мора узети у обзир албанска миграција најпре у Тесалију, почев од средине XIV, а потом и на Пелопонез крајем XIV и у првим деценијама XV века.²⁷

Велики Турчин ратује против Мореје, али се она брани храбро јер је у питању планинска земља. Та област је заштићена зидом према мору, слично Константинопољу, који је ограђен бредима и кулама. Кажу да је ове зидине саградио Помпеј да би се заштитио од Јулија Цезара.²⁸ У ствари, ово би морао бити чувени бред Хексамилион („зид од шест миља“), који је пред крај византијске историје добио на важности.²⁹

Француски племић наглашава да је земља Грчка лепа и плодна у сваком благу и сваковрсним животињама, али је много пострадала у ратовима које хришћани воде против Сарацена.³⁰ Сарацени је углавном назив за Арапе, али овде је, наравно, реч о Турцима.³¹ Они (Грци) верују

²² Д. Никол, *Бесмртни цар*, прев. И. Панић, В. Ракоњац, Београд – Бања Лука, 1997, 36 сл.

²³ *The Oxford Dictionary of Byzantium* [= ODB], II, ed. A. P. Kazhdan, New York – Oxford, 1991, 1409 (Т. Е. Gregory).

²⁴ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 94. Уп. В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

²⁵ ODB, II, 1149 – Корон; 1356 – Модон (Т. Е. Gregory).

²⁶ Gilles le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 94. Уп. В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

²⁷ Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, у: Илири и Албанци, Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности, ур. М. Гарашанин, Београд, 1988, 295 сл.

²⁸ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

²⁹ И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд, 1984, 160 сл.; ODB, II, 927–928 (Т. Е. Gregory).

³⁰ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. М. Pavlović, *Antologija*, 298; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

³¹ *Оксфордска историја ислама*, прир. Ц. Л. Еспозито, прев. Ђ. Трајковић, Београд, 2002, 333–336.

у Бога као хришћани, али имају неких огрешења о веру.³² Упадљиво је, али не и необично, да многи западњаци онога времена на овај начин виде своју источну сабраћу по вери – са извесном оградом за њих кажу „као хришћани“.³³ Наравно, важи и обрнуто.

Грци немају звона него чекићима ударају о даску коју носе на рамену да би позивали да се иде у манастир.³⁴ Наравно, посреди је клепало (грчки *симанџрон*), али овај податак ипак изазива недоумицу. Познато је, наиме, да су звона са Запада у Византију дошла већ у другој половини IX века, а да су у широку употребу ушла после Четвртог крсташког рата.³⁵ Наравно, то никако није морало да значи да су потпуно потиснула клепала. Можда је овај податак овде нашао место више као неки куриозум него као стварно стање. Другим речима, у овом контексту и времену речени податак делује као помало артефицијелан и на прави начин не одражава савремено стање.

Западно од Грчке је краљ Босне, а на истоку, преко мора, налази се Турска, док су на југу Средоземно море и острво Курфок (Крф).³⁶ Између овако омеђеног запада и истока, који се као такав може прихватити, смештене су земље Бугарска и Влашка.³⁷ Те четири споменуте земље, дакле, Грчка, Босна, Бугарска и Влашка, нису ни хришћанске, ни сараценске због ратова које против њих води Турчин неко време, или, с друге стране, хришћани Мађари, Пољаци и Горњи Немци.³⁸ Ту је, затим, и краљевина Босна, која је између Грчке и Есклавоније према западу, а на југу је краљевина Алмаси, док је између истока и запада земља Горња Аустрија.³⁹ Није лако пратити ову географију коју нам подастире Жил ле Бувије. Под краљевином Алмаси поједини научници су

³² G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. М. Павловић, *Antologija*, 298; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

³³ На пример, в. Р. Радић, *Четири занемарена података о средњовековној Босни*, Споменница Милана Васића, Бања Лука, 2005, 158.

³⁴ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. М. Павловић, *Antologija*, 298–299; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

³⁵ Р. Радић, *Хиландарска звона су уишхнула 1491. године. Прилог историји Свете Горе у XV веку*, у: Осам векова Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, ур. В. Кораћ, Београд, 2000, 85–92.

³⁶ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. И. Попова, *България и Балканите в представите на западноевропейците през XIV–XV век*, *Bulgaria Mediaevalis 4–5 /Studies in honour of Professor Vasilka Tăpkova-Zaimova/*, 2013–2014, 214.

³⁷ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. М. Павловић, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

³⁸ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. М. Павловић, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

³⁹ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 95. Уп. М. Павловић, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 25.

склони да виде простор Македоније,⁴⁰ мада у то нису чврсто убеђени, а неки сматрају да би то можда могла бити Далмација,⁴¹ односно поседи Венеције на простору источног Јадрана, што се такође не може са сигурношћу потврдити.

Занимљиво је да о Горњој Аустрији француски дипломата има прилично лоше мишљење јер каже: „То је врло лоша земља и људи су врло лоши, а то је због великих ратова које имају.“⁴² Ти људи живе оскудно од дивљих животиња, од речних риба, од смокава и од меда, који имају у изобиљу. Иду у групама из шуме у шуму, да би опљачкали људе који путују из једне земље у другу. Они носе за појасом врећицу брашна, од кога, када су у шуми, на ватри праве дугуљасто пециво. Та земља је земља великих планина.⁴³

Не упуштајући се дубље у објашњење ове оцене, не треба губити из вида да је Жил ле Бувије боравио на угарском двору и да је добро упознао ту земљу која је сусед Аустрији. Можда је, путујући тим крајевима евентуално доживео некакве непријатности, што је проузроковало овако лош утисак.

У наставку Жил ле Бувије истиче да се у суседству те земље, дакле, горње Аустрије, према Влашкој, налази земља деспота Рашке, а земља деспота Арседука и Кефалонија, према Средоземном мору.⁴⁴ Овде је у питању господар архипелага у Јонском мору, а то су после 1386. године били Млечани.⁴⁵

Земља деспота Рашке, наставља своје казивање француски племић, врло је богата у житу, вину, стоци, због мира који имају јер избегавају рат са Турском, а краљевина Босна је та која се налази између две стране које воде рат.⁴⁶ Уз то, Жил ле Бувије саопштава и врло занимљив податак о томе да се људи те земље, дакле, земље деспота Рашке, облаче на грчки начин.⁴⁷

⁴⁰ В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 27, нап. 24.

⁴¹ М. Pavlović, *Antologija*, 52, нап. 5.

⁴² Gilles le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 96. Уп. М. Pavlović, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 25.

⁴³ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 96. Уп. М. Pavlović, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 25–26.

⁴⁴ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 96. Уп. М. Pavlović, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 26.

⁴⁵ *ODB*, II, 1124 (Т. Е. Gregory, А. Cutler); F. C. Lane, *Povijest Mletačke republike*, prev. Т. Mršić, red. L. Čoralić, Zagreb, 2007, 221.

⁴⁶ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 96. Уп. М. Pavlović, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 26.

⁴⁷ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 96. Уп. М. Pavlović, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 26.

Будући да своје дело пише у петој деценији XV века, сасвим је јасно да се под „деспотом Рашке“ крије деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456), који је углавном настојао да води политику којом се избегавају сукоби са Турцима.⁴⁸ Кратка реченица у којој Бувије каже да је земља деспота Рашке богата у житу, вину, стоци може се, али и не мора, схватити као некакав уопштен податак. Још неки оновремени писци, навешћу на пример византијског историчара Критовула са Имброса, за кога се засигурно зна да никада није био у Србији, величају њено становништво и богатство.⁴⁹ Такође пада у очи да Жил ле Бувије, када говори о богатству земље деспота Рашке, не помиње руднике, који су, на другој страни, били нешто што је остављало нарочит утисак на неке друге стране писце и путнике. И Бертрандон де ла Брокијер доноси сличну оцену када каже да у целој држави Расији или Србији, што је потпуно исто, има свега што је човеку потребно.⁵⁰

Још једна реченица привлачи посебну пажњу: „Између далматинских земаља је земља Есклавонија и Кефалонија и један део Албаније и грофовија Есдин (Удине), која се налази између Истре и Аустрије, и то су две врсте људи латинских хришћана.“⁵¹

Као што смо видели, дакле, у спису француског дипломате два пута се помиње *земља десџоџа Рашке* на начин који јасно и недвосмислено подразумева српску државу деспота Ђурђа Бранковића.

Међутим, два пута, такође, помиње се и Есклавонија, а то свакако изазива одређене недоумице.

Подсетимо се да је својевремено наш проф. Михаило Динић написао расправу која се данас с разлогом убраја међу класичне, а под насловом *О називима средњовековне српске државе. Славонија, Србија, Рашка*.⁵² Он је, дакле, нагласио да су у оновременим изворима у употреби била три назива. „Ова три имена државе су се више-мање употребљавала заједно, а од њих је једно – *Slavonia* – задржало и много шире опште значење. Морало је, сасвим природно, долазити понекада и до пометњи, нарочито код удаљених писаца, којима није увек било

⁴⁸ М. Спремић, *Десџоџа Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 89 сл.

⁴⁹ *Critobuli Imbriotaе Historiae*, rec. D. R. Reinsch, Berlin – New York, 94–96.

⁵⁰ Б. де ла Брокијер, *Пушовање преко мора*, 128–129. Уп. Р. Радић, *Пушовање кроз Србију у средњем веку*, у: Р. Радић, Р. Петковић, *Средњовековни пушовања*, Београд, 2011, 108.

⁵¹ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 97. Уп. М. Павловић, *Antologija*, 299; В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 26.

⁵² М. Динић, *О називима српске средњовековне државе. Славонија, Србија, Рашка*, Прилози за књижевност, језик историју и фолклор 32, 1966, 26–34 (= у: Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије, прир. С. Ћирковић, Београд, 1978, 33–43 = Из српске историје средњег века, прир. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд, 2003, 161–171).

јасно шта се под тим именом крије, тим пре што се обим државе није увек поклапао са употребом српског имена.⁵³

Овде је управо тај случај! У истом тексту се напоредо наводе и *земља десѿоѿиа Рашке и Есклавонија* (што је само један од деривата назива Склавонија⁵⁴). Добро је познато да „у дубровачким споменицима Sclavonia означава искључиво Србију.“⁵⁵ Међутим, овде је очигледно да то није тако. Латински назив *Sclavonia* или Есклавонија (и сличне изведенице) означавао је и Србију, али је, географски гледано, могао да буде назив за много шире подручје. Подсетимо се само да у „опису похода Рајмонда Тулуског за време Првог крсташког рата војска пролази од Истре до Скадра преко Склавоније.“⁵⁶ Термин Склавонија је означавао и Србију, али је садржавао и много шири и општији контекст, обухватајући источну обалу Јадранског мора са приобалним појасом, насељену словенским живљем. Прецизније речено, Склавонија се простирала од ушћа Соче до ушћа Бојане, без обзира на то колико дубоко продирала у унутрашњост Балканског полуострва.⁵⁷

У овом случају, у спису *Књига оѿиса земаља Жила ле Бувијеа* помињу се и Рашка и Есклавонија, али као два различита географска појма, свакако далеко од тога да буду својеврсни синоними. Док за Рашку, као што смо рекли, нема сумње да је држава деспота Ђурђа Бранковића, Есклавонију и њене границе никако није лако географски одредити и сместити. Утисак је, свакако, да би то ипак требало да буде не цео, него само део узаног приобалног појаса уз Јадранско море.

Још нешто привлачи пажњу. Као и Брокијер, тако и Жил ле Бувије пише о Бугарској као о држави која постоји.⁵⁸ Међутим, историјске

⁵³ М. Динић, *О називима српске средњовековне државе*, 169. Уп. Р. Радић, *Да ли је Роџер Бејкон знао за Србију?*, *Наша прошлост* 12, 2011, 73–78.

⁵⁴ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1952 (репринт: 1978), 63–64; *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Београд, 1955 (репринт: 2007), 222, нап. 9; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II (Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen), Berlin, 1958², 278; S. Antoljak, *Unsere "Sklavinien"*, *Actes du XIIe congrès international d'études byzantines*, Ochride 10–16 septembre 1961, Tome II, Београд, 1964, 9–13; G. Ostrogorski, *Vizantija i južni Sloveni*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1, 1963, 3–13 (= Сабрана дела, IV, Византија и Словени, Београд, 1970, 7–20).

⁵⁵ М. Динић, *О називима српске средњовековне државе*, 163. Такође в. Ђ. Трифуновић, *О средњовековном имену Србија*, *Источник* XX/77–78, 2011, 5–9.

⁵⁶ М. Динић, *О називима српске средњовековне државе*, 163.

⁵⁷ М. Šunjić, *O Migraciji „de Partibus Sclavoniae“ u markata do polovine XV stoljeća (Ancona)*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 8, 1974–1975, 487–500; *Историја српског народа*, II (Доба борби за очување и обнову државе, 1371–1537), Београд, 1982, 415 (М. Благојевић, М. Спремић); Р. Радић, *Србија у Житијују Максима Кавсокаливијиа*, у: *Наука и идентитет, Филозофске и природно-математичке науке*, Пале, 2012, 15–20.

⁵⁸ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 97–98. Уп. В. Гюзелев, *Југоисточна Европа*, 26.

чињенице су неумољиве: Бугарска је престала да постоји у последњој деценији XIV века (тзв. Трновска Бугарска 1393, а тзв. Видинска Бугарска 1396. године).⁵⁹ Са разлогом се претпоставља да Бувије никада није био ни у Бугарској, као ни у Влахији (Влашкој), јер су подаци које о њима доноси крајње оскудни, фрагментарни и уопштени.⁶⁰ Ово „архаично“ помињање Бугарске, ако га тако можемо означити, сведочи заправо о својеврсној инерцији и спорој промени географских представа код оновремених писаца. Бувијеово писање је више „књишко“ него „искуствено“, какав је случај са Бертрандоном де ла Брокијером.

И, на самом крају, Жил ле Бувије доноси и неколико врло занимљивих, па могло би се рећи и донекле наивних, али и тачних реченица о Дубровнику. Истиче да постоји и град Рагоса и у том граду је тело Светог Матеја јеванђелисте, а има лепу морску луку. Они (Дубровчани) никад не пуштају да у њихове луке уђу Венецијанци, зато што подозревају да би ти Венецијанци хтели да им отму град и да га припоје себи.⁶¹

Подаци које Жил ле Бувије саопштава о Србији средине XV столећа су оскудни, фрагментарни и због паралелног навођења *земље десџоџа Рашке* и *Есклавоније* унеколико чак и конфузни. Француски племић не доноси неке нове и непознате чињенице, поготово уколико искључимо необичну вест да се људи земље деспота Рашке облаче на грчки начин.

Radivoj Radić

SERBIA IN THE WORK BY GILLES LE BOUVIER FROM 1451

S u m m a r y

The French aristocrat and diplomat Gilles le Bouvier wrote the historic-geographic work *The Book of Countries' Descriptions* (*Le Livre de la description des pays*) in the middle of the 15th century. He personally gave

⁵⁹ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, 1999, 661–676; Д. Попов, И. Божилов, Ц. Георгијева, К. Косев, А. Пантев, И. Баева, *Историја Бугарске*, прир. С. Пириватрић, прев. М. Ј. Стојадиновић, Београд, 2008, 120–121.

⁶⁰ В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 24.

⁶¹ G. le Bouvier, *Le Livre de la description des pays*, 97. Уп. М. Pavlović, *Antologija*, 299–300; В. Гюзелев, *Югоизточна Европа*, 26.

as present his manuscript to King Charles VII, and it is now part of the National Library collection in Paris (Ms. 5873). This text was for the first time published in its entirety in 1908. It contains information about the then Serbian state which the French nobleman describes as “rich in grain, wine, cattle, because of the peace they have, as they avoid the war with Turkey ... and its people are dressed in the Greek style.” This information is scarce, fragmented and even confusing somewhat because of the parallel mentioning of the *le Païs du Dispot de Rasie* and *Esclavonie*, but are completely comparable to the image of Serbia present in other sources of the time.

СЛОВО О СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ ГАВРИЛА ТРОЈИЧАНИНА

У овом раду говори се о још једном делу посвећеном Светом кнезу Лазару. У питању је дело које својим поетским одликама припада жанру слова. Оно се налази у Панагирику исписаном у првој четвртини XVII века. Није познато где је рукопис настао, али је приликом турских прогона овај Панагирик пренесен из првобитног манастира у манастир Ступље, који се налази у западној Босни. Када је и овај манастир спаљен, његови монаси пребегли су у славонски манастир Ораховицу доносећи, између осталог, и споменути Панагирик, о чему сведочи запис Стефана Раваничанина из 1696. године. Данас се рукопис налази у саставу рукописне збирке Музеја Српске православне цркве у Београду са сигнатуром 3-I-59. Према најновијим сазнањима тај Панагирик исписао је Гаврило Тројичанин. Слично осталим саставима у Панагирику, он је и ово *Слово* прилагодио пре свега композиционо, преузимајући га из неког нама непознатог састава посвећеног кнезу Лазару. Овде се прилаже приређен текст Гавриловог *Слова*.

Кључне речи: жанр слова, Гаврило Тројичанин, Панагирик, приређен текст.

Косовска битка са судбоносним исходом за српски народ обележила је тематику књижевних састава настајалих до краја XIV века и у првим деценијама наредног столећа. Средишње место у тим делима заузела је погибија кнеза Лазара и његово опредељење за царство небеско. Дела посвећена Светом кнезу Лазару и Косовском боју остварена су у прозним, песничким и реторским саставима који припадају ширем жанровском кругу. Она су нам позната у облику житија, пролошког житија, службе, похвале, слова, похвалног слова, натписа и записа. У жанру житија и слова срећу се и по два дела различитих писаца. Препознатљива одлика прозних и реторских жанрова да су они обимом краћи и језгровити потврдила се и код ових састава. Такве

* tomjovan1@gmail.com

особине стекле су се и у два житија кнеза Лазара која нису достигла уобичајену пуноћу и опширност каква се среће у другим делима истог жанра. Све ове саставе писали су врсни писци, израстали и однеговани на богатој традицији немањићког периода српске књижевности. То су патријарх Данило Трећи, Монахиња Јефимија, деспот Стефан Лазаревић, Андоније Рафаил и неколико других писаца чија имена су нам остала непозната.

Научна занимања за дела посвећена косовској тематици покренута су већ средином XIX века. Постепеним сазнањима откривала су се најпре дела Монахиње Јефимије у радовима Павела Јозефа Шафарика,¹ Јанка Шафарика,² Ђуре Даничића,³ Ивана Кукуљевића Сакцинског,⁴ Франца Миклошича,⁵ Александра Фјодоровича Гилфердинга,⁶ Нићифора Дучића⁷ и Илариона Руварца.⁸ Некако у то време сазнало се за постојање *Слова о Свѣтом кнезу Лазару* патријарха Данила Трећег⁹ и сродног дела Андонија Рафаила.¹⁰ Уследила су даља истраживања, која трају непрекидно до најновијих времена. Најцеловитија проучавања дела о Светом кнезу Лазару и Косовском боју спровео је професор Ђорђе Трифуновић у докторској дисертацији, одбрањеној 1966. године и штампаној две године касније.¹¹ Његова даља бављења овом тематиком још више су се разгранала, предочавајући нам тајне и лепоту дела надахнутих тако важним догађајем као што је Косовски бој и личношћу кнеза Лазара.¹² Упознавању корпуса ових дела допринели

¹ P. J. Šafarik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovaniův*, V Praze, 1851, 27–28.

² Ј. Шафарик, *Прилогъ къ изворима сѣгаре србске истѣоріе*, Гласникъ Друштва србске словесности 5, 1853, 298.

³ Ђ. Даничић, *Рукописъ Киїріяновъ*, Гласникъ Друштва србске словесности 9, 1857, 249–251.

⁴ I. Kukuljević Sakcinski, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Zagreb, 1858, 80, 112.

⁵ *Monumenta Serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Ed. Fr. Miklosich, Vienna, 1858, 243–245.

⁶ А. Ф. Гилфердинг, *Босния, Герцеговина и старая Сербия*, Санкт Петербург, 1859, 280–281.

⁷ N. Dučić, *Razni zapisi*, Starine JAZU XXI, 1889, 130–131.

⁸ И. Руварац, *Сѣгаринарски ѣрилошци*, Старица IX, 1892, 119–122.

⁹ И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, дсѣјоѣу Сѣефану Бранковићу и кнезу Сѣефану Шишљановићу*, Летопис Матице српске 117, 1874 (1975), 108–116; С. Новаковић, *Косовски мученик I*, Хришћански весник I, 1879, 388–395.

¹⁰ А. Ф. Гилфердинг, *Босния, Герцеговина и старая Сербия*, 273–275.

¹¹ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968.

¹² Овој тематици припадају следећа дела Ђорђа Трифуновића: *Pohvala knezu Lazaru. „Pravednici v vekí žívut“ (Povodom nedavno pronađene Pohvale knezu Lazaru)*, Delo IV/3, 1957, 586–589; Данило Млађи, *За Лазаром скрбљење. Драмско фреско-виденије*, Видици 56, 1960; *Косовско сѣрадање и небеско царсѣво*, у: О кнезу Лазару, Београд 1975, 255–263; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, прир. Ђ.

пролазећи и сам кроз такве страхоте, Стефан се осврнуо посебно на судбину прогоњених монаха: „Нарочито се убоги монаси скитаху у то време од места до места по Угарској и Немачкој земљи, од Немаца и Угара и од самих тобожњих хришћана прогоњени и хуљени, омражени, ружени и називани одметницима.“¹⁷ Стефан је на крају записа себе назвао „грешним скитачем“.

Овај Панагирик данас се налази у саставу рукописне збирке Музеја Српске православне цркве у Београду са сигнатуром З-I-59. Према резултатима испитивања Љупке Васиљев, њега је исписао познати писар и граматик Гаврило Тројичанин,¹⁸ чија је писарска делатност везана за манастир Свете Тројице код Пљеваља. У рукопису се налазе преписи беседа, слова, житија и похвала. По таквом саставу овај зборник не разликује се од сродних корпуса какви се срећу у источнохришћанским срединама. У њему су дела углавном познатих црквених отаца и византијских писаца, као што су Јован Златоусти, Јован Богослов, ученик Јована Крститеља Јован звани Марко, Андреја Критски, Козма Веститор, јерусалимски архиепископ Кирил, кипарски архиепископ Аркадије, александријски архиепископ Кирил, константинопољски патријарх Прокл, монах Анастасије.

Од словенских писаца унета су дела Климента Охридског, бугарског егзарха Јована, Теодосија Хиландарца и Григорија Цамблака. Да Гаврило Тројичанин није био пуки преписивач, већ стваралачки и редакторски окренут појединим делима која је преносио из једног рукописа у нови препис, говоре нарочито адаптације житија чији се делови налазе у Ступљанском панагирику. Његове прераде одликују се сажимањима и одабиром кључних целина којима се предочава живот датог светог. Тако се од пуног облика пространог житија, намењеног за читање у манастирским трпезаријама, дошло до сведенијег обима, подесног за читање наглас као неке врсте проповеди у самој цркви. Целине житија, како их је преуредио Гаврило, приближиле су се истовремено и синаксарским житијима, која се такође читају у цркви после шесте песме канона.

Свођење пространих житија на далеко ужи обим позната су у једном ранијем случају у српској књижевној пракси. У херцеговачком манастиру Завали постојао је до Другог светског рата, између осталих рукописа, и један Панагирик из XVI века. Нажалост, он је са целом збирком рукописа и осталим драгоценостима нестао у пожару када су усташе запалиле манастир. Владимир Ђоровић преписао је из тог Панагирика један састав под насловом *Падѣтъ прѣп[о]добнаго*

¹⁷ *Исшо.*

¹⁸ Љ. Васиљев, *Два нејознаѣа слова на Усеѣње Богородице*, 425.

ω(т)ца нашего ѿмѣсна српскаго новаго дѣроточца. Препис је делимично сачуван у Ђоровићевој оставштини и тек недавно је објављен, најпре фототипски,¹⁹ а онда и у рашчитаном облику.²⁰ Овај састав представља прилагођавање делова Теодосијевог *Похвале Светом Симеону и Светом Сави* и његовог *Житија Светог Саве* за потребе ширег синаксарског житија Светог Симеона. Мада се не зна ко је био „састављач“ овог дела, склони смо да верујемо да је његов творац Гаврило Тројичанин, који је зналачки преуредио и одабрао делове из два Теодосијева састава, уграђујући их у Панагирик манастира Завале. Невелики размак времена настанка Ступљанског панагирика и Панагирика манастира Завале поткрепљују мишљење да их је саставио исти писар и пре свега приређивач – Гаврило Тројичанин. Постоји велика вероватноћа да су панагирици манастира Ступља и Завале Гаврилова дела настала у распону од неколико деценија.

Гаврилов начин рада на преобликовању пространих житија у намери да их сведе на ужи обим, какав је примерен проповедима или синаксарским житијима, још потпуније се показује у Ступљанском панагирику. Он је прерадио опширна житија Светог Саве Јерусалимског, Светог Антонија, Светог Илије и Светог Јована Крститеља. Устаљеним поступком преуређивања унео је у Панагирик и *Похвално слово чиновначелницима Михаилу и Гаврилу* Климента Охридског, из кога је преузет већи део са почетка.²¹ Непознато је у ком облику и обиму је преузето Климентово *Похвално слово на ѿресѣављење Пресвете Владичице Богородице и Приснодеве Марије*, јер оно до сада није посведочено у сачуваним словенским преписима.²²

На сличан начин прилагођавана су и нека дела српских писаца која налазимо у новом облику у Ступљанском панагирику. Тако је за проповед која би послужила за дан Светога Саве Гаврило одабрао две целине из Теодосијевог *Житија Светог Саве*. Реч је о епизодама које се тичу два засебна чуда: једно је о исцељењу ослабљеног у архиепископији Жичи, а друго је посвећено сусрету краља Стефана Првовенчаног са

¹⁹ Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ђоровића. Ка усѣосѣављању целовѣсѣосѣи његовог научног, књижевног и едиционог корѣуса (између исѣираживања и реконструкције)*, Билећа–Гацко, 2006, 1021–1027.

²⁰ Т. Јовановић, *Опширно синаксарско житије светог Симеона у Ђоровићевом ѣрејису из манастира Завале*, Зборник Филозофског факултета у Новом Саду у спомен на Боривоја Маринковића, 2014, 118–127.

²¹ Климент Охридски, *Сѣбрани сѣчинения*, том прѣви, обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, София, 1970, 280–282.

²² Климент Охридски, *Сѣбрани сѣчинения*, том втори, обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова, София, 1977. Ово слово објављено је недавно: Љ. Васиљев, *Два неѣознаѣа слова на Усѣење Богородице*, 433–435.

угарским краљем, чему је присуствовао и Свети Сава, пожелевши том приликом да се у летњој жеги окрепи вином и ледом.

Уз прослављање Светог Симеона Гаврило је одабрао неколико делова такође из Теодосијевог *Житија Светиог Саве*. Међу њима, истиче се део који говори о точењу мира Светог Симеона, које је у Гавриловом одређењу добило и ново жанровско одређење преко поднаслова, који гласи *Сл(о)во ѿ мѣронзлитію грѣп[о]добнаго сѣмѣон(а)*.

За потребе слављења Светог Стефана Дечанског Гаврило је у Ступљанском панагирику прилагодио делове из Цамблаковог *Житија Светиог Стефана Дечанског*, из којег је пренео изворни наслов овог дела. Текст је преузет одмах са почетка и тече непрекидно, заједно са молитвом коју изговара Стефан. Потом је обухваћен део који се тиче чуда Светог Николе, који је донео Стефану зенице на длану у његовом заточеништву у Цариграду.

За слављење Светог кнеза Лазара у Панагирику Гаврило је унео састав под насловом *М(ѣ)с(е)ца юнїа въ ѿг. паметь пр(и)снопоминнаѣмаго и кроткаго кнеза лазара. и съ ним[ѣ] множѣство бл(а)город(ь)ных(ь). Б(ла)го(с)л(ов)н(и) ѿ(тѣ)ч(е)*. Осим израза *ѣамей*, тј. *сїомен*, у наслову овог дела нема неких ближних жанровских одређења. Овај појам иначе јавља се шире када се који свети прославља у оквиру неког датума, а потом следи неко од дела која припадају жанру службе, слова или похвале.²³ Природа састава који је предвиђен за слављење Светог кнеза Лазара у Ступљанском панагирику сасвим одговара жанру слова, те смо га ми условно тако одредили. Испод наслова стоји уобичајена формула обраћања чтеца старешини речима: „Благослови, оче!“ На почетку казивања преузет је облик који се среће углавном у летописима: „Тада, то јест те године“. Притом се не наводи година Косовске битке, али та година свакако је споменута у некој целини која је претходила и у чијим оквирима је изнето још нешто. Овакав почетак упућује на могућност да је преузети део одломак из шире компонованог састава, што је сасвим уобичајено за Гаврилов поступак какав се среће у прилагођавању дела за овај Панагирик.

Ово *Слово* представља мешавину наративних и реторских делова. Најпре су сажето предочене прилике пре Косовске битке. Као два антипода тог времена, споменути су цар Амурат и кнез Лазар, који тада „држаше скиптар српског царства“. Почетак је иначе обележен наративном формулом „беше неки цар на истоку“. Без даљег залажења у преткосовско стање српског друштва усредсређује се на Лазареве особине којима се он дочарава као „побожан и богобојажљив и

²³ Ђ. Трифуновић, *Памей*, у: Азбучник српских средњовековних појмова, Београд, 1990², 232.

веома ништељубив, беше храбар у свему, у земаљској војсци показа се задивљујући, правдом и вером украшен, милошћу и милосрђем избобиловаше према ништима, неоскудни преобилни богодатељ познаваше се свима. Свуда божаствене цркве сазида и украси, а нити има града нити краја у земљи отачаства његовог где не окупи иночке обитељи и где не сазда и унапреди.“

Као супротност оваквим одликама кнеза Лазара, истовремено се придружују један другом ђаво и цар Амир, коме су приписане особине човекоубице, змије и безаконог цара. Ђаво, као мрзитељ добра, по козна који пут одевен је у рухо особина општег места, како је иначе схватан кроз векове и кога су писци радо китили оваквим атрибутом у свакој прилици када би га спомињали и доводили у везу са својим јунаком позитивних особина. Као такав, ђаво је послао „по други пут Амира, на хришћане, на Српску земљу и на христољубивог кнеза Лазара“. Одлучност кнеза Лазара испољена је у његовом настојању да се супротстави силној турској војсци, у којој су били, како се каже, и „други народи“ које Амурат „покори под своју власт“ и чији број је хиперболисан, јер их је „немогуће исказати по реду“. Уз чињенице о Лазаревом окупљању војске „од угарских крајева, од реке зване Саве, Мачву и друге своје земље покрену“, појавио се и један податак за који је очигледно да га је Гаврило уметнуо. Пошто је изређао српске крајеве из којих је војска прикупљана, наведено је и следеће: „и овде неки део Босне“. Управо прилог за место *овде* говори о Гавриловом припадању „неком делу Босне“ и упућености да је тога заиста било у припремама за Косовску битку.

Потом се издваја посебан композициони део који говори о краћем опису доласка обе војске на Косово поље. Нешто садржајнији део представља Лазарева молитва упућена Богу, у којој он моли за помоћ у предстојећој бици. Молитва је дирљиво лирски обележена речима којима се Лазар заветује Богу: „А ми, народ твој и овце ливаде твоје, узносићемо ти славу у векове векова.“

Сам сукоб две војске више је исказан кроз пишчеве вапаје поводом „тужног призора“. Поновљеном синтагмом „Авај мени“ наглашен је његов плач испуњен сузама. Лични тон још више је ојачан непосредним обраћањем слушаоцима: „... не могу исказати, браћо моја, таквог боја и крвопролића!“ Сличан модел употребљен је у опису турског устремљења на кнеза Лазара: „О, тешко мени, браћо моја! Покренуше се као крилати змајеви они варвари на Христовог страдаоца кнеза Лазара и ухватише га заједно за мноштвом његових благородних и доведоше их оној звери, крвопији агаренском, Бајазиту.“

Сам чин Лазаревог посечења са властелом добија нови реторски узмах хорским обраћањем Богу свих који су окупљени око кнеза. Они моле да их Господ укрепи како би окончали пут мучења. Од молитве за личну помоћ прелази се на мољење за укрепљење царства православних царева и на очекивање да се порази агаренски законопреступник и да га Бог покори као „Фараона иноплеменика“. На крају, молитвени круг затвара се мољењем за своје душе: „... удостоји нас да видимо лице славе твоје“. Хорски део у композицији окончава се Лазаревим речима исказаним као разрешење сукоба: „Мир вам распетим Христом! Нека буде са нама, браћо! Амин.“

Непосредност казивања о чину Лазаревог погубљења и свих који су на то осуђени ојачана је сликовитим детаљима: савијање часне Лазареве главе, његовом заповешћу свима који су са њим да се преклоне, Бајазитовим личним посечењем Лазареве главе, доласком народа који је приведен са њим, њиховим љубљењем његове главе и напакон посечењем њихових глава. *Слово* се завршава навођењем датума 15. јуна 6897 (1389) године, када „часне душе своје предаше у руке Господу Исусу Христу“.

Упркос настојању да дођемо до могућег извора овог *Слова*, нисмо га пронашли међу осталим познатим косовским списима.²⁴ Оно је композиционо блиско са неким другим делима ове врсте и тематике. Слично смењивање нарације и молитвених делова налази се и у *Слову о кнезу Лазару* патријарха Данила Трећег, у истоименом слову Непознатог писца, као и у *Слову о Светиом кнезу Лазару* Андонија Рафаила. Гаврилово *Слово* ипак у појединостима има сопствену композицију. Треба узети у обзир могућност да је оно преузето из неког нама непознатог слова о кнезу Лазару које је Гаврило на свој начин преуредио дајући му свој печат. С обзиром на то да је Гаврило користио модел мозаичког обликовања новонасталих дела у Ступљанском панагирику, није далеко од помисли да је он и ово *Слово* скројио према различитим списима, из којих су одабрани кључни делови. За сада можемо рећи да је оно непознат спис, настао у Гавриловој обради и преобликовању једног или више дела. Како се може видети кроз сва дела која су ушла у овај Панагирик, Гаврило је на стваралачки начин прилазио преуређењу обимнијих дела, узимајући из њих суштинске делове, или оне по којима су запамћени свети који се славе одређеног датума. Он је приступао прилагођавању постојећих дела са великим познавањем српског књижевног наслеђа и, што је посебно видљиво, са

²⁴ Најпотпунија књига о томе са ранијом литературом: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*.

великом љубављу и осећањем мере, како би нови састави одговарали читању у црквеном простору.

У додатку се прилаже приређен текст *Слова о Свѣтом кнезу Лазару* Гаврила Тројичанина према рукопису Панагирика из рукописне збирке Музеја Српске православне цркве у Београду са сигнатуром З-І-59.

(1286) М(Ѣ)С(Е)ЦА ЮНІА ВЪ ,Ѣ. ПАМЕТЬ ПР(И)СНОПОМННАЕМАГО И КРОТКАГО
КНЕЗА ЛАЗАРА. И СЪ НИМ[Ъ] МНОЖЕСТВО БЛ(А)ГОРОД(Ь)НЫХ[Ъ]

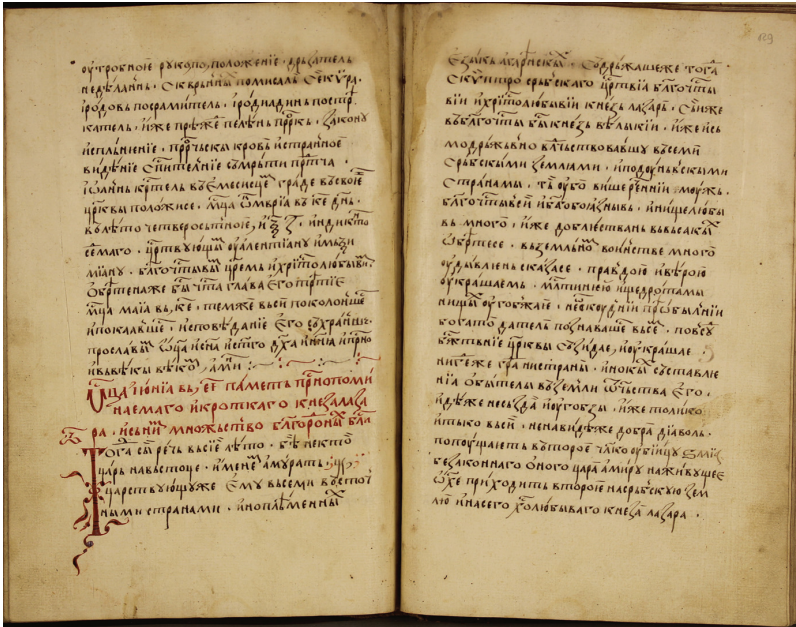
Б(лаго)сл(ов)н ѿ(тъ)ч(е)

Тогда сыреть въ сіе лѣто. бѣ некто царь на встоце. имене[ъ] амвратъ²⁵ царствующъ же ема вселни восточными странами. иноплѣменных[ъ] || (129а) езыкь агарѣнских[ъ]. съдръжаше же тогда скѣптро сръбскаго ц(а)р(ь)ствіа бл(а)гоч(ь)стыи и хрїстолубыи кнезь лазарь. сын же въ бл(а)гоч(ь)стыи быс(ть) кнезь вѣлыкїи. иже и сьмодръжьвѣно вл[а]д[ы]чѣствовавшъ вселни сръбскими землями. и подоуньвѣскими странами. тѣ оубо вишер(е)ченнїи моужь. бл(а)гоч(ь)стыи сн и б(о)г(о)воимазнѣвь. и нищелюбѣвь много. иже доблествань въ вьсакых[ъ] обрѣте се. въ земельном[ъ] воинствѣ много оудывленє сказа се. прав'дою и вѣрою оукрашаемь. м(н)л(о)стиннею и щедротамы нищих[ъ] оубожає. неоскоуднїи прѣобылнїи богатодатель познаваш(е) се всел[ъ]. по в'с(о)удъ б(о)ж(ь)ствнїе цр(ь)квы съзидає, и оукрашає. ни гдє же град[ъ] ни страны. иноких[ъ] съставленїа обывелы въ зем'ли ѿ(тъ)чѣства єго. идѣже не създа и оубоэзы. иже толнко и тько вьси.

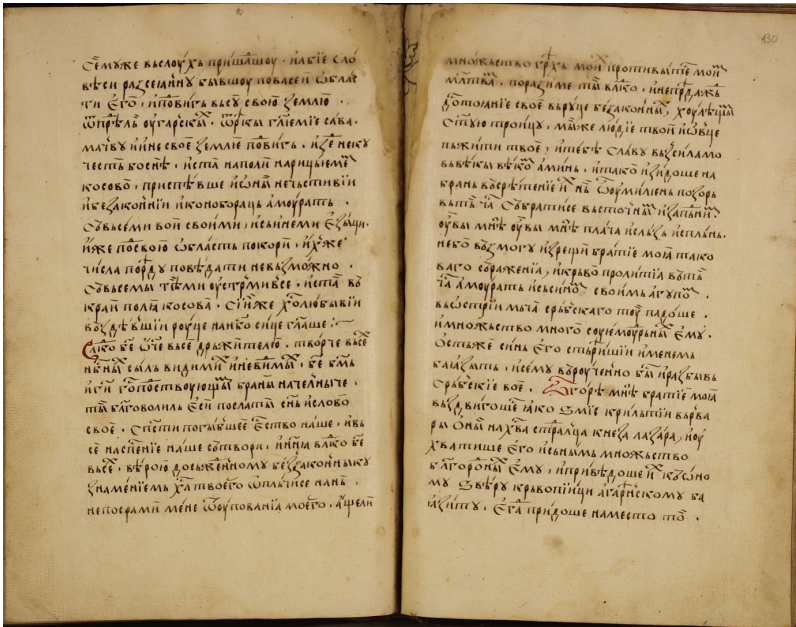
ненавидѣ же добра діаволь. попоушаєтъ вѣторое чл(овѣ)коубїицъ смїа безаконнаго оного цара амвра на живущее ѿ х(рист)ѣ приходитъ второе на сръбскую землю и на сего х(ри)ст(о)лубыбаго кнеза лазара. || (129б) сема же въ слоухъ пришад[ъ]шоу. и абїе словѣсн разсеаннъ бывшоу по васен области єго. и под[ъ]внѣгъ вьсѣ свою землю. ѿт[ъ] пр[ѣ]дѣль оугарѣнских[ъ]. ѿт[ъ] рѣкы г(лаго)лєдїе сава. мач'вѣ и ине свое землє под[ъ]внѣгъ. и зде неку чєсть боснѣ. и ста на полн нарицємєм[ъ] косово. приспѣвшє и ѿны нечѣстивїи и безаконнїи иконобораць амоуратъ. съ вселни кон свонми. и съ инєми езыци. иже под[ъ] свою область покори. их'же чїсла по рѣдъ повѣдати невѣзможно. съ вьсємы тѣмн оустр'мнв' се. и ста въ краи полѣ косова. сїи же х(ри)ст(о)лубыи вьздѣвшїи роуце на н(е)бо сице г(лаго)лаше:--

Вл[а]д[ы]ко б(о)ж(е) ѿ(тъ)чє вьсєдръжителю. творчє вьсєх[ъ] н(е)б(е)сных[ъ] сьлє видимых[ъ] и невидимых[ъ]. б(о)ж(е) б(о)гомь и г(оспод)н господ(ь)ствоующым[ъ] браны начелнчє. ты бл(а)говолилє єси послаты с(ы)нѣ и слово своє. сп(а)сти погыб'шее ест(ь)ство наше. и вьсе на сп(а)сенїе наше сътворн. и н(ы)нѣ вл[а]д[ы]ко б(о)ж(е) вьсєх[ъ]. вѣрою досьждєннємъ без'законныхъ знаменїємъ х(ри)ст(а) твоего ѿпалн се на нь. не посрамн мене ѿт[ъ] оупованїа моего. аще ли || (130а) множество грѣхъ моих[ъ]

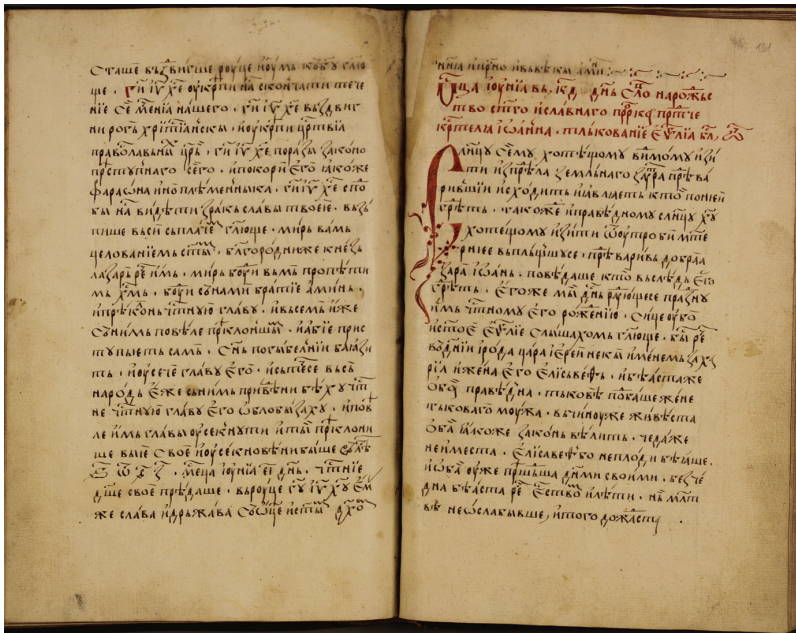
²⁵ Написано најпре између две тачке и запете цр.

Гаврило Тројичанин, *Слово о Свѣтом кнезу Лазару*, Музеј Српске православне цркве у Београду, 3-1-59, 1286–129a

Гаврило Тројичанин, *Слово о Свѣтом кнезу Лазару*, Музеј Српске православне цркве у Београду, 3-1-59, 1296–130a

Гаврило Тројичанин, *Слово о Свѣтом кнезу Лазару*, Музеј Српске православне цркве у Београду, 3-I-59, 1306–131a

противыт(ь) се мѡнѡмъ м(о)л(н)твѡмъ(ь). порази мѣ ты вл[а]д[ы]ко. и не прѣдаждь достѡпаніе свое въ рѡце беззаконныхъ[ь]. хоулѣщымъ[ь] с(в)ѣтѹ трѡицѣ. мы же людїе твѡи и ѡв'це пѣжити твое. и текѣ слава въ'снѡмо въ вѣкы вѣкомъ[ь] аминь.

и тако изидоше на брань въ срѣтеніе ихъ[ь] нѣ ѡ оумлиень позоръ въ тѣ часъ(ь) събрати се вѣстѡчнымъ[ь] и зап[а]дъннимъ[ь]. оубы мнѣ оубы мнѣ плача и слъзь испльнь. не бо възмогъ изрещи братїе моѡ таковаго сѣраженїа, и кровпролитїа къ тѣ часъ(ь) амоуратъ и съ синоумъ[ь] свѡмъ[ь] агъпомъ[ь]. въ ѡстрїи мѡта сръб'скаго тоу падоше. и множество много соуемоурьныхъ[ь] ємѡ. остъ же синь єго стѣрѣнїишїи именовѣмъ батазытъ. и семѡ вѣроу'чен'но быс(тъ) и развывъ сръб'скїе вѡи.

Ѡ горѣ мнѣ братїе моѡ въздвигош(є) се тако смїе крѡлѣтїи вѣр'вары оны на х(р)и(с)това стр[а]дал'ца кнеза лазара, и оухватише єго и съ нымъ множество бл(а)город(ь)ныхъ(ь) ємѡ. и привѣдоше ихъ[ь] къ ѡномѡ свѣрѡхъ кровпѡици агарѣн'скомѡ батазитѡ. єгда придоше на место то. || (1306) сташе въздвигше роуце и оумъ къ б(о)гѡу(ла)гошє.

Г(оспод)и і(со)у(се) х(р)и(с)т(ѣ) оукрѣпи насъ(ь) скон'чати теченїе се м(оу)р'енїа нашего. г(оспод)и і(со)у(се) х(р)и(с)т(ѣ) въздвигни рогъ хрїстїан'скы. и оукрѣпи ц(а)р(ь)ствїа православныхъ(ь) ц(а)рѣ. г(оспод)и і(со)у(се) х(р)и(с)т(ѣ) порази законпрѣстѣп'наго сего. и покорн єго іакоже фараѡна иноплѣм'енныка. г(оспод)и і(со)у(се) х(р)и(с)т(ѣ) сп[о]добы насъ(ь) видѣти зракъ славы твоеє.

МИКРОЖАНРОВИ У ДАНИЛОВИМ ВЛАДАРСКИМ ЖИТИЈИМА

У раду аутор анализира присуство микрожанрова у владарским житијима Данила Другог, писца из првих деценија XIV века. Њега занима да ли идејна поставка јунака битније утиче на избор и фреквенцију коришћења микрожанрова, као и на њихова формална и поетска обележја.

Аутор рада даје подробну анализу заступљених микрожанрова у *Житију краљице Јелене*, *Житију краља Драгутина* и *Житију краља Милутина*; указује на њихову функцију у карактеризацији јунака и остваривању битних порука дела. Занима га Данилов однос према традиционалним решењима и да ли постоје новине у приступу.

Кључне речи: микрожанр, владарско житије, идејна поставка јунака, Данило Други.

Још од самих својих почетака (а они су у IV веку), житије представља сложена књижевну врсту. Временом, успостављена је карактеристична схема, која предвиђа похвалу, чудо и молитву као обавезне, а опис преноса моштију као могући елеменат житијне структуре.

Већина жанрова из састава житија постоји самостално; поседују карактеристична поетичка обележја и структуру. Процес њиховог уграђивања стога је сложен и двосмеран; при инкорпорирању нестају извесна обележја (поједини елементи). Само житије, на другој страни, у одређеној мери (стилски и идејно) прилагођава се, ради неопходне хармонизације. Основни механизми изграђивања једног броја микрожанрова у оквиру житија, а на основу основних (примарних) врста, рано су успостављени.

* ljiljana.georgievska@yahoo.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције* (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Током XIII века у српској књижевности успостављени су основни принципи када је реч о коришћењу микрожанрова. Многи од њих (молитва, похвала, посланица и др.) добили су сасвим одређену и препознатљиву улогу у карактеризацији јунака и у остваривању битних порука дела.

Житијна дела архиепископа Данила Другог (ствара у првим деценијама XIV века) привлачна су за истраживања структуре због своје бројности (има их шест) и типолошке разноврсности (житија владара и житија црквених поглавара), али и чињенице да се њихов аутор доста снажно ослања на претходну литерарну традицију.

За ову прилику одлучили смо се да темељније испитамо видове конституисања и функцију микрожанрова у сва три Данилова владарска житија. Нас занима да ли идејна поставка јунака битније утиче на избор и фреквенцију коришћења микрожанрова, као и на њихова формална и поетска обележја.

Житије краљице Јелене

Житије краљице Јелене прво је по редоследу постанка Данилово владарско житије (написано је 1317. године).¹ Стога су и посебно занимљива успостављена решења. Данило првенствено тежи изграђивању духовног лика своје јунакиње. Интензивно користи монолошке форме, попут молитве и плача. У директној карактеризацији прибегава и посланици и поуци, а у индиректној се првенствено ослања на похвалу. У структури дела запажају се још неки микрожанрови, попут описа преноса моштију и белешке-записа. Мада говори о нетљености краљичиног тела, Данило ипак у житије не уводи чудо као микрожанр.

Молитва је, очекивано, најзаступљенија у овом делу. Данило, показује се, има одређени програм када је реч о њеном увођењу у дело. Молитве су тако конципиране и распоређене да се посредством њих може пратити духовни развој јунакиње. Оне су, даље, маркери нарочито значајних мотива и приповедних целина. Повећано присуство молитави у оквиру одређеног поглавља сигнал је његове важности у структури дела.² Молитве у склопу овог житија, по правилу, нису дуге; плене искреним емоцијама и богатом сликовношћу. Када је реч о њиховом конституисању, наилазимо на нова и занимљива решења (јављају се у комбинацији са неким другим микрожанровима).

¹ О житију говоримо ослањајући се на превод у књизи: Данило Други, *Живојин краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Г. Мак Данијел, Д. Петровић, данашња језичка верзија Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Петровић, Београд, 1988, 79–107.

² Тако је, нпр., чак пет молитави присутно у поглављу у коме се представља Јеленин најважнији подухват, градња манастира Грацац.

Молитве у почетном делу житија тако су програмиране да свака од њих представља увод у нову тему. Прва Јеленина молитва Господу сугерише утисак о дубини њене религиозности, односно мисаоности; посредством ње остварује се први и својеврсни њен духовни микро-портрет, који писац потом дограђује.³ У молитви су садржана Јеленина размишљања о пролазности (у духу су погребне стихире) и о сопственој великој грешности и недостојности.

Следећа Јеленина молитва уводи у тему њеног покајања.⁴ Јелена себе подстиче на оплакивање душе, очекујући опроштај од Бога.

Молитва јунакиње изговорена у часу изненадне болести дочарава њену стрепњу пред смрћу.⁵ Током свог обраћања Господу, Јелена прибегава сликовитом и емоционалном казивању (себе упоређује са неплодним смоквом, посеченом љутом и страшном смрћу).

Молитве иду и уз важан мотив у оквиру истог поглавља – Јеленино милосрђе. У једној од њих се, први пут, тематизује Страшни суд, од кога Јелена стрепи, будући да нема добрих дела.⁶

Молитве које су у саставу поглавља посвећеног изградњи манастира Градац упечатљиво осликавају краљичину посвећеност самом подухвату, али и њену бригу за будућност манастира. Оне, унеколико, маркирају поједине фазе током изградње. Тако се прва молитва јавља на месту где започиње казивање о настанку манастира.⁷ Упућена је Богородици, којој ће манастирски храм бити посвећен. Јелена Богородицу моли да јој омогући да у Господу почне и заврши ово своје дело. Следећа молитва иде уз опис почетака радова на манастирском објекту.⁸ Обраћајући се Богородици, Јелена указује на Њену (Богородичину) пресудну улогу у изградњи. Једна молитва јавља се на месту где писац представља Јеленину радост због напретка радова на објекту. Уверена да ће читав подухват убрзо бити окончан, она се молитвом обраћа Господу и Богородици; Господа моли да утврђује цркву, а Богородицу да храм који је посвећен Њеном светом имену сједини са светим саборним и апостолским црквама. Богородицу моли да брине о монасима који ће манастир настањивати.⁹ Јелена у овом часу не заборавља ни своје отачаство, владаре и народ, па упућује молбу

³ *Житије краљице Јелене*, 82–83.

⁴ *Истио*, 83–84.

⁵ *Истио*, 84.

⁶ *Истио*, 88–89.

⁷ *Истио*, 92.

⁸ *Истио*, 92–93.

⁹ Тражи од Ње да им пода добру веру, чистоту, целомудрену мисао и да их заштити од љутих невоља.

Богородици да дарује „мир и тишину“ њеном стаду, да чува благоверне краљеве српске земље и народ у земљи, да им обезбеђује благостање.¹⁰

Последња, кратка молитва у оквиру истог поглавља рељефно представља Јеленину бригу за просперитет манастира; она моли Богородицу да манастир, свој свети дом, испуни сваким изобиљем.¹¹

Уобличавајући молитве, Данило се не држи у потпуности кано-на. Стилизује их у складу са самом тематиком, водећи рачуна о стању своје јунакиње. Библијски слој (цитати, паралеле) каткад се уводи са појачаним интензитетом.¹²

У *Жиџију краљице Јелене* запажају се две нарочито важне похвале. Прва потиче од Данила, а друга од Јелениног сина, краља Милутина. У уводу се сусреће и пишчева похвала Богу. Даниловом похвалом краљици довршава се приповедање о постанку манастира Градац, али и читав први део житија. Она је синтетична; прожимају се вредносни детаљи са поетско-симболичким чиниоцима.¹³ Започињући похвалу, Данило истиче да је његова јунакиња свој живот проводила целомудрено и побожно и да су у претходном тексту описани њени трудови, подвизи и богоугодна дела. Обраћајући се својој јунакињи непосредно, Данило наглашава да је њен живот превазишао људски ум.¹⁴

Похвала краљици коју исказује њен син краљ Милутин фактички има улогу завршне похвале. Милутин над мајчиним телом започиње плач, који неосетно прелази у похвалу њеним врлинама и заслугама.¹⁵ На самом почетку краљ се непосредно обраћа својој мајци. Интонација, али и саме речи оцртавају његов дубоки лични бол, који проистиче из сазнања о томе шта је она, у материнском смислу, поднела за њега. Потом Милутин говори о мајчиним заслугама за своје васпитање; даље прелази на истицање њених заслуга за државу. Изнова подвлачи свој бол, али и недоумицу како да је достојно похвали.

¹⁰ Ова молитва је, како се види, свеобухватна. Њој је умногоструко сродна молитва коју ће Јелена изговорити пред саму смрт. Та молитва упућена је Господу. Јелена га је молила да погледа на државу њеног отачаства, да је утврди свемоћном десницом својом, да дарује њеном народу да се боји Божјег имена. Молила је Господа и за своје синове, потом за читав свет, па за оне који ће празновати дан њеног престављења, *Жиџије краљице Јелене*, 101.

¹¹ *Исџо*, 95.

¹² Таква је, рецимо, молитва која долази у склопу приповедања о Јелениним даровима храмовима, *исџо*, 88.

¹³ *Исџо*, 96.

¹⁴ Окончавајући похвалу, Данило користи парадоксалну, али за средњовековно поимање прихватљиву слику: „Ти блажена, обукавши се у хаљину изаткану са висина, коју ћу назвати тихост и незлобивост срца твога...“

¹⁵ *Жиџије краљице Јелене*, 102–103.

Похвалу, која има укупно седамнаест целина, карактерише анафорско устројство. У њој се актуализују битна расположења, својства описа јунака и идејни конституенти. Надилазе се конкретни утисци и визуелизација усмерава симболичкој експресивности и сугестији. У првој целини уобличен је лични однос краљев према мајци и наглашен значај који Јелена има за овог јунака. Следећих шест целина (2–7) посвећено је оцени Јеленине духовности. У целинама (6) и (7) похваљују се Јеленина добра дела. Јеленине заслуге за домовину резимирају се у целинама (8) и (9). Помиње се улога њених молитава у исходима бојева (8). У целинама (10) и (11) говори се о њој као светој.

У другом делу похвале, који је више поетски интониран, оцртане су Јеленине заслуге за српску државу. На крају Милутин исказује лични став – очекује мајчино посредништво, заправо њених молитава, како би примио опроштај за своје грехове у дан Страшнога суда.

У *Житију краљице Јелене* јавља се неколико плачева. Овде, због ограниченог простора, помињемо један, Јеленин плач над душом (јавља се на крају другог поглавља).¹⁶ Јелена потресено говори о својој великој грешности и о томе да није преостало времена за покајање.¹⁷ У овом житију Данило каткад плач здружује са молитвом (плач инкорпориран у опис подизања манастира, плач инкорпориран у одељак текста који говори о изненадној Јелениној болести).

У житије су уграђене четири посланице. Две од њих илуструју преписку која се одвијала између Јелене и њених духовних отаца. Постоји и Јеленино кратко писмо, којим она позива духовна лица и племство да дођу и буду уз њу у часу њене смрти. При крају житија сусреће се писмо монаха и игумана манастира Градац рашком епископу Павлу, Јеленином духовном оцу; упућено је поводом Јелениног посмртног јављања једноме од градачких монаха.

Јеленино писмо духовним оцима рефлектује њену ученост и њен нарочити сензибилитет.¹⁸ Одговор духовних отаца представља својеврсну оцену Јелене; индиректно открива и подручја њеног духовног интересовања.¹⁹

¹⁶ *Исио*, 91.

¹⁷ Најупечатљивије речи из овога плача, поента читавог овог места, јесу: „Јер ево сунце излази на тврди своје, хотећи осветлити сву васељену, а ја грешна не чекам да те видим где залазиш, јер боље би ми било да се нисам ни родила.“

¹⁸ *Житије краљице Јелене*, 85–86.

¹⁹ *Исио*, 86–87. Свети оци карактеришу Јеленине речи као „кротке и богоразумне“, дају јој поуку. Похваљују садржај њеног писма, али и начин на који она комуницира („Насладисмо се“).

Писма нису у потпуности сачињена према канонима епистоларног жанра, али се у њима запажају извесна општа места (тако нпр. духовни оци говоре о примљеној посланици и оцењују је, одговарају на постављена питања, итд.).

У житију се сусреће неколико поука. Најразвијенија и најзначајнија свакако је Јеленина поука синовима. Свечана и језгровита, указује на духовно сазревање јунакиње.²⁰ Поучавајући своје синове, Јелена их подсећа да су пород и васпитање хришћанске вере и народа светог и благоверног; позива их да се брину о ономе што је од користи за њихове душе. Јелена синовима предочава, као узорни пример, њихове прародитеље, који су изнели пред Бога добра дела и подвиге и били удостојени небеског царства.

Довршавајући приповедање о подизању манастира Градац, Данило доноси Јеленину поуку монасима и управитељима.²¹ То је новина, јер се у ранијим житијима овакво место не сусреће.

Краћа пишчева поука садржана је у завршници дела. Посредством ње Данило заправо подвлачи смисао житија.²²

У житију је описан пренос краљичиног тела из двора у Брњацима у манастир Градац.²³ Не саопштавају се сви детаљи, већ се помињу само најважнији моменти.²⁴

У финалу житија јавља се белешка у форми записа. Ту је саопштен датум Јелениног престављења („месеца фебруара у осми дан“). Подвлачи се смисао јунакињиног живота и истиче да је примила награду од Бога. Следи краћа поука, којом се наглашава смисао житија.

Житије краља Драгуйина

Данилово *Житије краља Драгуйина* настало је исте године кад и Јеленино (1317). И у њему је тежиште на приказивању духовног лика јунака. Драгутин је представљен као велики грешник који се каје због греха према свом оцу. Отуда је његова владавина приказана у сведеном виду; најшири простор резервисан је за представљање његовог подвизавања, којим жели да окаје свој велики грех. Проблем

²⁰ *Исїо*, 89–90.

²¹ *Исїо*, 95–96.

²² *Исїо*, 107. Поука гласи: „Такви су били подвизи и страдања и трпљења ове блажене, и тако прими (награду), као што чувсте и видесте. Да, добро је, љубимци, да и ми ревнујемо овоме, да се и ми удостојимо вечних добара Христом Господом Богом нашим.“

²³ *Исїо*, 101–102.

²⁴ Приказује се ток преноса (у њему је и сам Данило учествовао); указује се на тешкоће (јака зима), али и настојање свих учесника да се пренос обави на прописани, достојанствен начин. Представљајући поворку, Данило остварује снажан визуелни контраст (поворка у црини : простор прекривен снегом).

са овим делом је у томе што је оно сачувано у две верзије: као целовито Драгутиново житије и у измењеном облику, подељено у две целине. Прва, у којој су приказани догађаји до Драгутиновог пада с коња, послужила је да се састави житије Драгутиновог оца, краља Уроша Првог. Друга самостално функционише као право Драгутиново житије. Подела текста је учињена у време састављања зборника. Прва верзија сматра се аутентичном, па ћемо се, током анализе, на њу ослањати. Ову верзију користимо према препису из састава зборника који се сада чува у софијској библиотеци „Кирил и Методиј“ под бројем 267 (зборник је са краја XVI или са почетка XVII века).²⁵ Имаћемо у виду и препис посведочен у рукопису бр. 378 Народне библиотеке у Београду; тај рукопис је изгорео 1941. године, али је текст самога житија унеколико познат захваљујући исписима Љубомира Стојановића.²⁶

Идејна поставка одредила је избор књижевноуметничких средстава. Данило се у карактеризацији јунака снажно ослања на монолошке форме (молитва, плач). У исту сврху, али са нешто мањим интензитетом, користи посланицу и поуку. Када је реч о индиректној карактеризацији, најрадије прибегава похвали. Њу Данило уводи и у друге сврхе, нпр. да похвали Бога. Користи поуку да истакне основну намену житија. Као и у *Житију краљице Јелене*, и овде се дело финализује посредством записа-белешке.

Поред правих молитава, у делу се сусрећу и молитвена размишљања јунака, на шта је скренуо пажњу Ђорђе Трифуновић.²⁷

Прва молитва јавља се на месту где се говори о Драгутиновом, безуспешном, покушају да од оца добије обећану област на управу. Она сугестивно открива Драгутиново стање, његову духовну тескобу и стрепњу.²⁸

Молитва која долази након описа Драгутиновог пада с коња и његовог повређивања занимљива је по томе што проистиче из унутрашњег монолога.²⁹ Писац кроз унутрашњи монолог прати садржај свести свога јунака; он размишља о узроцима свога пада и закључује да је оно што се догодило са њим заправо Божја казна за грех који је учинио према свом оцу. Драгутин затим промишља о Божјој праведно-

²⁵ Ослањамо се на издање текста које су приредили Ђорђе Трифуновић и Зорица Витић: Ђ. Трифуновић, З. Витић, *Житије краља Драгутина, у манастиру Теокитијева*, Зборник Матице српске за књижевност и језик XLVII/1, 1999, 117–141 (издање је на стр. 125–141).

²⁶ Љ. Стојановић, *Житије краљева и архиепископа српских. Од архиеп. Данила и других (Криптичка расправа)*, Глас Српске краљевске академије CVI, 1923, 97–112.

²⁷ Ђ. Трифуновић, *Проза архиепископа Данила II*, Књижевна историја IX/33, 1976, 3–71, на стр. 42.

²⁸ *Житије краља Драгутина*, 127/ р. 30–32.

²⁹ *Исио*, 129/15–28.

сти („уистину је праведан Господ и правду је заволео“).³⁰ Одмах затим обраћа се Господу (ово је почетак молитве); признаје да је сагрешио, чинећи безакоња и тражи од њега опроштај. Задржава се на своме преступу, напомињући да се оглушио о Господњу заповест да се родитељи не смеју злостављати, већ поштовати једнако с Богом. Указује да задобивене повреде сматра заслуженим и да очекује и гору (тежу) казну.

Молитва Богу која следи из Драгутиновог обраћања властели у Мачви уметнички је врло сугестивна. Путем снажног контраста, Драгутин слика своје некадашње и ново стање: некада војевао, носећи железно оружје, због чега је трпело његово тело; сада носи оружје којим га је Господ удостојио да се обуче, са лакоћом; са великим весељем труди се да војује бесмртноме цару сила, тј. Господу.³¹

Драгутинова молитва Богу укључена је и у приповедање о његовом најстрожем подвизавању (ноћу леже у гроб ископан у земљи, препун трња и оштрог камења).³² Лежећи у „земљаном рову“, Драгутин се Богу обраћа на изузетно емотиван начин, истичући значај који Он за њега има: „Ох, ох, светлости моја слатка Исусе...!“³³ Ослањајући се на исту метафорику (Бог је светлост), указује на своју грешност (уместо светлости, тј. Бога, он гледа таму, тј. зло).

Драгутин се, како Данило указује, обраћао молитвом Богу и након устајања из „земљаног рова“. Донета молитва сва почива на псалмима.³⁴

Драгутинова молитва Господу у саставу је секвенце у којој се приповеда о Драгутиновом монашењу.³⁵ Обраћајући се Христу, Драгутин Њему открива своје побуде да прими монашку схиму – послушао је Христове речи/позив да се све напусти и за њим иде (садржане су у Мт 11, 28 и 11, 29–30).

Данило у житију помиње извесне молитве, али њихов садржај не доноси, нпр. молитву (молитвено прошење) Драгутинових родитеља да добију дете.

Писац готово доследно приказује Драгутинов молитвени став, а често настоји да представи и ефекте мољења. Приказује Бога као „послушљивога“ (брзо приклања своје ухо, како би чуо и испунио Драгутинову молбу). О „послушљивом Богу“ говори и Доментијан сликајући Божји однос према Сави (чудо код угарског краља).

³⁰ Изворно: *яко вѣстинъ праведнъ г(оспод)ъ и правдъ вѣлюбви.*

³¹ *Житије краља Драгуйина*, 132/43–133/6.

³² *Исїо*, 133/27–38.

³³ *Сѡх ѡх свѣтѣ мон сладкѡи і(сѡ)се.*

³⁴ Молитва је на стр. 133/43–134/3. Јављају се следећи псалми: 40/39, 3–4; 134(133), 2; 63(62), 1.

³⁵ *Житије краља Драгуйина*, 140/15–20.

Када се има у виду пишчева основна интенција у вези са јунаком, готово да је очекивано да плач буде једна од доминантних микроформи. Први пут се на плач наилази на месту где се јавља мотив јунаковог страдања (пад са коња). Фаталне последице овог догађаја, како Данило указује, одмах су сагледали Драгутинови поданици. Обратили су му се плачући („плачући говораху“). Данило доноси плач поданика, али не у целини, већ само један његов део.³⁶ Плач почиње карактеристичним узвиком-завиком: „О“. Хвалећи Драгутина, поданици истичу његове владарске заслуге. Одмах, међутим, предочавају и своју стрепњу везану за његов пад са коња. Плаше се да ће, због Драгутинове повреде, сви доћи у озбиљну опасност и насилно потпасти под власт туђинаца.

Плач у који је интегрисана молитва јавља се на месту где започиње казивање о Драгутиновом подвизавању у Мачви.³⁷ Драгутин се обраћа својој души, називајући је малаксалом и убогом. Опомиње је да је све дане свога живота проживела у небризи и да је већ касно, јер јој је век при крају. Поучава је да се моли и предлаже садржај саме молитве.

У истој приповедној целини, нешто касније, може се запазити унутрашњи монолог у форми плача.³⁸ Драгутин позива себе, убогог, на оплакивање себе, како не би „тамо“, тј. на Страшном суду чуо прекор због свог прекасног кајања.

Приказујући жалост за Драгутином након његове смрти, Данило доноси плач Драгутинових поданика.³⁹ Он има карактеристике похвале; целовито су сагледане Драгутинове владарске заслуге и указано на његов значај.

У ово житије уграђено је неколико поука. Према значају који има, најпре се издваја Драгутинова поука брату Милутину, изговорена у моменту предаје престола и владарских инсигнија. Драгутин пружа низ савета који су етичке природе (да се не презире убоги, да се не одступа од истине, итд.), налазећи упориште у библијском тексту (Лк 16, 19–26; Јн 8, 31–32), а међу најзначајнијим је савет да треба поштовати родитеље.⁴⁰

На крају петог поглавља и на крају житија долази Данилова поука читаоцима.

Данило се не одлучује да у целисти донесе Драгутинове поуке његовој жени, сину Владиславу и силнима његове државе; ипак указује на садржај ових поука, који је, према ономе што је наведено, јединствен (све их је Драгутин поучавао како ће живети у доброј вери и чистоти, и

³⁶ Плач је на стр. 129/7–12.

³⁷ *Житије краља Драгутина*, 131/30–132/7.

³⁸ *Истио*, 132/30–36.

³⁹ *Истио*, 140/25–35.

⁴⁰ *Истио*, 130/16–35.

смислено, и како ће разумно бранити земљу отачаства свога, од малог до великога).

Као и у другим житијима, и овде похвала има значајну улогу. Данилово казивање о времену након Драгутиновог и Милутиновог сусрета у Дежеву започиње похвалним ставом. Драгутина упоређује са многострадалним Јовом („други Јов многострадални“), са праведним и гостољубивим Авраамом, указујући да је овој двојници обичајем добродетељи ревновао.⁴¹ Потом назначавача да је оставио славу земаљског царства и свој престо и да од тада није желео ништа од пролазних ствари.

Похвално место сусреће се и на месту где започиње опис Драгутиновог живота у Мачви.⁴² Ту се помињу неисказани подвизи и бдења, ноћна стајања, непрестани извори суза. Дат је, такође, каталог Драгутинових врлина.⁴³

У тексту житија се сусреће и Данилова краћа похвала Богу.⁴⁴

У житије је уведено неколико посланица. Данило доноси Драгутинову преписку са духовним оцима, али не на начин како је то учинио у *Житију краљице Јелене*. Он, наиме, не презентује у целини јунаково писмо оцима, већ само наговештава његов садржај.⁴⁵ Данило не даје у целини ни писмо духовних отаца Драгутину, већ само бележи основну поруку тога писма.⁴⁶

У саставу житија је и опис преноса краљевог тела из сремске земље у Рас, у манастир Светог Ђорђа. У њему нема много детаља. Саопштени су подаци о самој маршрути, о доношењу тела у манастир Светог Ђорђа и о сахрани.⁴⁷

Када је реч о финалу житија, Данило преузима модел успостављен у *Житију краљице Јелене*. Унеколико га иновира, шире уводећи податке о времену јунакове смрти.⁴⁸

⁴¹ *Исио*, 130/38–131/1.

⁴² *Исио*, 131/9–20.

⁴³ Данило наводи следеће врлине: давалац милостиње ништина, утеха малодушнима, састрадање онима који су у скрби; избавитељ увређеним.

⁴⁴ *Исио*, 128/38–42.

⁴⁵ Драгутин се, према Даниловим речима, писмом препоручио духовним оцима да им буде духовно чедо у Господу. Исповедио је своје грехе, очекујући од отаца да му изрекну одговарајућу епитимију, *исѿо*, 137/15–18.

⁴⁶ „Ако ово извршиш чедо наше поверено нам у Господу, што ти заповедисмо, ти ћеш се настанити у бесконачне векове, где је неисказана радост са анђелима и светлост вечна у Господу“, *исѿо*, 137/20–23.

⁴⁷ *Исио*, 141/22–31.

⁴⁸ *Исио*, 141/32–39. О финалу овог житија шире види у нашем раду *Видови финализовања житијских дела у српској књижевности XIII и првих деценија XIV века*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VII, Дани српскога духовнога преображења XXIII, Деспотовац, 2016, 26–39.

Житије краља Милутиина

Данилово *Житије краља Милутиина* (настало 1324. године) писано је у сасвим другачијем тоналитету од претходна два. Главни његов јунак је истакнути владар, са запаженим успесима у ратовима, који српској држави доносе моћ и престиж, а познат је и по својим бројним црквеним грађевинама, у Србији и ван ње. Писац настоји да што обухватније прикаже Милутинова ратовања, али и његову обимну ктиторску активност.

Проблем са овим житијем је у томе што поједине целине више немају првобитни, аутентични вид. Јављају се у облику који им је дао неки од Данилових настављача. Како је установио Гордон Мак Данијел, који је текстолошки проучавао ово дело, последње две целине сачуване су само у обради. Прича о кажњавању Дечанског изворно не припада овом житију; унета је накнадно, при формирању зборника.⁴⁹

И у овом Даниловом житију сусрећу се микрожанрови. Ипак, утисак је да се не јављају истим интензитетом као у претходна два. Осим тога, немају онај значај у изграђивању лика главног јунака, као што су га имали у претходним житијима.

Међу микрожанровима који имају запаженију улогу у тексту, свакако је похвала. Са похвалом (упућена је Богу) само житије и започиње.⁵⁰ Данило настоји, у форми својеврсног каталога, да истакне шта Бог људима значи (заправо шта за њих чини). Потом наглашава недокучивост Божјег ума, ослањајући се на речи апостола Павла.⁵¹

Краћа похвала Богу сусреће се и пре описа Милутинових добрих дела.⁵² Њоме се довршава представљање ратовања и војних похода Милутинових и наговештава нова, другачија тема. Бог је, истиче на овом месту Данило, показао своју безмерну љубав према краљу и омогућио му победу против непријатељских замки.

Пишчева похвала Милутину долази након описа његових добрих дела и милосрђа.⁵³ Она је уобличена са посебном пажњом, уз коришћење реторских средстава. Почиње свечано, Даниловим обраћањем краљу;

⁴⁹ Г. Мак Данијел, *Данило Други*, објављено као предговор у књизи: *Данило Други, Живоји краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд, 1988, 9–24, на стр. 21–22. Ми ћемо, током анализе, занемарити причање о побуну и кажњавању Дечанског, прихватајући да је овај одељак накнадно интерполиран у текст. Две последње целине узећемо, са одређеним опрезом, ипак у обзир, јер је ту подлога свакако Данилов текст.

⁵⁰ За Милутиново житије користимо се преводом у књизи: *Данило Други, Живоји краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд, 1988, 109–150. Данилова похвала Богу је на стр. 109–110.

⁵¹ Наводи 34. стих 11. главе Павлове посланице Римљанима.

⁵² *Житије краља Милутиина*, 127.

⁵³ *Исио*, 134–135.

он истиче Божје окриље и Божју подршку Милутину.⁵⁴ Потом се назначавају краљева милосрдна дела. Милутина Данило на овом месту хвали и кроз поређење са Светим Димитријем Солунским и са Александром Великим.

Пажњу привлачи похвални став, у коме се Милутин одмерава према својим прецима и хвали за врлине и добра дела; уједно се указује и на подршку коју он од предака ужива.⁵⁵

Након што прикаже помоћ (послао војни одред на челу са војводом Новаком Гребостреком) коју је Милутин пружио византијском цару Андронику, Данило прибегава надахнутој похвали.⁵⁶ Милутина упоређује са светим и великим царевима, Давидом и Константином Великим („сличан кротком Давиду и славном Константину“). Велича га, такође, указујући да је достојник Божје помоћи и покров на прослављање и на узвишење свога отачаства. Данило слави и Милутинову мајку, краљицу Јелену, јер је родила изузетног сина.

У овом делу занимљива је дистрибуција молитава.

На почетку сусреће се дуга пишчева молитва Богу.⁵⁷ Овде Данило хиперболично говори о својој великој грешности; ипак исказује наду у Божје милосрђе, будући да зна да Бог љуби праведнике и милује грешне. У оквиру молитве запажено место има Данилов аутореференцијални исказ. Он се Господу обраћа врло емотивно, молећи Га да му дарује надахнуће (тражи „реч разума“). Помиње свој ранији књижевни рад, а говори и о својим разлозима за писање овог житија (захвалност краљу). Ова молитва се изванредно надовезује на похвалу Богу (која је на самом почетку дела).

У сасвим другачијем тоналитету је Милутинова молитва Богу изговорена пред његов полазак у освајање.⁵⁸ Милутин моли Бога за помоћ, истичући своју намеру „да сабере расточено у наследство своје државе“.

Пажњу привлачи и Милутинова молитва Господу и Светом Симеону; изговорена је у часу напада; византијске трупе, представљено је у житију, допрле су до Липљана и Призрена, што је узроковало велику опасност. Молитва почива на псалмима. На важност онога шта се

⁵⁴ „Но хвалим твој богољубазни живот, о богољубива главо, коју венча десница Владичина, и благодаћу Пресветога Духа узведе на највећу врлину.“

⁵⁵ „Ваистину благословен од светог свог племена, благословен изданак благословенога корена и красни цвет светога сада, многокрасни изгледом изнад синова човечјих, пун милостиња и молитава светих његових прародитеља удостојен велике помоћи и покрова и заступства од Вишњег.“

⁵⁶ *Житије краља Милутина*, 140.

⁵⁷ *Исѿо*, 110–111.

⁵⁸ *Исѿо*, 112–113.

моли указује молитвени став Милутинов (моли се подигнутих руку). Обраћајући се Богу, позива Га да подигне своју силу и дође му у помоћ („дођи да нас спасеш“, према: Пс 80–79, 3), и то брзо („пожури се, да ми помогнеш“, ослонац у Пс 70–69, 1).⁵⁹ Милутин се, током истог мољења, обраћа Светом Симеону, и то врло непосредно (помиње га као свог светог господина, преподобног оца). И њега моли да се пожури и помогне.

Богу, али и Светоме Симеону и Светоме Сави, упућена је Милутинова молитва у моменту Ногајевог надирања.⁶⁰ Остварена је према стандардном моделу: похвала Богу, истицање молиоачеве грешности, тј. недостојности, молба (упркос недостојности). Милутин се потом, у оквиру исте молитве, моли Симеону и Сави за помоћ, указујући да они имају смелост ка Богу.

Пишчева молитва Богу долази након краће похвале Њему.⁶¹ Тражи (ново) надахнуће, будући да се, посматрајући дивна и неисказана дела доброг и верног слуге Божјег (тј. Милутина), ужасава и дрхти, не знајући чиме ће почети ни чиме ће окончати дело.

Молитве у одељцима текста посвећеним Милутиновим добрим делима и његовој духовности, по својој карактеру сличније су молитвама у *Житију краљице Јелене* и *Житију краља Драгутина*. Таква је, нпр., Милутинова дуга молитва Богу да га наведе на свој пут, да га не погуби због његових безакоња, да му пошаље кишу суза да угаси страсни пламен свога тела, итд. Ова молитва долази у оквиру одељка у коме се говори о добрим делима Милутиновим као резултату његовог покајања.⁶² Милутин захваљује Богу што га је насладио многим и великим даровима; говори о својој грешности, страху од Страшног суда, слично као краљица Јелена.⁶³

Слично вреди и за молитву која долази након описа градње манастира Бањска.⁶⁴ Посредством ње Милутин моли Бога да му подари духовног оца, који ће бити и духовни отац и читавом отачаству, тј. архиепископ. Себе овде упечатљиво упоређује са царевићем Јоасафом, а за духовника каже да треба да буде попут преподобног оца Варлаама.⁶⁵

⁵⁹ *Исїо*, 115.

⁶⁰ *Исїо*, 121–122.

⁶¹ *Исїо*, 126–127.

⁶² *Исїо*, 127–128.

⁶³ „Но, о тешко теби, убога душо моја, јер се век твој већ свршава, а ти ниси спремна...“

⁶⁴ *Житије краља Милутина*, 142–143.

⁶⁵ У молитви Милутин Бога подсећа на то да је његовом претку, првовенчаном краљу Стефану, даровао телороднога брата просвећеника српској земљи, кир Саву, а његовом оцу Урошу такође просвећеника телороднога, брата Саву Другог. Молитва изванредно припрема причање о избору Никодима за архиепископа.

Посланице нису тако бројне у овом делу. Ипак, поједина писма имају важност за карактеризацију јунака, пре свега, због значаја пошиљаоца (византијски цар). Цар Андроник, Милутинов таст, шаље њему писмо, тражећи помоћ за борбу против Персијанаца. Хвали Милутина.⁶⁶ Андроник назива Милутина „слатким и љубазним“, „најсрдачнијим сином“ свог царства. Моли га и убеђује да се пожури, да помогне да се униште Персијанци који су још преостали.

Пажњу привлачи Милутиново писмо Никодиму,⁶⁷ којим настоји да га подстакне да дође, указујући колико је то за њега (Милутина) и за читаву државу значајно.

Пишчева поука сусреће се у самом финалу житија, у оквиру завршне белешке. Обрађајући се читаоцима/слушаоцима, писац их моли да чувају заповести божаствене, да не малакшу у чувању, каже да ове заповести нису тешке, јер ако се слушају, људи ће постати учесници Његове славе.⁶⁸

Када је реч о плачу као микрожанру, у житију се јавља Данилов плач над Милутином (пандан је Милутиновом плачу над краљицом Јеленом, у Јеленином житију).⁶⁹ Данилов плач прераста у похвалу; карактеристично је анафорско устројство (анафора: „смаграм блаженим“). Овај плач, указано је у науци, обликован је под утицајем Климентове *Похвале Свѣиом Ћирилу*.

Елементи тела овде се употребљавају метафорично или метонимијски: хвали се пресветло лице – озарено од Пресветога Духа, којим је и многоразумна светлост засијала људима; хвали се језик – доброговорни језик, на који се излила сладост Духа Светога; потом: златозарне очи – које су са милошћу гледале на ниште и убоге, па руке – увек пружене, које су давале неоскудне дарове Богу и у божаствене цркве и неисказане милостиње ка ништима, итд.

У овом делу, као и у претходним житијима, јавља се опис преноса тела. Краљ Милутин умро је у своме двору у Неродимљу, а сахрањен је у манастиру Бањска. Данило пружа извесне детаље о самом преносу; назначавача и тешкоће (били су метежи, на многим местима пукови

⁶⁶ *Житије краља Милутина*, 139.

⁶⁷ *Исѣо*, 143–144.

⁶⁸ Данило помиње награде које су добили они који су умножили добар таленат и расплодили добивени дар; подстиче читаоце/слушаоце да буду странолубиви и богољупци, милостиви и послушни, како их Господ не би лишио вечних добара, *исѣо*, 150.

⁶⁹ Попут краља Милутина, и Данило се баца над тело покојника, жалосно плачући. Његов плач почиње речима: „О, јаој мени, слатки мој господару, зашто се брзо разлучи од нас, пастиру добри и чувару наш.“ Плач је на стр. 146–147.

војника угрожавали су поворку, у настојању да опљачкају оне који су носили тело).⁷⁰ Затим говори о сахрани.⁷¹

Правих описа чуда у овом житију нема. Међутим, током приказивања извесних догађаја указује се на необична дешавања која су резултат Божје интервенције. Тако се, нпр., говори о Божјој помоћи народу у часу напада татарских војника.⁷² Татари су, представљено је у житију, дошли до набујалог Дрима, који није било могуће прећи. Када су војници угледали мноштво народа (збег) на супротној обали реке, устремили су се ка њему. Уздајући се у снагу својих коња, ушли су у реку. Вода се, међутим, нагло подигла и многе од њих је потопила. Други пример, где се јасно сигнализира да је реч о Божјем, али и чуду Светог Саве, Светог Симеона и Светог Арсенија, сусреће се на месту где се говори о неуспелом покушају Татара да опљачкају архиепископију у Пећи. Бог је, према Даниловом причању, Татарима јавио „велико знамење страха“. Спазили су велики огњени стуб како силази са неба; из стуба су излазиле пламене луче, које су врелином („са јарошћу“) палиле њихова лица. Такође, из стуба су се појавили и наоружани огњени људи, који су почели да са великом жестином гоне Татаре, „секући њихове пукове“. Овим поводом Данило помиње гнев Господњи против „зломисленог вође“ Татара; посредно указује да је оно што се збило – Божја интервенција – на молбу Светог Саве, Светог Симеона и Светог Арсенија.⁷³

Помињу се, такође, „различна чудесна знамења“ на Милутиновом гробу. Писац издваја једно, не дајући непосредније податке. Указује на време јављања знамења (пред јутарње пеније) и на сведока (црквени панамонарх). Потом приповеда како је након појаве овог знамења отворен гроб и у њему нађено нетљено Милутиново тело. Уследило је велико славословље премилостивом Богу, који је показао велику милост човекољубља на Милутиновом мртвом телу. Након тога, тело је извађено из земље и положено у посебно начињен ковчег, који је затим постављен испред олтарских двери, пред Христовом иконом.⁷⁴ Знамења свакако указују на посвећење краљево.

Житије се окончава записом-белешком.⁷⁵ Почетак је типизиран: „Сврши се богоугодно житије у Господу овога христољубивог краља Стефана Уроша.“ Затим се указује на датум смрти. Следи шире за-

⁷⁰ *Житије краља Милутиина*, 147.

⁷¹ *Истио*, 147.

⁷² *Истио*, 115.

⁷³ *Истио*, 119.

⁷⁴ *Истио*, 148–149.

⁷⁵ *Истио*, 149–150.

снована пишчева поука читаоцима-слушаоцима. Не инсистира се на уподобљавању јунаку већ на испољавању одређених врлина.⁷⁶

ЗАКЉУЧАК

Подухватајући се анализе присуства микрожанрова у сва три Данилова владарска житија, нисмо ни сами на почетку били свесни обима и тежине посла са којим смо се морали суочити. Било је неопходно идентификовати микрожанрове у сваком појединачном владарском житију, потом утврдити фреквенцију њиховог јављања, па функцију унутар одређеног мотива; најзад, начин њиховог конституисања. Ипак, овај сложени посао дао је одређене, рекли бисмо, донекле, очекиване резултате.

Жиџије краљице Јелене и *Жиџије краља Драгуџина*, показало се, карактерише се присуством разноврсних микрожанрова. Поједини међу има (молитва, плач) јављају се учестало. Данило не тежи унификацији решења већ, напротив, разноврсности. Осим тога, настоји да уведе извесне новине, доводећи у чвршћу међусобну везу поједине микрожанрове.

Нарочито у *Жиџију краљице Јелене* запажа се тежња да поједини микрожанрови, пре свега молитва, добију и нову функцију – да послуже и као својеврсни маркери најзначајнијих мотива или приповедних целина. Постоји значајан степен сродности између житија краљице Јелене и Драгутиновог житија када је реч о типовима микрожанрова, али и њиховом конституисању. Често се структурни модел за извесне жанрове преузима у *Жиџије краља Драгуџина* управо из *Жиџија краљице Јелене*. Данилов приступ ипак није механички већ креативан; он строго води рачуна о позицији свога јунака.

Жиџије краља Милуџина, када је реч о микрожанровима, умногоме се разликује од претходна два дела. Није толико реч о мањем броју заступљених жанрова већ о њиховој функцији у тексту. За приповедање за какво се определио Данило (исцрпно изношење владарске историје јунакове) микрожанрови нису толико погодна књижевно средство. Простор за интензивније увођење монолошких форми (пре свега молитве) ту се указује једино у секвенцама где се представљају јунакова добра дела и његов духовни преображај.

Најзанимљивији микрожанр у овом делу је молитва. Данило уводи два типа молитава – један иде уз опис бојева и похода, а други уз приказ Милутинове духовности и добрих дела.

Унутар првог типа јавља се мотив предака – пре свега Симеона и Саве – за које се Милутин чврсто везује.

⁷⁶ О томе је већ било речи у претходном тексту.

Осим у неким молитвама, у овом житију не запажа се снажнија тежња ка поетичности и сликовности. Као изузетан текст издваја се Данилов плач над Милутиновим одром. Приказују се, у два наврата, чудесна знамења, али правих описа чуда у овом делу нема.

Резултати анализе потврђују почетну претпоставку да на пишећем однос према микроформама пресудно утиче његова поставка јунака.

Ljiljana M. Juhas-Georgievska

MICRO-GENRES IN DANILO'S HAGIOGRAPHIES OF RULERS

S u m m a r y

Owing to her broad interest in micro-genres as constituent elements of Serbian hagiographies, the author of this paper analyses their presence in the hagiographies of rulers written by Danilo the Second, a writer from the first decades of the 14th century. She is interested in the question of whether the ideational construction of the hero significantly influences the selection and frequency of use of micro-genres, as well as their formal and poetic characteristics.

She was able to establish that *The Hagiography of Queen Jelena* and *The Hagiography of King Dragutin* (both works were created in 1317) are characterised by the presence of various micro-genres. Some of them (prayer, weeping) occur rather frequently. Danilo does not strive for unified solutions, on the contrary, his aim is diversity. Apart from this, he strives to introduce certain innovations, bringing certain micro-genres closer together.

It is especially in *The Hagiography of Queen Jelena* that one can observe a tendency for some micro-genres, above all – prayer, to be given a new function – to serve as markers of sorts, designating the most important motifs or narrative wholes. There is a significant degree of closeness between the hagiographies of Queen Jelena and King Dragutin when it comes to the types of micro-genres and to their constitution. The structural model for some genres is often taken over precisely from *The Hagiography of Queen Jelena*. Danilo's approach, however, is not mechanical but creative; he strictly pays attention to the position of his hero.

The Hagiography of King Milutin, when it comes to micro-genres, greatly differs from the two works mentioned above. It is not so much a matter of a smaller number of genres involved but of their function in the text. For the kind of narrative that Danilo chose (a detailed presentation of

the hero's history as a ruler), micro-genres are not such a convenient literary device. There is only room for a more intense involvement of monologue-type forms (first of all, prayer) in the segments where the hero's good deeds and his spiritual transformation are presented.

The most interesting micro-genre in this work is prayer. Danilo introduces two types of prayers – one goes along with descriptions of battles and campaigns, the other with a presentation of Milutin's spirituality and good deeds. Within the framework of the former, there occurs the motif of ancestors – first of all of Simeon and Sava, with whom Milutin is firmly connected.

Except in some prayers, in this hagiography one is not in a position to observe a pronounced tendency towards poeticness and visual imagery. One text that imposes itself as exceptional is Danilo's weeping over Milutin's death-bed. On two occasions, wondrous signs are presented, but real descriptions of miracles are lacking in this work.

The results of our analysis confirm the author's initial assumption that the writer's attitude towards micro-forms is decisively influenced by his presentation of the hero.

БЕОГРАД У XVII ВЕКУ ПРЕМА ВИЂЕЊУ ЕВЛИЈЕ ЧЕЛЕБИЈЕ

У раду се представља слика Београда у XVII веку на основу описа турског путописца Евлије Челебије. Своја четири боравка у Београду описао је у делу *Пуџоџис (Seyahatnâme)*. Приликом сваког доласка приповедао је о различитим сегментима Београда: о тврђави, кућама, црквама, џамијама, махалама, храни, пићу, клими, језику и људима.

Кључне речи: Београд, *Пуџоџис (Seyahatnâme)*, Евлија Челебија, XVII век.

Евлија Челебија је био османски путописац, који до краја живота није изгубио жар да својој околини и будућим генерацијама пренесе прикупљена искуства пропутованог, виђеног и наученог током свог живота. Забележио је до танчина оно што је видео на својим путовањима по Европи, Азији и Африци, пружио сјајну слику империје и друштва, док је посебно испричао и своју животну причу. Свако од ова два приповедања изложио је у важном уметничком делу, састављеном од две књиге са по пет томова. Име овога дела је *Пуџоџис (Seyahatnâme)*. У Петрев-пашиној библиотеци у дервишкој текији Селимији у Ускудару пронађено је десет свезака овога дела крајем XIX века.¹ Поред овог рукописа, у павиљонима Багдад и Реван палате Топкапи пронађен је и комплет *Пуџоџиса*, за који се сматра да је аутограф, оригиналан Евлијин рукопис. Латинични транскрипт целога дела објављен је у Истанбулу у периоду од 1998. до 2007. године.²

¹ На основу овога рукописа Хазим Шабановић је превео делове *Пуџоџиса* у којима Евлија Челебија даје описе својих путовања по крајевима који су у време када је Шабановић преводио били у саставу СФР Југославије, в. Е. Çelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. Н. Šabanović, Sarajevo, 1967.

² I: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (1. Kitap) haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2. baskı, 2006.

II: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (2. Kitap) haz. Zekerriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Наш путописац је пореклом из Кутахје. Рођен је у Истанбулу у Ункапанију 25. марта 1611. године [I–59a].³ Период у коме је живео је време владавина султана Ахмеда I (1603–1617), Мустафе I (1617–1618), Османа II (1618–1622), Мурата IV (1623–1640), Ибрахима (1640–1648) и Мехмеда IV (1648–1687).

Евлија почиње да обилази Истанбул 1630. године и тада почиње да чита књиге и пише о овоме граду. Након што је добро обишао и видео Истанбул, прво путовање му је било у Бурсу [II–221a], чиме започиње свој путнички живот, који ће годинама трајати. Евлија Челебија у своме делу објашњава да је после 1672. године прекинуо са путовањима, да се настанио у Каиру и да је, сакупивши своје белешке, започео писање *Пуџоџиса*.

Није познат тачан датум његове смрти. Решад Екрем Кочу⁴ истиче да умире око 1683. године, не видевши безуспешну опсаду Беча. Џавид Бајсун⁵ слаже се са чињеницом да је умро 1682. године. Према Етореу Росију,⁶ Евлија Челебија је преминуо 1682. године. Ричард Кројтел⁷ је упоредио турске и аустријске изворе и, узевши *Пуџоџис* као полазиште, утврдио да је Евлија умро након 1683. године судећи према податку да је био упознат са походом на Беч. Роберт Данкоф и Нуран Тезцан⁸ сматрају да је Евлија Челебија живео у најмању руку

III: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (3. Kitap) haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

IV: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (4. Kitap) haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

V: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (5. Kitap) haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

VI: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (6. Kitap) haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

VII: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (7. Kitap) haz. Seyit Ali Kahraman, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

VIII: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (8. Kitap) haz. Seyit Ali Kahraman, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

IX: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (9. Kitap) haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

X: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (10. Kitap) haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yarı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

³ У угластим заградама римским бројевима означени су томови *Сеџахџинаме*, док су арапским бројевима обележене стране.

⁴ R. E. Koçu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943, 11.

⁵ M. C. Baysun, *Evliya Çelebi*, İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, C. 4, 1945, 406.

⁶ E. Rossi, *A Turkish Map of Nile River; about 1685*, Imago Mundi 6, 1949, 75.

⁷ R. Kreutel, *Ewlijâ Çelebis Bericht über die türkische Grossbotschaft des Jahres 1665 in Wien*, 1665, 226.

⁸ R. Dankoff, N. Tezcan, *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası Dürr-i bi-misil in ahbâr-ı Nil*, Yarı Kredi Yayınları, Tarih serisi: 74, İstanbul, 2011, 81.

до 1685. године на основу тога што говори, уз покој му души, о дефтердару Мелеку Ибрахиму, који је умро 1685. године. Карл Тепли⁹ објашњава да је Евлија Челебија био жив 1687. године с обзиром на то да у *Сејахајнама* говори о покретном крсту који је постављен на звоник катедрале Светог Стефана у Бечу 1687. године. Чак и ако га сам није видео, Евлија Челебија је свакако био обавештен (имао сазнање) о постављању крста. У светлу до сада прикупљених података, као и једне реченице из 10. тома *Пуџојиса* (1094. године /1682–1683/ у провинцији Бухајре војска је отишла због повлачења побуњеника Бенија Вефеа Мароканског, они су молили за милост, покорили се и прикључили се његовом народу), закључује се да је Евлија Челебија свакако био жив 1683. и 1685. године, док помињање покретног крста катедрале указује на могућност да је био жив и 1687. године.

О детаљима живота Евлије Челебије можемо сазнати само из његовог *Пуџојиса*. Човек, пријатељ, присан, друг, сапутник, толерантан [I–213a], скроман, довитљив, чврсте вере [VIII–194a]; крхак [I–69a], здрав, онај који не воли морско путовање [VII–166b]; ратник [I–131b], рвач, борац, вешт јахач, непогрешив стрелац [I–189b] и бацач копља. Био је добар посматрач и критичар [IX–Y60b]. Проблеме које је уочио разјашњава не размишљајући шта би могло да му се деси [VII–22a]. Теме које сматра погрешним не остају само на критици. Он у вези са овима предлаже решења, даје поуке [X–Y192a–b]. Чињеница да је био гурман резултирала је давањем описа воћа и поврћа са десетак места на којима је био, затим описом јела, пружањем информација од чега су пића која се служе по кућама и кафанама [VIII–371b] и одакле су, како се и када купе и како стижу до потрошача дуван и лековите биљке. Био је успешан и у музици. Ем је познавао музичке инструменте, ем је знао и да их свира. Декоратер је [X–Y392a], гравер је [VI–131a], калиграф је [VIII–379b], сликар је [IV–257a]. Нацртао је у *Пуџојису* слику Инебахти тврђаве рекавши: „На пример, овога је облика“ [VIII–338b].

Евлија Челебија познаје свакога попут себе и због тога верује у све испричано и пише онако како је чуо. На овај начин омогућава нам да сазнамо из његовог доба приче које су живеле у народу у вези са догађајима, предањима и обичајима, интересантним веровањима.

⁹ K. Teply, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Böhlau Verlag, Wien, 1980, 12.

صبيہ صالحیہ کینر و برقیو د خراج قلمه قیہ
 منلا سواسلده در حصار احمد و حصاره ندی
 داعلره حواله اشرف لعه در اما عا متیندر وا
 نر ولها موصار احمد سا انا له بالهس عملو

Некада се може помислити да је преносећи ове податке и претеривао, но он је преносио ова преувеличавања попут казивања која су производ простодушног и искреног доживљаја. Неке од ових прича би и њему биле чудне, те је, чувши их, одговорност за теме о којима је говорио пребацивао на особе које су их причале:

„[У области Реџемат на Арафату] неки историчари говоре да сви ђаволи носе то камење и бацају га у пустињу. Одговорност је на онима који то говоре.“

Након што смо у кратким цртама представили Евлију Челебију и његово дело, прокоментаришаћемо како је наш путописац доживео и описао Београд, у коме је био четири пута.¹⁰

Евлија Челебија први пут долази у Београд 1660. године. Потом долази 1662. године, а, на крају, 1664. године пут га је у два наврата довео у Београд. Приликом сваког доласка приповеда о различитим особинама Београда.

У Београду му је додељен један конак поред куће Кетхуде Ибрахима. У овом конаку водио је разговоре о Хусејину Бајкару са економом и другим важним особама. Посебно му је додељено једно село у оквиру Смедеревског санџака као логор [VI–137a].

Евлија Челебија почиње са описом Београда, дајући заглавље следеће садржине: **„Особености Београдске тврђаве: центар престола, седиште цихада, камено здање, чврсто утврђење, јак бедем, рајска земља.“**

Називи Београдске тврђаве. Тврђаву и град, који су одржавани, опремљени, стабилни и чине престоницу, у многим језицима називају Белград „Belkīrad“. Називају га „Белкрад“ с обзиром на то да је Београд прометан и велики центар. Европски народ ову тврђаву назива Каменград „Kaminkīrad“. Неки од њих кажу Белград „Belkīrad“.

Али поред овога, постоје још три Београда. Један је у земљи Арнаута, тзв. Арнаутски Београд, још увек је наш и престоница је Авлонја Беја. Један је у Ердељској земљи, Ердељски Београд, а он је престоница ердељских краљева. Један је у близини Будима, наш Стони Београд, који је на раздаљини 16 сати пута од аустријске престонице. А један је овај Београд, кога у свим градовима називају Београд на Дунаву.

Основан је на тако високом месту да се налази на ивици каменитог рта, на месту где се спајају Дунав и Сава.

То је утврђен град и савршен бедем на обали Саве и Дунава, опасан са девет редова беспримерних и међусобно потпуно одвојених градских бедема. Уколико би из Доњег града снажни, неустрашиви

¹⁰ У раду су издвојени поједини описи Београда.

стрелци, користећи сву снагу, одапели ка Горњем граду једну стрелу, она би тешко допрла до Горњег града. У тој мери је висока (тврђава) [V-112a].

Величина и облик тврђаве. Сачињена од девет нивоа, а сваки ниво је петоугаоног облика и 5100 корака. У угловима зидова тврђаве има укупно 116 кула и на зидовима тврђаве има укупно 5060 зупчастих испуста (зуба) [V-112a].

Доња тврђава. Састоји се од четири нивоа. [Доњи град] је солидна тврђава, украшена са четири јаке гвоздене капије и накићена тешко приступачним кулама. Капије тврђаве су: капија барутане, капија код велике скеле, капија код мале (глуве) скеле и тајна капија. Унутар ње се налазе џамија султана Сулејмана-хана, џамија хаџи-Велије, џамија малог хаџи-Велије, хан Сулејман-хана, хамам Сулејман-хана, једна радионица барутане, једна ковница новца и велика кула Сулејман-хана. Уз то, изван тврђаве постоји велика лука на обали Дунава, која прима 50 бродова [V-112a].

Горња тврђава. Ова се тврђава налази у западном делу Горњег града и саграђена је од клесаног камена у облику четвороугаоника. То је јака тврђава са двоструким одвојеним бедемима. Унутар ње не живи нико осим диздара (заповедник тврђаве), имама тврђаве и мујезина. Поред тога, постоји једна мала текија, житни амбари и резервоари за воду. Двоспратна диздар-агина диванхана (кућа стражара тврђаве), која гледа на исток, налази се међу јаким челичним капијама.

И ова тврђава има четири капије. Од Сахат-куле, која је на источној страни, иде се доле у велики град. Звуци звона са ове куле чују се чак до Земунске тврђаве, која је удаљена један конак.¹¹ Испред ове капије постоји висећи дрвени мост изнад јендека. Свако вече када се чекрком он подигне и затвори, бива попут Александровог зида један безбедан бедем. Свакога јутра ова капија се отвара уз молитву и похвалу Сулејман-хану и жртвује се по једна овца.

Испред капије Сахат-куле има један замак. Одавде се потпуно јасно види Темишварска равница. Осим тога постоји и један љубак замак који гледа на реку Саву, а одавде се јасно види цело Земун-поље.

У тврђави има укупно 200 кућа, али овде нема трговачких радњи као у доњој тврђави, зато има џамија Сулејман-хана. Мимар Синан је за необични минарет ове џамије рекао:

„У Београду овим минаретом исказах своју умешност. Други грађевински мајстори не могу да направе овакво минаре, чак ни од дрвета. Испред овог минарета постоји чесма Мехмед-паше Соколовића у јендеку тврђаве.“

¹¹ Конак = растојање, пут који се пређе за један дан (прим. прев.).

Овај град је још увек сигуран и заштићен од непријатеља, јер га је Сулејман-хан благословио рекавши: „Да овај град буде напредан и да увек буде заштићен од непријатељског злодела.“

Број градских махала и њихових имена. Овај град чини шездесет махала. На обали Саве три махале су циганске, три махале на обали Дунава су грчке, три махале су српске и бугарске. Једна махала у близини тврђаве је караитских Јевреја од седам заједница. Једна је јерменска махала. У европским и мађарским махалама нема посланика и њихових конзулата. Све остале су муслиманске махале.

Имена махала према подацима из судских сицила. Евлија Челебија набраја имена 39 махала: Доњи град, Горњи град, Агина махала, Казанцијска махала, махала Чукур-чесма, махала Нови хан, махала Имарет, Зејнедин-агина махала, Табачка махала, Бајрам-бегова махала, Ејнехан-бегова махала, Чиксалин махала, махала Мешћема (Судница), Ибрахим-челебијина махала, Каменита махала, Чинили-хамам махала, Челебијина махала, Хаџи-Садикова махала, Чаушева махала, Идрис-бегова махала, махала Бит-пазар, Ферхад-пашина махала, Хаџи-Незирова махала, Хасан-агина махала, махала Хаџи-Салихове џамије, махала Молитвениште, Емир-Хасанова махала, махала Коњски пазар, махала Хаџи-Пиријеве џамије, Коскијева махала, махала Амбари, махала Средње гробље, махала Горњи Тир, махала Хаџи-Халилове џамије, Абдулцебарова махала, махала Факир хаџи-Алије, махала Пољице, Капицијина махала и Џин Алијина махала [V-113b].

Градске џамије. Све су михраби у којима се чита молитва петком поподне: Ахмед-агина џамија, Зејнудин-агина џамија, Бајрам-бегова џамија, Ејнехан-бегова џамија, Тургут-бегова џамија, Хабил-ефендијина џамија, Чиксалин џамија, Хаџи-Ибрахимова џамија, Ибрахим-Челебијина џамија, Хаџи-Садикова џамија, Кадри-башина џамија, џамија Мустафе-чауша, Идрис-бегова џамија, Бит-пазар џамија, Ферхад-пашина џамија, Хаџи-Незир-агина џамија, Хасан-агина џамија, Хаџи-Салихова џамија, Намазгах џамија, Емир Хасан-агина џамија, Хаџи-Пиријева џамија, Коски-бегова џамија, џамија Горњи Тир, Хаџи-Халилова џамија, Табачка џамија, Абдулцебар-ефендијина џамија, Факир хаџи-Алијина џамија, Пољска џамија, Капицијина џамија, Џин Али-агина џамија, Имарет џамија [V-114a].

Цркве. Има девет цркава у којима се врши богослужење: грчке, јерменске, српске и бугарске цркве. Постоји и јеврејска синагога. Насупрот томе, не постоје западњачке и мађарске цркве. И овде, као и на другим местима, не постоји цигански мезцид и црква, јер се Цигани

понашају у складу са обичајима и веровањима народа са којим су у контакту [V-115a].

Боје лица код људи. Генерално боја лица становника овога града је црвена, јер има хладну климу.

Карактеристике омладине. Мушкарци и жене (су лепо), посебно се истичу као веома лепе и пријатне Латинке и Српкиње.

Похвала слатком времену која увећава уживање. Будући да је у пролеће клима пријатна, становништво је здраво и нема маларије и плеуритиса.

Житни производи. У Срему, Смедереву, Бачкој, Лашкој¹² и Авалској тврђави има црвене, жуте и беле крупне пшенице, јечма, црног граха, сочива, грашка и проса. Што се тиче укуса жита, једино му могу прићи жита из Сиваса у Анадолији и из Ерзурума. Не успевају боб, пиринач, сусам и конопља, али постоје раж, овас и житарица коју називају халдине.¹³ Народ прави хлеб од овога.

Одабрани индустријски производи. На обали Саве Цигани праве столице од гвожђа, које подсећају на сребрне. Од калајисаног гвожђа праве различите врсте узенгија и букагија (ланци који се стављају животињама на ноге како не би бежале). Казанције су прилично беспрекорни мајстори. Праве разнолике мајсторске сахане, лонце, зделе за шербет, мрежасте кадионице и бочице за ружину водицу, а сличне њима праве само казанције у Сарајеву. Београдска баклава је позната у Анадолији, Румелији, арапском свету и Персији.

Јела. То је врста баклаве, велике попут точка од таљига, која се служи на великим свадбеним гозбама и која се прави са путером и бадемом од хиљаду редова кора од чистог просејаног брашна. Толико је велика да не може да стане у пећницу, већ се пече у плеханој фуруни укопаној у земљу. Велика је, укусна и дебела, али ако се стави на њу, и пенез утоне. У толикој мери буде префињена и лепа баклава. Уз то, нема ни у једној другој земљи зерде¹⁴ са бадемом, циметом, каранфилићем и шафраном попут овога. Веома су познати ђевап од ћурана са црвеним хурсум-вратом, који се сматра мисирском кокошком, каплама од пуњене пилетине, шаран, запечена јесетра, бели латински хлеб, земунски кајмак и јогурт.

Воће које се једе. У башти Мунири-ефендије постоје водене кајсије од четрдесетак драма, као и водене брескве од сто драма; прилично водено грожђе, шљива, крушка, трешња, вишња, диња и лубеница.

¹² Вероватно је у питању Влашка код Младеновца (прим. прев.).

¹³ Вероватно хељда (прим. прев.).

¹⁴ Зерде = врста посластице од пиринча или (ређе) од тучене пшенице, која се кува нажитко с медом или шећером (прим. прев.).

Лековити напници. Познати су црвени шербет од вишне, специјално вино које се три пута дестилише, сок од грожђа са укусом горчице, „полоније“.

Дрвеће које нема у овоме граду. Не постоји медитерански чем-прес, шимшир, урма, маслина, нар и смоква.

Специфичне народне речи и дијалекти. Староседеоци овог београдског народа су, у ствари, потури, али знају и речи које припадају српском, бугарском, латинском и бошњачком говору.

Изрази који се уобичајено користе. Када се нечему чуде, кажу: За име Бога желео (желела) сам, по свој прилици ти то ниси испунио (испунила). Женама из поштовања говоре „Sinko Kadu“. Када се неко наљути, кажу: Ужарио си се у пећи. Еј, Махо, донеси каблицу, односно Мехмеде, да ли би донео један дрвени бакрач, бре?

Опис српског језика. Њихов језик је близак бугарском, латинском и бошњачком, али има и других страних речи. Будући да су Хришћани, Библија им је света књига. Библију су превели на своје језике. Многи знају језик којим говоре Хрвати, Келти, Словени и Италијани. Бројеви пак подсећају на бошњачке [V–115b–116a]:

Бројеви

1	2	3	4	5
yedno	diva	tri	çetri	pete

6	7	8	9	10
şest	sedem	osem	devet	deset

Неке речи

Српски	Турски
kıruh	ekmek
voda	su
kapula	soğan
yanye	kuzu
ovan	koç
penez	bakır akçe
umori	yoruldum
nima	yok
boğ	Tanrı
çovyik	adam
konya	beygir

Српски	Турски
mese	et
sir	peynir
luk	sarımsak
ovça	dişi koyun
udri neboyse	vur korkma
ban	ulu
zima	soğuk
sivika	mum
duşa	can
kobla	kısırak
koçyaş	arabacı

Свеобухватна ода рајском граду Београду

У сва пристаништа бродова, који се зову „барка“, стижу рибе попут бакалара, мирте, штуре, шарана, усмук¹⁵ и „исмодик“ (?). У ову Београдску тврђаву годишње долази и одлази пет-шест хиљада бродова попут барки са равним дном и других који тргују и доносе јефтину робу. Чак је чист и бели хлеб од 300 драма једну акчу, овчије месо 6 пенеза, јагњетина 5 пенеза, говедина 3 пенеза, једна каблица киселог млека од три оке стаје 2 пенеза, 15 јаја један пенез, а нарамак јабука, црног лука, краставца, тикве, купуса, празилука и белог лука је по један пенез. Пиринач, кафа и шећер су скупи.

Овај град је Египат Румелије. Цео народ се бави трговином. Из других градова су дошли трговци и овде остали зато што је град обиља и јефтиноће.

У зимским данима Дунав се заледи и на леду од десет педаља који се ухвати народ који долази на санкама и колима продаје своју робу. У Београду, где се много тргује, такво обиље влада да се чак и сиромаси обогате.

Све чаршије, пазари и улице махала и сокаци овога града од почетка до краја прекривени су белом и округлом калдрмом попут рибље кости.

У зимским данима цео београдски живаљ се посећује. У одајама са пећима приређују гозбу са четрдесетак, педесетак јела и десетак врста алве, слаткиша и десетак врста компота – једу и пију. Уколико од десет врста алве и компота једна недостаје, онда тог човека натерају да поново уприличи гозбу. Напредан је то град, где је у тој мери присутно благостање и забава.

У овом граду лагање и трачарење представљају срамоту.

Сви су прави верници. У ханефијском месхебу има изнемоглих стараца чисте вере, који се моле, побожних и који су дигли руке од света.

Свима је својствен провод и веселост, пријатељски су расположени према дошљацима, то су људи за чијом су трпезом сви добродошли и чија су врата свима отворена.

Велики је број људи у поодмаклој старости.

Такође има и такве деце белог тена, љубазне, стасите и срца пуног љубави која, када почну да говоре, лепо говоре и беспрекорно се изражавају.

Београд је веома развијен град, чији је широки вилајет напредан и народ увек весео, земља лепа, а земљиште с мирисом амбре, усеви

¹⁵ Вероватно смуђ (üsmük) (прим. прев.).

богати, где је добротинства и берићета на претек, где су имечи преобилни, а где текуће воде узбуђено теку.

(*превод и тумачење Марија С. Ђинђић*)

Belgin Tezcan Aksu

BELGRADE IN THE 17th CENTURY AS SEEN BY EVLIYA ÇELEBI

S u m m a r y

The paper focuses on the description of Belgrade in the 17th century based on the Evliya Çelebi's recordings. He described his four visits to Belgrade in *Seyahatname* (The Book of Travels). During each of the visits he narrated about different sites, customs and other impressions of Belgrade: castle, houses, churches, mosques, quarters, food, drinks, climate, language and people.

УГРИ И СРПСКО-УГАРСКИ ОДНОСИ У БИОГРАФИЈИ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА

У раду су анализирани подаци о Угрима и српско-угарским односима које доноси Константин Костенечки у својој биографији деспота Стефана Лазаревића. Поређењем са другим документарним и наративним историјским изворима, првенствено оним угарског порекла, показана је тачност и прецизност неких Константинових навода, а указано је и на неке који немају потврде у другим изворима.

Кључне речи: Константин Филозоф, деспот Стефан Лазаревић, Србија, Угарска, Угри, српско-угарски односи, краљ Жигмунд Луксембуршки, Османлије, XV век.

Приводећи крају свој животопис деспота Стефана Лазаревића, Константин Костенечки, познат као Филозоф, овако је окарактерисао своје дело: „Ово дакле, не написасмо само као житије, него као (да сам) летописац са свим осталим (стварима).“¹ Захваљујући оваквом концепту Константиновог дела и пишчевој доброј обавештености о животу и делатности српског владара, његова биографија деспота Стефана је упр-

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs; albited@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (бр. 177029), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ В. Јагић, *Константиин Филозоф и његов Живој Стефана Лазаревића, десјоџа српскога*, Гласник Српског ученог друштва 42, 1875, 327 (фототипско издање прир. Ђ. Трифуновић, Горњи Милановац, 2004); К. Куев, Г. Петков, *Сѣбрани съчинения на Константин Костенечки*, Изследване и текст, София, 1986, 425. Цитате из Константиновог дела доносимо у најновијем преводу Г. Јовановић: *Константин Филозоф, Живој Стефана Лазаревића десјоџа српскога*, Београд, 2009, 104. Уп. Г. Јовановић, *Проблеми перевођења житија десјоџа Стефана Лазаревића на савремени српски језик*, у: Деспот Стефан и његова Манасија, Дани српскога духовног преображења XV, Деспотовац, 2008, 77–81.

кос тешком и на махове једва разумљивом стилу изузетан, прворазредан историјски извор за српску историју краја XIV и прве трећине XV века. Ово, наравно, није никаква новост за историјску науку, будући да је још 1896. године Станоје Станојевић објавио студију о *Живоју десјоѿа Сѿефана Лазаревића* Константина Филозофа као историјском извору.² Константиново дело користили су и користе бројни историчари, историчари уметности и књижевности, археолози, лингвисти, теолози и др., свако из угла своје струке, тражећи и налазећи у њему теме и обиље података за своја истраживања. Историчари су, разумљиво, првенствено заинтересовани за изворну вредност Константинових вести за историју Србије и суседних земаља у периоду владавине деспота Стефана Лазаревића.³ Иако је прошло 120 година од Станојевићеве студије, и за то време је настала бројна научна литература која се односи на биографију деспота Стефана Константина Костенечког, ово дело још увек није исцрпено као истраживачка тема.⁴ Бавећи се српско-угарским односима у позном средњем веку и користећи угарску архивску грађу и друге документарне и наративне изворе, били смо у прилици да проверимо наводе Константина Филозофа о теми из наслова нашег саопштења. То нас је определило да овом приликом изнесемо нека од сазнања и закључака до којих смо дошли.

² S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slavische Philologie 18, 1896, 409–472. О Константину Филозофу и његовом *Живоју десјоѿа Сѿефана Лазаревића* в. и М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, 1990², 394–423; Д. Богдановић, *Историја сѿаре српске књижевности*, Београд, 1980, 214–218; К. Куев, Г. Петков, *Сѿбрани сѿчинения*, 11–20, 328–361; у овим делима наведена је и друга старија релевантна литература. Од најновијих домаћих радова поменућемо: Г. Јовановић, *Констјантјин Филозоф и ѿѿиријарх Јефѿимјје Трновски*, у: Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, Дани српскога духовног преображења XI, Деспотовац, 2004, 49–56; иста, *Констјантјин Филозоф (Констјантјин Косѿенечки) и доба десјоѿа Сѿефана Лазаревића*, Ethnoslavica, Wiener Slawistischer Almanach Sonderband 65, Wien, 2006, 71–76; иста, *Десјоѿ Сѿефан Лазаревић у виђењу свога биографа Констјантјина Косѿенечког (Констјантјина Филозофа)*, у: Деспот Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности, Дани српскога духовног преображења XVI, Деспотовац, 2009, 17–23.

³ Најважнија историографска литература од значаја за нашу тему биће наведена у напоменама које следе.

⁴ Тако, примера ради, само у претходном зборнику *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VII*, Дани српскога духовног преображења XXIII, Деспотовац, 2016, постоје два рада која се на различит начин и из различитих углава баве Константиновим животописом деспота Стефана: М. Ивановић, *Власѿела у Жийѿију десјоѿа Сѿефана Лазаревића Констјантјина Филозофа*, 41–56, и П. Дилпарић, *Појам акрѿвѿега у Живоју десјоѿа Сѿефана Констјантјина Филозофа*, 183–208.

Имајући у виду значај српско-угарских односа током владавине деспота Стефана Лазаревића, није чудо што они у Константиновој биографији српског владара заузимају значајно место. Додуше, посвећено им је знатно мање простора него Османлијама и деспотовој политици према Бајазитовим синовима и њиховим међусобним сукобима, у које су Лазаревићи и Бранковићи били дубоко уплетени.⁵ То је, наравно, реални одраз разлике у утицају које су крајем XIV и првих деценија XV столећа две суседне, међусобно сукобљене силе имале на прилике у Србији, али и на судбине српских династа, укључујући и главног јунака Константиновог приповедања – деспота Стефана. Када су у питању српско-угарски и угарско-османски односи, занимљив је избор догађаја који привлаче Константинову пажњу и простор који им учени писац даје. Тако, описујући тешке прилике после Косовске битке и околности у којима је кнегиња Милица прихватила Бајазитову врховну власт, Константин Филозоф само кратко помиње да су се „западни суседи“ спремали на рат.⁶ Ратовање краља Жигмунда Луксембуршког у Србији у јесен 1389. године, када су освојени градови Борач и Честин, али и током наредне четири године, када је угарски владар сваке године узастопно упадао на територију српске државе, учени Бугарин уопште не спомиње.⁷ Затим следи извесна хронолошка збрка, јер се прво описују

⁵ Искрпно користећи Константиново дело у својој монографији о борбама међу Бајазитовом синовима и османском друштву у првим деценијама XV столећа, и поредџи његове податке са вестима османских хроничара и историчара, Недим Филиповић је пре скоро пола столећа показао колико је Константин Костенечки био добро упућен не само у непосредне односе деспота Стефана с Османлијама већ и у друге догађаје у османској држави у то време: N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Сарајево, 1971, 66–71, 93, 108, 121, 132–133, 141–142, 147–162, 168–170, 324–331, 340–358, 363–364, 370–374, 399–407, 414–421, 426–472, 487–488, 506–514. Да Константиново дело „допуњава сву недореченост византијских, али и других извора који прате поменути период, поглавито када је реч о тешко докучивим догађајима из времена грађанског рата међу Бајазитовим синовима“, констатовала је и М. Николић, *Византијски њисци о Србији (1402–1439)*, Београд, 2010, 26, *passim*.

⁶ В. Јагић, *Константинов Философ*, 262; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 376; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 33.

⁷ О овим догађајима в. В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, Историјски гласник 1–2, 1959, 96–112; *Историја српског народа*, II, ур. Ј. Калић, Београд, 1982, 47–48 (С. Ђирковић); В. Јовановић, *Борач и Честин. Прилог њроучавању средњовековних градова у Србији*, Историјски гласник 1–2, 1985, 14–19, 28–29; П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска ѡрема Србији ѡсле Косовске битке*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9, 1996, 145–150; Р. Engel, *A török-magyar háborúk első éve (1389–1392)*, *Nadtörténelmi Közlemények* 111, 1998, 557–568; М. Шунца, *Моравска Србија на крају XIV века: ѡишање државно-ѡравног континиуиѡиѡа у свейлу ѡграниченог суверениѡеѡа*, у: Моравска Србија, историја, књижевност, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац, 2007, 39–48; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*.

оптужбе које су одметнуте српске велможе износиле султану Бајазиту о Стефановим везама с Угрима, обрачун српског кнеза с опозицијом и његово правдање пред османским сизереном због веза с Угрима, што се све дешавало током 1398. године.⁸ Тек после тога писац се враћа на крупне догађаје који су се одиграли две године раније: Никополску битку, бекство „западног владоаца“, тј. краља Жигмунда у Цариград, Бајазитов упад у јужну Угарску, пресељавање становника Сремске Митровице и разарање Земуна.⁹ Поменуте грешке у хронологији давале су за право историчарима да закључе да се и Константинови наводи о угарским нападима на Србе у време Стефановог одсуства, заузимање Борача и плењење „многих крајева“ заправо односе на догађаје из јесени 1389. године.¹⁰ Ипак, Константин изричито каже да су се поменуте борбе у Србији одиграле после Никополске битке и страдања Митровице и Земуна. Захваљујући повељи краља Жигмунда за великаша Петра Перењија из 1411. године, данас знамо да су Угри упадали у Србију и 1397. године, и да су се ратне операције одвијале у рејону Рудника, где је на мети нападача била иначе непозната тврђава Неваде, али и на територији жупе Борач, где су Угри нападали тврђаву

Историјско-географска студија, Пожаревац, 2007, 29–30; А. Крстић, *Град Некудим и Некудимска власи*, *Историјски часопис* 55, 2007, 100; Б. Стојковски, *Кнез Лазар и Угарска*, у: *Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. С. Мишић, Крушевац, 2014, 233–238.

⁸ В. Јагић, *Константинов Философ*, 266–269; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 379–381; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 37–40; М. Пурковић, *Кнез и десјоји Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 24, нап. 74, 46–54; *Историја српског народа*, II, 62–63 (С. Ћирковић); М. Шуица, *Завера власите ле проиив кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, *Историјски гласник* 1–2, 1997, 17–20; исти, *Нарастање нових моћника (1389–1402)*, у: *Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. С. Мишић, Крушевац, 2014, 29–32; исти, *О години одласка кнеза Стефана Лазаревића у Севасију*, *Зборник радова Византолошког института* 50, 2013, 802–809.

⁹ В. Јагић, *Константинов Философ*, 270–271; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 82–383; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 41–42. О овим догађајима в. В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби*, 114–115; М. Пурковић, *Кнез и десјоји*, 38–43; *Историја српског народа*, II, 58 (С. Ћирковић); М. Шуица, *Бијка код Никойоља у делу Константинова Филозофа*, *Историјски часопис* 58, 2009, 109–124, где је наведена бројна старија и новија литература о Никополској бици. Како је још С. Станојевић приметно, Константин уопште не помиње Стефаново учешће у Никополској бици: S. Stanojević, *Die Biographie*, 424.

¹⁰ В. Јагић, *Константинов Философ*, 271; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 383; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 42–43; S. Stanojević, *Die Biographie*, 418, пар. 2, 427; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби*, 101–102; В. Јовановић, *Борач и Чесјин*, 19–20; с друге стране, С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, 1893, 311, ово Константиново казивање везује за 1398. годину, али га је С. Ћирковић у *Дојунама и објашњењима* уз треће издање (1960), на стр. 465, исправљао према Станојевићу.

Честин. Упознајући пре две деценије нашу научну јавност са подацима Жигмундове повеље за Перењија, Сима Ћирковић је скренуо пажњу на то да Константиново приповедање о угарском заузимању града Борача ипак највероватније треба повезати с догађајима из 1397. године, а не с оним из 1389. године.¹¹

Константин Филозоф се поново враћа српско-угарским односима говорећи о споразуму деспота Стефана и краља Жигмунда с краја 1403. или почетка 1404. године, којим је српски владар постао вазал угарског краља и заузврат добио Београд, делове Мачванске бановине који су се налазили јужно од Саве и комплекс земљишта звани Детошевина у ваљевском крају.¹² Као што је добро познато, деспотов биограф овај споразум представља као договор две равноправне стране, израз настојања „западног цара“, кога иначе ниједном у свом спису не именује његовим именом,¹³ да склопи пријатељство са деспотом Стефаном. Константин тврди да је иницијатива потекла с угарске стране и помиње долазак Жигмундовог поклисара, кога је деспот достојно угостио и с којим је постигао споразум.¹⁴ Грађа проистекла из канцеларије краља Жигмунда Луксембуршког даје потврду Константинових вести. Тако из повеље за Филипа Схоларија (Пипа Спана) из 1407. године сазнајемо да је он, који је у то време као тамишки жупан руководио одбраном јужних угарских граница, водио успешне преговоре с деспотом Стефаном о

¹¹ E. Mályusz, I. Borsa, *Zsigmondkori oklevéltár: III (1411–1412)*, Budapest, 1993, 214–25, nr. 692; I. Tringli, *A Perényi család levéltára 1222–1526*, Budapest, 2008, 164–166, nr. 329; С. Ћирковић, *Неваде: нејознајни ујврђени град у Србији*, Историјски гласник 1–2, 1995, 16–21. В. и М. Шуница, *Завера власијеле*, 15–16.

¹² Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 83–84; *Историја српског народа*, II, 70–71 (Ј. Калић); М. Пурковић, *Кнез и десиој*, 73–75; С. Ћирковић, „Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја, у: Ваљево – постанак и развој градског средишта, Ваљево, 1994, 63–66, 74–75; А. Крстић, *Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шојрона (7. новембар 1427. године)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33, 2012, 23–25.

¹³ Ово је тим занимљивије када се има у виду да Константин по имену наводи не само византијске царе и османске султани – кана Тимура („Демира“), влашког војводу Мирчу, господара Митилена „Катеолуза“ (Гатилузија) – већ и бројне турске званичнике и ратнике. Нису увек јасни ни разлози због којих деспотов биограф одређене српске личности наводи по имену више пута (на пример, војводе Михаила и Витка), друге само једном, иако их помиње на више места (на пример, деспотову сестру Оливеру), а неким уопште не доноси име (као што је заповедник Сталаћа, чију херојску смрт описује). С. Ћирковић, *О књијору Каленића*, Зограф 24, 1995, 66, указао је на то да су неки од оних које Филозоф именује (челник Радич, војводе Михаило и Шаин, Богдан) још увек нешто значили у српском друштву у време када је он писао деспотов животопис (1431–1433). О српској властели у Константиновом делу в., такође, М. Ивановић, *Власијела у Жијију*, 41–56.

¹⁴ В. Јагић, *Константијин Филозоф*, 284; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 393; К. Филозоф, *Живој*, прев. Г. Јовановић, 56.

његовом признавању суверенитета угарске круне.¹⁵ Будући да је краљ Жигмунд у то време насупрот Османлијама настојао да формира ланац вазалних држава, од Босне краља Остоје преко Стефанове Србије и Влашке Мирче Великог до Бугарске, у којој је Константин Шишман започињао устанак против Турака, тврдња Константина Костенечког о Жигмундовој иницијативи за српско-угарски споразум може се прихватити као сасвим веродостојна.¹⁶

Док добијање угарских делова Мачве и Детошевине уопште не помиње, Константин Костенечки детаљно описује деспотов труд око изградње и утврђивања Београда.¹⁷ Историчари и археолози су Константинов опис „седмоврхог“ Београда користили као један од главних писаних извора за утврђивање топографије деспотове престонице,¹⁸ а цитат из аренге деспотове повеље Београду, који наводи раније у свом тексту,¹⁹ значајан је доказ да је Константин користио бар неке писане изворе. Тиме његове тврдње о трговачким повластицама датим београдским грађанима и трговцима додатно добијају на снази, укључујући и ону да је деспот Стефан од околних владара, међу њима и од угарског краља, измолио да се трговци из Београда ослободе дажбина.²⁰

Учешће угарских и босанских одреда у великој коалицији против принца Мусе 1413. године деспотов биограф помиње узгред.²¹ Из дубровачке грађе зна се да је угарски одред предводио мачвански бан Јован Мароти (Моровићи), а да се помен босанских одреда односи на

¹⁵ G. Wenzel, *Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez*, I, Történelmi tár, 1884, 22.

¹⁶ М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филију*, Зборник Матице српске за друштвене науке 14–15, 1956, 93–98; Ј. Радонић, *Споразум у Таши 1426. и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА 187, 1941, 145–149; М. Пурковић, *Кнез и деспои*, 73–75; *Историја српског народа*, II, 70–71 (Ј. Калић); I. Hațegan, *Filippo Scolari. Un condottier italiano pe meleaguri dunărene*, Timișoara, 1997, 16.

¹⁷ В. Јагић, *Константинов Философ*, 285–288; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 393–396; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 57–61.

¹⁸ М. Поповић, *Београдска њврђава*, Београд, 2006², 86–121; Г. Јовановић, *Опис Београда у Живију деспои Стефана Лазаревића од Константинова Филозофа*, у: Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности II, Дани српскога духовног преображења XII, Деспотовац, 2005, 21–26.

¹⁹ В. Јагић, *Константинов Философ*, 272; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 383; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 43; А. Младеновић, *Повеље и писма деспои Стефана. Тексти, коментари, снимци*, Београд, 2007, 347, где је наведена и ранија литература о Београдској повељи.

²⁰ В. Јагић, *Константинов Философ*, 287–288; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 395; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 60–61; Ј. Калић, *Београдска повеља деспои Стефана Лазаревића*, у: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, ур. С. Пирковић, К. Чавошки, Београд, 2009, 188–197.

²¹ В. Јагић, *Константинов Философ*, 307; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 410; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 82.

деспотовог зета Сандаља Хранића и његове снаге.²² Тек пошто је описао обрачун са Мусом и споразум који је деспот Стефан постигао са новим султаном Мехмедом, те излагао о деспотовом милосрђу према убоги-ма, Константин се у 77. глави свог списка враћа на српско-угарске односе. Описујући необичну и контрадикторну ситуацију у којој се налазио деспот Стефан као вазал и османског и угарског владара, Константин Филозоф у својој интерпретацији не помиње двоструку потчињеност и потенцијалне опасности таквог стања, већ деспотову политику слави као врхунац државничке мудрости и умећа, која је и под његовим наследником постала правило. Константин примећује да таква деспотова позиција није била по вољи „западнима“, тј. Угрима, али да су морали да је трпе, знајући да је он „као неки штит и непоколебљива сила“,²³ односно, преведено на модерни језик, да деспот и његова држава представљају тампон зону према Османском царству.

У истом одељку помињу се неки значајни моменти и чињенице везани за деспотов положај према Угарској и њеном владару, на првом месту његово присуство „сабору западних краљева и друге госпде код краља угарског (који је требало) да иде у Констанцу и Рим на крунисање“.²⁴ Као што је познато, ради се о свечаној прослави у угарској престоници у мају 1412. године, поводом споразума склопљеног 15. марта исте године између краља Жигмунда и пољског краља Владислава. На свечаности су, поред немачких херцега и бројних грофова и великаша, учешће узели и босански краљ Остоја, херцег Хрвоје Вукчић, велики војвода Сандаљ Хранић и кнез Павле Раденовић.²⁵

²² J. Gelchich, L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetésekének oklevéltára*, Budapest, 1887, 224–226; J. Радонић, *Дубровачка акција и новеље*, I/1, Београд, 1934, 225–226; S. Stanojević, *Die Biographie*, 449–451; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1952, 344–345; J. Радонић, *Споразум у Таџиу*, 163–164; N. Filipović, *Princ Musa*, 469, 506–514; М. Пурковић, *Кнез и деспоин*, 104–106; *Историја српског народа*, II, 88–90 (Ј. Калић); P. Rokai, *Istoriya porodice Maroti*, Beograd, 1983, doktorska disertacija, 212–214; М. Спремић, *Деспоин Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 61–62; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranic Kosača*, Sarajevo, 2009, 197–198.

²³ В. Јагић, *Константинови Филозоф*, 311–312; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 413; К. Филозоф, *Живоин*, прев. Г. Јовановић, 86–87.

²⁴ *Истѳо*.

²⁵ E. Mályusz, I. Borsa, *Zsigmondkori oklevéltár*, III, 527, nr. 2224; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/5, Budaе, 1842, 246–248; J. Радонић, *Споразум у Таџиу*, 157; М. Пурковић, *Кнез и деспоин*, 101–102; *Историја српског народа*, II, 87 (Ј. Калић); Е. Filipović, *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika*, u: *Spomemica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo, 2010, 288–296, 306; N. C. Tóth, *Zsigmond magyar és II. Ulászló lengyel király személyes találkozői a lublói béke után (1412–1424)*, *Történelmi szemle* 56, 2014, 345.

Константин затим наводи како је деспот од угарске земље добио много дарова: утврђене градове, села и остало, што је било општепознато и суседним државама, те да је по повратку угарског краља са његовог седмогодишњег избивања из краљевине²⁶ деспот сваке године одлазио на „западни сабор“, и да се никада није вратио а да није добио нове градове и земље.²⁷ Поменути наводи деспотовог биографа су сасвим тачни. Наиме, српски владар је 1411. године обновио и оснажио своје вазалне односе према угарској круни, па је заузврат добио бројне поседе широм Угарске краљевине. У деспотове руке су 1411. године доспели град Дебрецин у Бихарској и варош Бесермењ у Саболчкој жупанији са припадајућим селима и пустарама, укупно њих 34, затим вароши Сатмар, Нађбања и Фелшебања у Сатмарској жупанији са 18 села и селишта, рудницима сребра и злата и ковницом новца, у Торонталској жупанији тврђава Бечеј, на острву у Тиси, са варошима Бечеј, Бечкерек, Арача и Башаид.²⁸ Изгледа да је у исто време деспот добио у Бодрошкој жупанији Арнат, Арањан и Апатин, где је било седиште његовог заступника. Прве сачуване вести о тим деспотовим поседима потичу из средине 1417. године, када су његови тамошњи фамилијари и службеници оптуживани за наношење штете другим властелинствима претходне године.²⁹ Деспот је највероватније истом приликом, 1411. године, добио и босанску Сребрницу, у време када је велики део земље Усоре у босанској Посавини доспео под директну угарску власт.³⁰

²⁶ Време од краја 1412. до почетка 1419. године краљ Жигмунд је проводио на Западу, боравећи у Италији, затим на црквеном сабору у Констанци, а касније путујући по Немачкој, Француској и Енглеској: J. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*, München, 1996, 169–278; P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York, 2001, 229–230.

²⁷ В. Јагић, *Константинов Философ*, 311; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 413; К. Философ, *Живоїѣ*, прев. Г. Јовановић, 86.

²⁸ I. Nagy, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, VI, Budapest, 1894, 146–148; L. Thallóczy, A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, u: Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2, Budapest, 1907, 52–57; T. Ortway, F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez I: 1183–1430*, Pozsony, 1896, 478–479; A. Magina, *Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea*, Banatica 22, 2012, 63–65; J. Радонић, *Сїоразум у Таїїи*, 158–160; *Исїорија срїског народа*, II, 74, 85–87, 322–323 (J. Калић, С. Ћирковић); А. Крстић, *Десїоїѣ Сїефан Лазаревїѣ и Баїїочина*, у: Споменица академика Милоша Благојевића, ур. С. Мишић, Београд, 2015, 108–109, 111–112.

²⁹ I. Nagy, *Codex Zichy*, VI, 451–453, 463–467; С. Ћирковић, *Исїорија Сомбора*, Домети 74–75, 1993, 76–78, 93, истиче да су ти поседи припадали Калочкој надбискупији и да су само били дати у залог деспоту Стефану, јер су се касније поново налазили у рукама старог власника.

³⁰ М. Динић, *За исїорију рударскїѣ у средњовековној Србији и Босни*, I, Београд, 1955, 57–58; А. Веселиновић, *Држава срїских десїоїѣа*, Београд, 2006², 115–

Деспот Стефан Лазаревић је примао нове донације од угарског краља и након 1411. године. Добру обавештеност Константина Костенечког о деспотовим угарским пословима и новодобијеним поседима потврђују и угарски извори. Тако је управо у периоду после Жигмундовог повратка у Угарску 1419, односно око 1422/1423. године српски владар стекао и град Мункач у Берешкој жупанији са припадајућим властелинством, које су, према нешто каснијим подацима (1445), чинили још вароши Берек, Ламбертсас (Берегсас) и Вари са укупно 28 села.³¹ Деспот је пред крај живота, по одобрењу краља Жигмунда, становницима своје вароши Мункач доделио право да одржавају годишњи сајам у трајању од 15 дана, који је почињао на празник светих Козме и Дамјана (27. септембра).³² У Абаујској жупанији деспот Стефан је око 1422. године од краља добио градове Болдогке и Регец са њиховим властелинствима, а у Земпленској градове Таљу и Токај са одговарајућим припадајућим поседима.³³ Деспот је такође добио и палату у Италијанској улици у Будиму, у којој је одседао у време својих боравака у угарској престоници.³⁴ Није извесно да ли је Стефан Лазаревић добио и поседе у Бачкој, Сремској и Крашовској жупанији, који су се касније налазили у власништву његовог наследника Ђурђа Бранковића, што се чини вероватним, а иста недоумица присутна је и за још неке деспотске поседе на територији Угарске (на пример, оне у жупанији Спољни Солнок).³⁵

116; Ј. Мргић, *Северна Босна XIII–XVI век*, Београд, 2008, 105; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Средњовековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд, 2010, 19.

³¹ А. Крстић, *Документи о угарским поседима десиоџа Ђурђа дајим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32, 2011, 132–154; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája (1301–1457)*, I, Budapest, 1996, 369–370.

³² J. Balajthy, *Munkács. Azaz: Munkács városának és várának topographiai, geographiai, históriai és stastistikai leírása*, Debreczen, 1836, 170; A. Sas, *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850. A régi városi archívum történetének, anyagának és csoportosítási rendjének ismertetése*, Munkács, 1927, 28, 29, 54, 128; А. Крстић, *Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443–1444)*, Историјски часопис 65, 2016, 140.

³³ J. Радонић, *Сџоразум у Тајуи*, 158–160; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, 210, 283–284, 399, 438–439, 444–445.

³⁴ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 376; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарева усџомене или турска хроника*, прир. Ђ. Живановић, Споменик САН 107, 1959, 23; J. Калић, *Палаџа српских десиоџа у Будиму*, Зограф 6, 1975, 51–58 (= иста, *Евроџа и Срби: средњи век*, Београд, 2006, 653–659).

³⁵ А. Крстић, *Писмо десиоџа Ђурђа Вуковића угарском краљу Ладиславу V (Смедерево, 14. август 1445)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36, 2015, 17, нап. 20. Уп. и J. Радонић, *Сџоразум у Тајуи*, 200–201, који, погрешно тумачећи један документ Жигмундове канцеларије, сматра да је град Бартфа (данас Бардејов у североисточној Словачкој) припадао деспоту Ђурђу и да му је дарован приликом уступања Београда 1427. године. Наиме, тим документом од 21. новембра 1433. године римски цар и

Поменута Константинова формулација о деспотовим одласцима сваке године на „западни сабор“ у српској историографији је интерпретирана формулацијом да је српски владар као угарски барон од тада редовно одлазио „на угарске државне саборе“, односно да је присуствовао „саборима угарске властеле“ и разноврсним међународним скуповима.³⁶ Међутим, сабор угарских сталеза (дијета) није сазиван од стране краља Жигмунда од 1397. па све до 1435. године.³⁷ Константинов исказ вероватно треба разумети тако да је деспот Стефан у Будиму учествовао у раду краљевског савета,³⁸ да је присуствовао неформалним састанцима угарских велможа,³⁹ као и разним међународним окупљањима које је организовао његов западни сизерен. Тако поуздано знамо да се у марту 1423. године, када је краљ Жигмунд у Кежмарку водио преговоре са пољским краљем Владиславом и литванским кнезом Витолдом, уз угарског краља налазио и деспот Стефан Лазаревић. Он је био међу првима потписан и на уговору којим су регулисани угарско-пољски односи.⁴⁰ Деспот Стефан Лазаревић се у јуну 1424. године налазио у Будиму, у време када су у угарској престоници вођени прегово-

угарски краљ поново наређује деспоту Ђурђу и његовим службеницима да више не узнемиравају грађане слободног краљевског града Бартфе и не наплаћују њима и њиховој роби никакве трибуте на деспотовим поседима у Угарској: G. Fejér, *Codex diplomaticus*, X/7, 457–460.

³⁶ Ј. Радонић, *Сѵоразум у Таѳиу*, 164; М. Пурковић, *Кнез и десѿоѿ*, 26; *Исѿорија срѿског народа*, II, 208 (Ј. Калић); М. Антоновић, *Десѿоѿи Сѿефан Лазаревић и Змајев ред*, Историјски гласник 1–2, 1992, 19; А. Веселиновић, *Држава*, 115.

³⁷ Р. Engel, *The Realm*, 214, 220. О тим саборима в. и Е. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*, Budapest, 1990, 136, 150–151; Ј. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 88–89, 103, 435–437.

³⁸ М. Поповић доводи у везу ове Константинове наводе са тајним саветовањима (*consilia secreta*) које је угарски краљ одржавао са члановима Змајевог реда: М. Popović, *The Order of the Dragon and the Serbian Despot Stefan Lazarević*, u: Emperor Sigismund and the Orthodox World, ed. E. Mitsiou, M. Popović, J. Preiser-Kapeller, A. Simon, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 24, Wien, 2010, 103, 105. Није увек могуће разлучити да ли су неке активности проистичале из правила Змајевог реда или из обавеза „помоћи и савета“ које су иначе вазали дуговали свом сениору: М. Антоновић, *Десѿоѿи Сѿефан Лазаревић и Змајев ред*, 19.

³⁹ На пример, један такав састанак на коме је деспот Стефан учествовао одржан је у Бачу 1. новембра 1413. године: А. Ipolyi, I. Nagy, D. Véghely, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, VII, Budapest, 1880, 445–446; Ј. Радонић, *Сѵоразум у Таѳиу*, 164–165. Уп. S. Stanojević, *Die Biographie*, 452, који такође тумачи да Константин говори о окупљањима магната.

⁴⁰ G. Fejér, *Codex diplomaticus*, X/6, 533–536; N. C. Tóth, *Zsigmondkori oklevéltár: X (1423)*, Budapest, 2007, 161, nr. 329. J. Gelchich, L. Thallóczy, *Diplomatarium*, 290–291; Ј. Радонић, *Сѵоразум у Таѳиу*, 167–168; *Исѿорија срѿског народа*, II, 209 (Ј. Калић); М. Антоновић, *Десѿоѿи Сѿефан и Змајев ред*, 20; G. Schwedler, *Rituelle Diplomatie. Die persönlichen Beziehungen Sigismunds von Luxemburg zu Benachbarten Königen und den Herrschern des Balkans*, u: Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines eu-

ри између византијског цара Јована VIII Палеолога и краља Жигмунда о стварању једне шире антиосманске коалиције. Српски владар је свакако активно учествовао у тадашњим будимским разговорима.⁴¹ То је изазвало, разумљиво, неповерење султана Мурата II и његов напад на Србију 1425. године, о чему, такође, извештава Константин Филозоф.⁴²

Говорећи о деспотовим одласцима у Угарску и доласцима угледника из Угарске њему, као и о никад раније виђеном промету људи преко српско-угарске границе, Константин наводи да је „у његовом Белом граду пре овога понекад боравио краљ“.⁴³ Податак о Жигмундовом боравку у Београду код деспота Стефана није привукао већу пажњу у науци, те није био провераван. Захваљујући интензивној документарној продукцији угарске краљевске, али и Жигмундове царске канцеларије, било је могуће саставити релативно детаљне итинерере овог владара. Најновији и најдетаљнији начинили су мађарски историчари Пал Енгел и Норберт Тот.⁴⁴ Из њега се лако може видети да Жигмунд Луксембуршки није боравио или, тачније, није издавао исправе у Београду у периоду када се овај град налазио у поседу деспота Стефана Лазаревића (крај 1403 / почетак 1404 – јули 1427). То ипак не значи да податак обавештеног деспотовог животописца није тачан. Наиме, угарски краљ је у неколико наврата боравио на јужној граници, у суседству Београда, па је могуће да је током неког од тих боравака свратио до свог вазала, коме је уступио овај град на доживотно уживање. Првенствено се треба фокусирати на првих десетак година деспотовог резидирања у Београду, будући да из Константиновог текста произилази да су ретки боравци „за-

ropäischen Monarchen, ed. K. Hruza, A. Kaar, Wien-Köln-Weimar, 2012, 418; N. C. Tóth, *Zsigmond magyar és II. Ulászló lengyel király személyes találkozásai*, 351.

⁴¹ E. Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. W. Altmann, Berlin, 1893, 177, 179–180, 183, 186–187; J. Радонић, *Споразум у Тајини*, 165–166; М. Пурковић, *Кнез и десиоји*, 127–129; И. Ђурић, *Сумрак Византије: време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд, 1984, 259–261; J. Калић, *Десиоји Стефан Лазаревић и Турци*, *Историјски часопис* 29–30, 1982–1983, 12–14; иста, *Десиоји Стефан и Византија*, *Зборник радова Византолошког института* 43, 2006, 35–36; J. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 334–336; G. Schwedler, *Rituelle Diplomatie*, 423, 425–426.

⁴² В. Јагић, *Константијин Филозоф*, 317; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 417; К. Филозоф, *Живоји*, прев. Г. Јовановић, 92–93. Угарски владар је поново послао војну помоћ деспоту под командом Пипа Спана: L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 71; *Историја српског народа*, II, 209–212, 216 (J. Калић); М. Спремић, *Десиоји Бурађ*, 90; А. Веселиновић, *Држава*, 130.

⁴³ В. Јагић, *Константијин Филозоф*, 311; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 413; К. Филозоф, *Живоји*, прев. Г. Јовановић, 86.

⁴⁴ P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382–1438)*, Budapest, 2005. Реконструкција Жигмундовог кретања у: J. Hoensch, *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437*, Warendorf, 1995, има одређених празнина и погрешних идентификација насеља.

падног⁴⁵ владара у Стефановој престоници били пре краљевог одласка из Угарске крајем 1412. године. Тако је током једне од својих кампања у Босни, Жигмунд Луксембуршки у јуну, јулу и августу 1408. године боравио у суседству Србије, у Јарку, Бачу, Нађенгу (ишчезло насеље Венгице у Срему), Бачинцима, такође у Срему, а 30. и 31. јула био је у Сремској Митровици.⁴⁵ У мају и јуну наредне године, пружајући војну подршку деспоту Стефану против брата Вука и Сулејманових Турака, краљ Жигмунд је боравио на територији Баната: издавао је документе у Крашову, Оршави, затим од 9. до 16. јуна у Темишвару и 21. јуна у Ковину на Дунаву. Шест дана касније био је у Ђакову,⁴⁶ што значи да је највероватније прошао поред Београда. Могао је том приликом посетити и свог вазала, коме је још почетком године у помоћ послао одреде под командом тамишког жупана Пипа Спана.⁴⁷ Иначе, описујући Стефанов сукоб с братом Вуком и Турцима, Константин Филозоф уопште не помиње угарску помоћ. Поново ратујући против Босанаца 1410. године, краљ Жигмунд је 25. августа био у Рачи, у октобру је био у Босни, почетком новембра боравио је поред Дрине, а 6. истог месеца био је поново у Сремској Рачи. Ипак, тешко да је тада ишао према Београду, јер се дан касније налазио у Сребрници (или Сребрнику) „у Усори“, а затим се наредних дана преко Илока упутио у Бач, а одатле преко Сонте и Ђакова у Будим.⁴⁸ Следеће, 1411. године у јуну угарски владар боравио је у Темишвару, где је последњи документ издао 17. јуна, а десет дана касније био је већ у Будиму.⁴⁹ Да ли је у међувремену стигао да сврати до Београда, остаје отворено питање.

После повратка у Угарску након седмогодишњег одсуства из земље, краљ Жигмунд је 1419. године поново предузео ограничену

⁴⁵ P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria*, 87–88. О Жигмундовом ратовању у Босни 1408. године в. D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska): 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo, 2006, 137–142; J. Мргић, *Северна Босна*, 97–98. Занимљиво је да су дубровачке власти почетком марта 1408. године предвиђале могућност да краљ Жигмунд крене у „Романију“ преко Србије и да буде у деспотовом друштву: J. Gelchich, L. Thallóczy, *Diplomatarium*, 178; S. Stanojević, *Die Biographie*, 438.

⁴⁶ P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria*, 89.

⁴⁷ У борбама вођеним током лета учествовали су и одреди мачванског бана Јована Моровићког: G. Wenzel, *Okmánytár Ozorai Pipó*, 226; J. Gelchich, L. Thallóczy, *Diplomatarium*, 183–184; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 49–51; I. Nagy, *Codex Zichy*, VI, 245; *Исѣоруѣя срѣског народа*, II, 81 (J. Калић).

⁴⁸ J. Hoensch, *Itinerar*, 84; P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria*, 91–92. За различита тумачења да ли је Жигмунд у новембру 1410. године био у Сребрнику на Мајевици или у Сребрници у Подрињу уп. D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 151–154; J. Мргић, *Северна Босна*, 102–103; Н. Исаиловић, *Један нејознајни извор о њредаји градова Хрвоја Вукчића Хрвајинића угарском краљу Жигмунду 1410. године*, *Историјски часопис* 64, 2015, 142–143.

⁴⁹ P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria*, 93.

војну акцију против Османлија на Дунаву. У октобру је из Великог Варадина (Орадеа) дошао у Новиград (данашње Кладово), а затим се вратио на леву обалу реке у Оршаву. Средином новембра краљ је био у Северину, 4. децембра у Темишвару, а 22. истог месеца у Вишеграду на северу Угарске.⁵⁰ Поново се поставља питање да ли је у току тих 18 дана, током којих нема вести о краљевом кретању, он из Темишвара отишао у горње крајеве Угарске преко Београда? Све у свему, чини се као највероватнија могућност да је краљ Жигмунд посетио деспота Стефана у Београду у другој половини јуна 1409. године, у време када се његов српски вазал налазио на великим искушењима. Као што је познато, ни уз угарску помоћ Стефан Лазаревић није се могао одупрети Турцима и спречити – стицајем околности привремену – поделу државе с братом.⁵¹ То је вероватно и узрок што Константин Филозоф није сматрао битним да помене ратовање угарских одреда на деспотовој страни.

Константин Костенечки је оставио занимљиво сведочанство и о односима деспота Стефана с Католичком црквом и угарским свештенством. Његов исказ да су се угарски свештеници молили за српског деспота уклопљен је у причу о великом угледу који је владар Срба имао код „западних“.⁵² С друге стране, једна епизода о деловању угарских свештеника у Београду пред деспотову смрт укомпонована је међу друга неповољна знамења која су слутила надолazeћу несрећу. Прича и њена функција у житију показују дубину Константиновог неповерења према римокатолицима. Костенечки каже да су после Васкрса угарски свештеници дошли „на превару“ с народом са угарске територије, да су одржали литију кроз Београд и да су своје иконе на хартији послали деспоту. Особени стил приповедања опет нас оставља у недоумици око значења појединих навода. Тако није јасно шта је писац хтео да каже тиме да их је деспот „наљутио, јер беху његове слуге“. У сваком случају, може се закључити да се ради о свештенству Београдске бискупије и, можда, о католичким свештеницима са деспотових посела у Угарској. Константин затим као да прекорева свог јунака што није обратио пажњу на, из православног угла, јеретички садржај католичких икона, већ је наредио да се свака икона обележи и да се разделе по градским црквама.⁵³

⁵⁰ P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria*, 104: *Историја српског народа*, II, 205 (Ј. Калић).

⁵¹ Ј. Радонић, *Споразум у Таиши*, 156; *Историја српског народа*, II, 79–82 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Срби у јозном средњем веку*, Београд, 2001², 88–89; М. Спремић, *Деспој Ђурађ*, 58; А. Веселиновић, *Држава*, 117–118.

⁵² В. Јагић, *Константијин Философ*, 312; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 413; К. Философ, *Живоиѣ*, прев. Г. Јовановић, 87.

⁵³ В. Јагић, *Константијин Философ*, 324; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 423; К. Философ, *Живоиѣ*, прев. Г. Јовановић, 101; Д. Медаковић, *Једно занимљиво*

Константин Филозоф даље каже како су „долазили њихови нај-благороднији и најхрабрији да служе деспоту као да је краљ“. Један од угарских витезова у деспотовој служби однео је победу на турниру у Будиму и стекао победнички венац. Деспотов биограф наводи затим да је он имао право да угарским племићима и витезовима додељује витешка одличја и да су се многи поносили тиме што им је управо деспот доделио витештво. Пред крај списка, када говори о жалости насталој после деспотове смрти, Константин помиње угарске витезове у деспотовој служби у Србији и њихову велику жалост за преминулим господарем.⁵⁴ Поседујући пространа властелинства у разним крајевима Угарске, деспот Стефан је на њима као службенике постављао првенствено своје угарске фамилијаре. Анализа података о службеницима деспота на њиховим угарским поседима показује да се Срби међу њима јављају тек од другог дела владавине деспота Ђурђа, односно од 1440-их година.⁵⁵ С друге стране, архивска грађа сведочи о томе да је деспот Стефан заиста доводио неке од својих угарских фамилијара у Србију, на краће или дуже време, и давао им по потреби положаје и дужности, првенствено војне природе. Недавно смо публиковали два раније незапажена латинска писма деспота Стефана, из којих се види да је српски владар у једном тренутку између 1413–1420. године тражио од својих службеника на поседима у Сатмарској жупанији, Стефана и Бенедикта Химфија, да буду војнички спремни да, када добију друга његова писма, дођу код њега са својим људством.⁵⁶ Такође, у борбама у Србији и у одбрани Новог Брда у лето 1413. године били су ангажовани деспотови фамилијари Петар и Ђорђе Пошафи од Сера.⁵⁷ Свакако је деспотових угарских фамилијара на служби у Србији било знатно више него што то показују ретки преостали документи о њима. Из Константиновог

места у биографији деспота Стефана Лазаревића, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14, 1956, 301–304; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 93.

⁵⁴ В. Јагић, *Константинов Философ*, 312, 319–320; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 413, 419; К. Философ, *Живои*, прев. Г. Јовановић, 87, 96; М. Ивановић, *Власиела у Жицију*, 53.

⁵⁵ Изузетак је, изгледа, ако је судити по његовом надимку, једино био кастелан Мункача Никола „Пац“, који се на том положају налазио 1424. године: В. Iványi, *A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára*, Szeged, 1931, 118; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, 369–370; А. Krstić, “Which Realm will You Opt for?” – *Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century*, in: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, ed. S. Aslantaş, S. Rudić, Belgrade, 2017, у штампи.

⁵⁶ А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3, 2015, 197–209, текст писама на стр. 207–208.

⁵⁷ P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, 377, II, 198; А. Крстић, *Два необјављена писма*, 203.

излагања види се да су боравили на Стефановом двору или у другим местима у Србији до краја његове владавине. Навод ученог бугарског писца о томе како је деспот Стефан додељивао витештво угарским племићима могао би се довести у везу са чињеницом да је он био један од чланова оснивача Змајевог реда 1408. године. Наиме, сматра се да су барони чланови Змајевог реда имали право да примају витезове у други, нижи ранг реда.⁵⁸ Нажалост, у сачуваној архивској грађи нема директних података о таквој деспотовој делатности. У једном од два поменутих писма деспот назива Стефана Химфија од Ремете „племенитим витезом“, али се за Реметског зна да је, попут оца, стрица и брата од стрица постао витез на угарском двору (*miles aulae regie*), изгледа, још током последње деценије XIV века.⁵⁹ У сваком случају, овај документ показује да су на деспотовом двору и у његовој латинској канцеларији добро познавали етикецију и витешку културу која је долазила преко Угарске. То је посредна документарна потврда Константиновог излагања.

Још један моменат који показује велику обавештеност Константина Костенечког и његову прецизност, онда када он сматра да је то потребно, јесте његово излагање о деспотовом посредовању за ослобађање угарских барона из турског ропства после битке код Лашве у Босни 1415. године. Наиме, Константин помиње двојицу угарских банаова, „Петра и Иваниша Мировијског“, који су се захваљујући посредништву деспота Стефана код султана откупили из ропства и спасили сигурне смрти.⁶⁰ Међутим, из сачуваних угарских докумената насталих 1416. године, види се да је деспот Стефан посредовао за четворицу угарских барона (Јована Маротија, бана Мартина, Јована од Харапа и Петра, сина Хенрика Сепеша).⁶¹ Пошто се може закључити да су Мартин Дерш од Сердахела и Јован Харапки преминули у турском заточеништву,⁶² тиме треба објаснити и зашто деспотов биограф помиње само избављење Маротија/Моровићког и Петра Сепеша.

⁵⁸ М. Антоновић, *Десџоји Сџефан и Змајев ред*, 21; М. Поповић, *The Order of the Dragon*, 104–105, с ранијом литературом; в., такође, и J. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, 123–125; G. Schwedler, *Rituelle Diplomatie*, 416–417.

⁵⁹ А. Крстић, *Два необјављена писма*, 198–199, 207–208, с другом литературом о Стефану Реметском.

⁶⁰ В. Јагић, *Константинов Философ*, 312; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 414; К. Философ, *Живоиџ*, прев. Г. Јовановић, 88.

⁶¹ E. Mályusz, I. Borsa, *Zsigmondkori oklevéltár: V (1415–1416)*, Budapest, 1997, 599, nr. 2255; J. Gelchich, L. Thallóczy, *Diplomatarium*, 250; С. Ѓирковић, *О једном посредовању десџоји Сџефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16, 2005, 230–231, 235, 239.

⁶² Мартин Дерш од Сердахела помиње се као мртав 8. августа 1417. године: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, *Diplomatikai levéltár*, 10607. О Јовану

Константин нас такође обавештава о војној помоћи коју је деспот Стефан, у склопу својих вазалских дужности, послао краљу Жигмунду против хусита. Тај догађај, за који Костенечки каже да се збио у зимско време, и да је у питању био само мали одред војске, који је требало да заплаши хусите, био је повод за његово излагање о „јереси званој Хус“.⁶³ Други извори, попут дела Жигмундовога биографа Еберхарда Виндекеа, допуњују Константинове податке о борбама Срба против хусита у Чешкој. На основу њих познато је да се одред српских коњаника, који је, изгледа, ратовао под командом тамешког жупана Пипа Спана, борио у Чешкој током децембра 1421. и јануара 1422. године.⁶⁴

Константин Филозоф доста опширно говори о предаји Београда Угрима након смрти деспота Стефана Лазаревића, мрачним бојама сликајући тешке прилике које су наступиле за српско становништво, принуђено да у великом броју напусти дотадашњи престони град. Деспотов животописац саопштава како је нови српски владар, господин Ђурађ, тобоже, мирно предао „царски град“ „западном краљу“, јер се уплашио Турака. Константин је претходно описао како је цар Мурат на вест о деспотовој смрти напао Србију, освојио Крушевац и безуспешно опседао Ново Брдо. Када је на молбу српских посланика наводно хтео да врати освојено, стигла је вест да је голубачки војвода, који је претходно одбио да преда тврђаву господину Ђурђу, вољан да је уступи Турцима. Због зиме султан се повукао из Србије, али су његови заповедници од вероломног војводе преузели Голубац, после чега су Турци плачкали околина града.⁶⁵ О бављењу краља Жигмунда на јужним границама Угарске у време смрти деспота Стефана, његовом доласку под Београд, логоровању у Борчи, преузимању Београда од Ђурђа Бранковића крајем септембра 1427. године и боравку у граду који је означавао као „кључ и стопу“ Угарске до почетка децембра исте године већ смо раније подробно писали.⁶⁶ Ипак, овде морамо коригова-

Ботошу Харапкију нема никаквих вести после 1416. године: P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, 499, II, 95, 230; idem, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest, 2001, *Dorozsma nem 3. tábla: Harapki Botos; Győr nem 2. Szerdahelyi-ág 1. tábla*. О бици у Лашви и судбини појединих угарских учесника боја в. D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 196–201, 205–212; isti, *Bitka u Lašvi 1415. godine*, u: Raukarov zbornik, Zagreb, 2005, 275–292.

⁶³ В. Јагић, *Константијин Филозоф*, 313–314; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 414–415; К. Филозоф, *Живоиѝ*, прев. Г. Јовановић, 88–90.

⁶⁴ E. Windecke, *Denkwürdigkeiten*, 120; S. Stanojević, *Die Biographie*, 468–469; *Историја српског народа*, II, 209 (Ј. Калић).

⁶⁵ В. Јагић, *Константијин Филозоф*, 322–323; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 421–422; К. Филозоф, *Живоиѝ*, прев. Г. Јовановић, 99.

⁶⁶ А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предаѝ Угрима 1427. године?*, *Историјски часопис* 61, 2012, 115–127, где су анализирани бројни извори и наведена ранија релевантна литература.

ти један свој тадашњи закључак. Наиме, полазећи од Константиновог навода да се султан повукао због зиме пре предаје Голупца и хронолошких података српских летописа и других извора о османским пустошењима Браничева после предаје Голупца, тада смо закључили да је војвода Јеремија уступио ову тврђаву Османлијама у позну јесен 1427. године, односно око месец дана након што је Жигмунд примио Београд.⁶⁷ Међутим, Голубац је предат Турцима 21. септембра 1427. године или нешто пре тога, јер је тога дана Мурат II упутио победничку прокламацију о освајању Голупца египатском султану.⁶⁸ Како је краљ Жигмунд 27. септембра обавестио папског легата да је преузео Београд, у коме је издавао акте најкасније почев од 2. октобра 1427. године,⁶⁹ произилази да је вест о губитку Голупца највероватније већ била стигла до Београда у време када су финализовани преговори о предаји престоног града Угрима. Из тога следи да је Константиново објашњење за брзу предају Београда у основи тачно, иако писац, разумљиво, не помиње претходни споразум да се град врати угарској круни након смрти деспота Стефана. Обавезе преузете у Тати 1426. године, у околностима када су Османлије заузимале и опседале најважније градове у Србији, нису се могле игнорисати, а угарски краљ могао је бити једини савезник против султана Мурата II. Стога су нови српски владар и његов двор предузели неизбежне кораке ка брзој обнови вазалних односа према краљу Угарске.

На крају, можемо да закључимо да је сучељавање података Константина Филозофа о српско-угарским односима у време деспота Стефана Лазаревића са другим изворима, првенствено оним документарног карактера и угарског порекла, још једном показало обавештеност и поузданост деспотовог биографа. То улива поверење и према оним подацима који се (за сада) могу наћи само код овог писца, пружајући основу за даља истраживања.

⁶⁷ А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи*, 126.

⁶⁸ С. Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul, 1990, 105.

⁶⁹ *Deutsche Reichstagsakten*, IX, Gotha, 1887, 72–74, no. 61; А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи*, 119, 123.

Aleksandar R. Krstić

THE HUNGARIANS AND SERBIAN-HUNGARIAN RELATIONSHIPS
IN THE BIOGRAPHY OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ
BY CONSTANTINE THE PHILOSOPHER

S u m m a r y

The paper discusses information concerning the Hungarians and Serbian-Hungarian relationships, given by Constantine the Philosopher (Konstantin Kostenečki) in his biography of Despot Stefan Lazarević (ruled 1389–1427). Comparing this data with other documentary and narrative sources, primarily of Hungarian origin, the author shows the accuracy and precision of some of Constantine's accounts, and also points out some which have not yet been confirmed by other sources. Constantine the Philosopher only summarily mentioned the Serbian-Hungarian warfare conducted in the years following the battle of Kosovo (1389). He briefly narrated the battle of Nicopolis (1396) and reported on Stefan Lazarević's efforts to get closer to the Hungarians, why the Serbian prince had to justify himself before Sultan Bayezid in 1398. Constantine also reported about the great change that occurred in Serbian-Hungarian relationships at the beginning of the 15th century – the agreement between Despot Stefan and King Sigismund of Luxembourg. By the end of 1403 or the beginning of 1404, the Serbian ruler became the vassal of Hungarian king and received in return Belgrade (and some other territories in the northwestern part of Serbia, which Constantine did not mention). The Despot's biographer represented this contract as an agreement of two equal parties and as the result of efforts of the "Western emperor" to befriend with Despot Stefan. Describing very unusual and contradictory position of the Serbian despot, who was at the same time the vassal to both the sultan and the Hungarian king, Constantine the Philosopher presented that situation as an expression of Despot's great wisdom and political skills. Constantine regarded that the Hungarians were not pleased with such a position of Despot Stefan, but they had to tolerate it, because the Serbian monarch and his state represented the buffer zone towards the Ottomans. The information of the despot's biographer that King Sigismund visited Despot Stefan in Belgrade may refer to the events of 1409, when the Hungarian king personally went to the Danube border and military supported

his Serbian vassal against the Ottomans and Stefan's younger brother Vuk. Constantine the Philosopher mentioned that Despot Stefan attended the "Western assembly" in Buda, i.e. the festive meeting of the European royalty and nobility which King Sigismund organized in 1412. He also stated that Despot Stefan went to the Hungarian court on the regular basis after King Sigismund returned to Hungary in 1419. Constantine asserted that King Sigismund gave to Despot Stefan a number of estates across Hungary, that many of Hungarian noblemen were in the Despot's service and that some of them received a knighthood from him. The archive material indeed testifies that Despot Stefan gained vast estates in Hungary and that he brought some of his Hungarian familiars in Serbia, where he entrusted them the military duties. Constantine the Philosopher was well informed about the mediation of Despot Stefan upon freeing of some Hungarian barons from Ottoman captivity in 1416, and he also mentioned the military assistance which the Serbian ruler gave to his western suzerain against Hussites in Bohemia (in the winter of 1421/22). Constantine the Philosopher extensively narrated about the handover of Belgrade to the Hungarians after the death of Despot Stefan in 1427, painting with dark colors the difficult circumstances that had occurred for its Serbian inhabitants, as many of them were forced to leave the city.

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПОВЕЉЕ ЗА КЕЛИЈУ СВЕТОГ САВЕ У КАРЕЈИ И ПИРГ СВЕТОГ ВАСИЛИЈА У ХРУСИЈИ: ПРИЛОГ ЊИХОВОМ ПРОУЧАВАЊУ

Рад је посвећен дипломатичким документима упућеним Карејској келији Светог Саве Освећеног и Хрусијском пиргу Светог Василија, двома важним установама српске монашке заједнице на Светој Гори, основаним крајем XII и на самом почетку XIV столећа. Обе институције уживале су покровитељство архијереја Српске цркве и владара из династије Немањића, међу којима су се својом бригом истицали краљ Милутин и Стефан Душан. Наклоност најмоћнијих српских крунисаних глава обезбедила је и подршку византијских василевса. Сведочанство томе су повеље, укупно њих 24 на српскословенском и грчком језику, које су преживеле до наших дана, настале између краја треће деценије XIII и освета XV века. Односи келије у Кареји и пирга на мору с матичном обитељи обележени су преплитањем центрипеталних и центрифугалних тежњи, а било да је реч о жељама централизаторских кругова из Хиландара или пак сепаратистичким настојањима из Хрусије, траг је остао у дипломатичком материјалу.

Кључне речи: келија, пирг, Кареја, Хрусија, Хиландар, Света Гора, Србија, Византија, средњовековна дипломатика, XII–XV век.

На самом крају XII столећа, а недуго по утемељењу српске атонске обитељи, захваљујући труду Светог Саве, Хиландар стиче сопствену келију у Кареји, управном седишту Свете Горе.¹ Прва хиландарска испосница посвећена је Светом Сави Јерусалимском, а њен устав

* dragic.zivojinovic@iib.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): њолишчки, њривредни, друшћивени и њравни ѡроцеси* (бр. 177029), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ М. Живојиновић, *Светогорске келије и ѡиргови у средњем веку*, Београд, 1972, 91–92; Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд, 1978, 42; В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар до XVI века*, Београд, 1985, 62–63; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I: од оснивања манасћира 1198. до 1335. године*, Београд, 1998, 79–81.

постаће важећи прототип свеукупног средњовековног пустињачког монаштва у Срба.² Такође, она ће од самих почетака, па све до краја XIV века, заузимати посебно место у хијерархији монашких установа светогорске заједнице, задржавајући везу са матичним манастиром, како је то одредио још њен оснивач. Њена улога и значај временом ће толико порастати да ће је у XIV столећу изједначавати са самосталним манастирима, мада ће је истовремено посматрати и као келију.³

Готово 100 година касније, у освит XIV века, да би заштитио Хиландар од гусарских напада с мора, краљ Милутин подиже на обали код места званог Хрусија велики пирг, правоугаоног облика, са сваке стране ојачан по трима потпорним стубовима, и на његовом врху цркву посвећену Вазнесењу Господњем.⁴ Иако део манастира, Хрусијски пирг је добио од српског владара изузетне привилегије, а његов однос према матичној монашкој заједници одређен је посебном краљевском хрисовуљом.⁵

Ове две установе уживале су особиту наклоност немањићких краљева и царева, њихових наследника из дома Лазаревића, као и старешина Српске цркве. У првој половини XIV столећа двојица најмоћнијих владара српског средњег века – Стефан Урош II Милутин и Стефан Душан – испољавају велики интерес за Карејску келију. Аренге њихових повеља за испосницу Светог Саве речито сведоче о владарској идеологији двојице монарха, јер у њима исихастирија у Кареји излази из својих религиозних оквира и постаје политички субјект, спона између српске стварности XIV века и епохе светородних утемељивача независне српске државе и цркве – Светог Симеона Немање и Светог Саве. Даривањем Карејске млчалнице владари потврђују континуитет са прошлошћу и озакоњавају свој актуелни положај.⁶ С друге стране,

² Л. Мирковић, *Скијски усјави свейог Саве*, Браство 28, 1934, 52–67. О Светом Сави Освећеном (Јерусалимском) в. И. Помиаловский, *Житие св. Савы Освященного*, Санкт-Петербург, 1890; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, уг. А. Р. Kazhdan, New York – Oxford, 1991, 1823 (А. Р. Kazhdan, N. Patterson Ševčenko); P. Maraval, *Le Christianisme de Constantin à la conquete arabe*, Paris, 2001², 261, 399, 412.

³ М. Живојиновић, *Свейогорске келије и ѿргови*, 131.

⁴ *Живојии краљева и архиејискоја срјских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб, 1866, 133–134; Данило Други, *Живојии краљева и архиејискоја срјских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Петровић, Београд, 1988, 130; Р. Грујић, *Гусари на Свейој Гори и хиландарски ѿрг Хрусија*, Гласник Скопског научног друштва 14, 1935, 5–6; С. Ненадовић, *Одбрана манасѿира Хиландара*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8, 1972, 111–112; М. Живојиновић, *Свейогорске келије и ѿргови*, 117–118; иста, *Исѿорија Хиландара*, 141.

⁵ Овај документ краља Милутина није сачуван, али се, на основу других аката Стефана Уроша II и унука му Душана, могу реконструисати његове главне идеје-водиље, в. М. Живојиновић, *Хиландар и ѿрг у Хрусији*, Хиландарска зборник 6, 1986, 60.

⁶ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломајичка сѿудија*, Београд, 1997, 131–132, 141–143, 162; Д. Живојиновић, *Хрисовуља Сѿефана*

дарежљивост Немањића омогућиће економско напредовање Хрусијског пирга, услед чега ће се он све више осамостаљивати у односу на Хиландар, а јаз између манастира и пирга толико ће се продубити да ће 70-их година XIV столећа несугласице и спорови прерасти у отворени сукоб, који ће кулминирати судским процесом и жестоком међусобним оптужбама Хиландараца и Хрусијаца пред серским митрополитом у мају 1388. године.⁷ Ипак, тешка времена османских најезди натераће обе стране да се врате у оквире односа које је поставио краљ Милутин, па од почетка XV века опет влада јединство пирга и манастира, а хиландарска братија начелна солидарно заступа хрусијске интересе пред државним органима, били они српски, византијски или османски.⁸

Занимљиву повест келије Светог Саве Освећеног у Кареји и пирга у Хрусији, који је од почетка 30-их година XIV столећа познат и као манастир Светог Василија, најбоље нам откривају дипломатички документи сачувани у Хиландарском архиву. Карејска испосница може се похвалити са девет српскословенских исправа насталих у распону од 1228. до 1450. године, чији су ауктори Свети Сава Српски, краљ Милутин, архиепископ Никодим I, игуман Гервасије, цар Душан, игуман Доротеј и патријарх Никодим II. Најстарији акт у овом низу је уговор првог српског архиепископа са светогорским протатом о куповини земље на којој ће се засадити виноград за исихастирију. Оригинални документ на грчком је изгубљен, а данас постоје три грчка преписа и превод на стари српски језик. Када је реч о документима за Хрусијски пирг, данас је сачувано 10 исправа на српскословенском (при чему је једна превод са грчког) из периода 1300–1400. године и пет на грчком језику из раздобља 1321–1388. године. Својеврстан куриозитет представља чињеница да се оснивачка повеља краља Милутина за Хрусију, једина од свих овде побројаних, не налази у архиву српске атонске обитељи већ у збирци кнеза Павла Карађорђевића на њујоршком универзитету Колумбија у САД.⁹

Питања оригиналности и веродостојности ових исправа представљала су велики изазов за критичке историописце. У претходна

Уроша II Милутићина Карејској келији светог Саве из 1317/1318. године и однос келија – манастир у светљу аделфаића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 68–69/1–4, 2002–2003, 111–112, 116–121; исти, *Карејске хрисовуље Стефана Душана*, Историјски часопис 50, 2003, 34, 50.

⁷ М. Живојиновић, *Светогорске келије и њиргови*, 119, 127–128; иста, *Хиландар и њирг у Хрусији*, 76–79.

⁸ V. Boškov, *Dokumenti Bajazita II u Hilandar u (Sveta Gora). Komentar i registi*, Prilozi za orijentalnu filologiju 31, 1981, 141–142, 150–151 (бр. 17[7/7]); М. Живојиновић, *Хиландар и њирг у Хрусији*, 80.

⁹ А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутићина за Хиландарски њирг на мору са Храмом Сисасовим*, Стари српски архив 9, 2010, 19.

два века подробно су их разматрали бројни истраживачи светогорске прошлости и српске медијевистике, често изводећи међусобно супротстављене закључке. Ипак, ова борба мишљења дала је богате плодове, јер је сваки наредни истраживачки нараштај, стојећи на раменима претходних поколења, успевао да унесе барем мало нове светлости и обогати наша сазнања понеким додатним детаљем отргнутим из тмине прохујалих епоха. Међу онима чија би имена ваљало поменути стоје најпре зачетници који делују од краја прве половине XIX столећа: Виктор Иванович Григорович, Димитрије Аврамовић, Порфирије Успенски и Леонид Кавелин.¹⁰ За њима следе Светислав Вуловић, Стојан Новаковић, Радослав Грујић и Владимир Ћоровић.¹¹ Највећи пробој учињен је пак у време Владимира Мошина и делатника из друге половине XX века: Фрање Баришића, Димитрија Богдановића, Симе Ћирковића, Душана Синдика, Ћорђа Трифуновића и Мирјане Живојиновић,¹² а њихови су резултати омогућили широку и темељну

¹⁰ В. Григорович, *Очерк путешествия по европейской Турции (С картою окрестностей охридскаго и преспанскаго озер)*, Москва, 1877; Д. Аврамовић, *Описание древностии србски у Свейој (Аѣонској) Гори, с XIII лиѣографирани ѣтаблица*, Београд, 1847; П. Успенски, *Указател актов, хранящихся в обителях Св. Горы Афонской*, Санкт-Петербург, 1847; исти, *Второе путешествие по Святой Горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861*, Москва, 1880; Архимандрит Леонид [Кавелин], *Историческое описание сербской царской лавры Хиландара и ея отношения к царствам сербскому и русскому*, Москва, 1868; исти, *Славено-срѣска књиѣзница на Свейој Гори Аѣонској у манастѣиру Хиландару и Свейом Павлу*, Гласник Српског ученог друштва 44, 1877.

¹¹ С. Вуловић, *Белеѣке о архиеѣискоју Никодиму*, Глас Српске краљевске академије 43, 1890, 1–15; С. Новаковић, *Законски сѣоменици срѣских дрѣжава средњеге века*, Београд, 1912; Р. Грујић, *Гусари на Свейој Гори*, 1–32; исти, *Царица Јелена и ѣелија св. Саве у Кареју*, Гласник Скопског научног друштва 14, 1935, 42–57; В. Ћоровић, *Хиландарски аделѣаѣи за Кареју*, Прилози за књиѣвност, језик, историју и фолклор 18/1–2, 1938, 334–341; исти, *Свейа Гора и Хиландар*.

¹² В. Мошин, *Повеља краља Милуѣина Карејској ѣелији 1318 године*, Гласник Скопског научног друштва 19, 1938, 59–78; исти, *Акѣи браѣйских сабора о адрѣаѣима из XIV–XV века*, Богословље 14/3–4, 1939, 215–238; исти, *Акѣи браѣйског сабора из Хиландара*, Годишњак Скопског Филозофског факултета 4, 1939–1940, 171–200; исти, *Уговор св. Саве са свейогорским ѣроѣаѣиом о земљи за виноград. Са ѣрилогом за исѣиорију срѣског брѣоѣиса*, Гласник Дрѣавног музеја у Сарајеву, 1946, 81–122; исти, *Повеље краља Милуѣина – Диѣломатѣичка анализа*, Историјски часопис 18, 1971, 53–85; Ј. Славева, В. Мошин, *Срѣски грамоѣи од Душаново време*, Прилеп, 1988; Ф. Бариѣић, *Autour du chrysobulle d'Andronic II pour Chilandar, de mars 1319*, in: Byzance et les Slaves – Études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev, Paris, 1979, 15–26; исти, *Прѣи ѣоѣис грчких акаѣа на сѣаросрѣском с краја XIII века*, Хиландарски зборник 7, 1989, 27–57; Д. Богдановић, *Каѣалог ѣирѣлских рукоѣиса манастѣира Хиландара*, Београд, 1978; С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован (Проблем акаѣа срѣске царске канцеларије)*, у: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књиѣвност, уметност и архитектура, ур. В. Кораћ, Београд, 2000, 59–70; Д. Синдик, *Повеље срѣских ѣаѣѣрѣараха Саве, Сѣирѣидона и Никодима*, Хиландарски зборник 9, 1997, 99–117; исти, *Срѣска средњовековна акѣа у манастѣиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10, 1998,

полазишну основу најмлађој генерацији истраживача, која наступа почетком трећег миленијума.¹³

Корпус докумената за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског хомогенији је у односу на онај за Хрусијски пирг. Као што је већ речено, најстарији акт је уговор између Светог Саве, с једне стране, и прота Јевсевија и светогорских игумана, с друге, о куповини земљишта за виноград. Сачуван је у четири примерка, од којих ниједан није оригиналан – три су на грчком (из XIII, с краја XIV и из XIX столећа) и један на српском језику (из друге половине XVI или, вероватније, из XVII века). Веродостојност његових података никада није оспоравана, а будући да не садржи датум, унутрашња дипломатичка анализа понудила је 1228. или 1229. годину као време његовог настанка.¹⁴

9–134; Ђ. Трифуновић, *Ко је сасијављач аренге њовеље краља Милутиина 1317–1318?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 27/1–2, 1961, 243–244; исти, *Две њовеље цара Душана*, Источник. Часопис за веру и културу 31–32, 1999, 5–17; исти, *Цар Душан о свом боравку на Свештој Гори*, исто, 18–25; М. Живојиновић, *Аделфајши у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 11, 1968, 241–270; иста, *Монашки аделфајши на Свештој Гори*, Зборник Филозофског факултета у Београду 12/1, 1974, 291–303; иста, *Документи о аделфајшима за Карејску келију свештог Саве*, Зборник радова Византолошког института 24–25, 1986, 385–396; иста, *Акџи о аделфајшима. Прилог византијско-српској дијломаџици*, Зборник радова Византолошког института 50, 2013, 663–682.

¹³ М. Марковић, *Прилози за историју Свештог Никиџе код Скоџља. Оснивање манасџира – Милуџинова обнова – хиландарски меџих*, Хиландарски зборник 11, 2004, 63–132; исти, *Свешти Никиџа код Скоџља. Задужбина краља Милуџиина*, Београд, 2015; Д. Живојиновић, *Хрисувоља цара Сџефана Душана келији Свештог Саве Јерусалимског у Кареји*, Стари српски архив 1, 2002, 69–78; исти, *Повеља брајског сабора манасџира Хиландара о аделфајшима за карејску келију Свештог Саве Јерусалимског*, Стари српски архив 2, 2003, 41–54; исти, *Акџи хиландарског брајског сабора о давању келије Свештог Саве у Кареји царици Јелени*, Стари српски архив 3, 2004, 89–105; исти, *Акџи архиеџискоџа Никодима I за келију Свештог Саве Јерусалимског у Кареји*, Стари српски архив 4, 2005, 23–50; исти, *Иниџерџолисана хрисувоља краља Милуџиина за Карејску келију свештог Саве Јерусалимског*, Стари српски архив 5, 2006, 11–41; исти, *Хрисувоља краља Сџефана Душана Хрусијском џиргу о џоклону села Гаидарохора*, Стари српски архив 6, 2007, 83–101; исти, *Скојска хрисувоља цара Душана за келију Свештог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)*, Стари српски архив 7, 2008, 59–70; исти, *Велика џрилејска хрисувоља цара Сџефана Душана Карејској келији Свештог Саве (Хил. 149)*, исто, 71–90; исти, *Фалсификовани акџи Хиландарског брајског сабора и игумана Саве о аделфајшима за баџиу Андоџија*, Стари српски архив 8, 2009, 57–67; исти, *Акџи Хиландарског брајског сабора о џродаји аделфајша*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32, 2011, 39–49; М. Ивановић, *Хрисувоља краља Сџефана Душана којом хиландарском џиргу у Хрусији џоклања цркву Св. Богородице у Лиџљану*, Стари српски архив 13, 2014, 33–64.

¹⁴ За критичко издање грчког текста и упуте на литературу о српској верзији документа в. *Archives de l'Athos 20. Actes de Chilandar I: Des origines à 1319*, édition diplomatique par М. Живојиновић, V. Kravari, Ch. Giros, Paris, 1998, № 6, 117–122. Датовање је у суштини зависило од одређивања тачне године смрти Стефана Првовенчаног. В. Мошин,

топечатна повеља, издата у Прилепу, опширно говори о поклањању Косорића, са његовим засеоцима Днепољем, Дољанима, Чешковом и Челопецима, потврђује обавезе које према келији имају матична обитељ и Српска патријаршија, прилаже млчалници годишњи приход од 100 венецијанских перпера из царске благајне, као и одређене дарове у натури. Царица Јелена постаје други ктитор келије и добија право да поставља старешину те установе, при чему се одлучила за попа Теодула, пређашњег игумана.¹⁹ Трећа хрисовуља, најмања од свих, такође је издата у Прилепу, а поред претходно набројаних дарова садржи и додаток у виду поклона за хиландарску болницу – наиме, цар је од Мартирија, игумана Алипијског манастира на Светој Гори, купио ловиште Оркињарије на мору, које се вероватно налазило негде дуж атонске обале.²⁰ Ниједна од ових исправа није сачувана у оригиналу, већ у преписима: мала прилепска хрисовуља је из XVII столећа, велика из последње четвртине XIV века, док је скопска начињена као дупликат оригинала, не много времена после њега – можда још за живота цара Душана, с циљем да, вероватно, послужи као замена за оригиналну хрисовуљу.²¹ Недатовани акт игумана Доротеја и Хиландарског братског сабора даје замонашеној царици Јелени – Јелисавети, удовици Стефана Душана, испосницу у Кареји да њоме управља по слову келијског устава. На крају исправе налази се списак братственика који су донели ову одлуку, а његовом анализом утврђује се да је овај, иначе оригинални документ настао у периоду 1358–1361. године.²²

Последња у серији аката за Карејску келију јесте повеља патријарха Никодима II од 15. јуна 1450. године. Из ове оригиналне исправе, писане у Пећи руком логотета Тодора и оверене вероватно „најбоље очуваним воштаним печатом неког поглавара Српске цркве у средњем веку“,²³ сазнајемо да је након смрти цара Душана Патријаршија престала да испуњава своје годишње обавезе према испосници, те сада Никодим налаже да се убудуће дијаконија даје, али само под условом „да се почне држати типик и правило црковно у пиргу карејском по

¹⁹ Исти, *Велика прилејска хрисовуља*, 71–90; исти, *Карејске хрисовуље*, 37–39.

²⁰ Исти, *Хрисовуља цара Стефана Душана келији Светог Саве*, 69–78; исти, *Карејске хрисовуље*, 39–41.

²¹ Исти, *Хрисовуља цара Стефана Душана келији Светог Саве*, 70; исти, *Велика прилејска хрисовуља*, 72, 87–88; исти, *Скојска хрисовуља цара Душана*, 60, 61, 69–70.

²² Исти, *Акћ Хиландарског браћског сабора о давању келије Светог Саве*, 89–105.

²³ Д. Синдик, *Српска средњовековна акћа*, 82, бр. 83 (А 9/5); исти, *Српски средњовековни печатни у манастиру Хиландару*, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд, 2000, 232 и сл. бр. 8.

устава светога Саве²⁴. Даље је прописано да ће се помоћ укинути у случају да келија буда продата, тј. издата за новце.²⁴

Хрусијски досије сачињавају, речено је већ, документи на српском и грчком језику. Пет грчких исправа нису изазивале контроверзе међу истраживачима, који су углавном били сагласни и нису доводили у питање њихову оригиналност и аутентичност. Прва у низу је простагма Андроника III из јуна 1321. године, којом цар потврђује дар свог деде Симеону, старцу Хрусијског пирга.²⁵ Овај поклон Андроника II састојао се од 400 модија земље у близини Јериса и 15 парика насељених на њој, а учињен је недуго пре издавања простагме Андроника III, док је документ старог василевса којим је тај правни чин санкционисан изгубљен.²⁶ Већ у септембру исте године агилни Симеон успева да издејствује две царске хрисовуље (и од деде и од унука) којима се хрусијским монасима потврђује власништво над стеченим земљиштем у Јерису.²⁷ Међутим, његова тврдња да су од цара претходно добили 500 модија и 20 парика показује да су за непуна три месеца сналажљиви Хрусијци присвојили додатних 100 модија земље и пет парика.²⁸ Из децембра 1324. године потиче хрисовуља Андроника II, издата на захтев краља Стефана Дечанског, у којој се набрајају и потврђују поседи Хрусијског пирга, а на основу њених података могу се делимично разрешити контроверзе које прате неке од српских докумената истом дестинатару и реконструисати интерполације у њима.²⁹ Најмлађи грчки документ је из маја 1388. године и реч је о чувеној пресуди суда Серске митрополије у парници између Хиландара и Хрусије. Након саслушавања обеју страна и увида у садржине старих хрисовуља и судских одлука одлучено је да Хрусијци дугују покорност и послушност Хиландарцима, те да имају обавезу примати башту из српског манастира, а да право његовог избора лежи на хиландарским монасима.³⁰

²⁴ Исти, *Повеље српских ѿѿријараха*, 99–117.

²⁵ L. Petit, *Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, у: Византијски временник, приложение к XVII тому, Санкт-Петербург, 1911, № 66, 152–153.

²⁶ М. Живојиновић, *Симеон – сѿарац Хрусијског ѿрга*, у: Зборник Владимира Мошина, Београд, 1977, 185.

²⁷ L. Petit, *Actes de Chilandar*, № 72, 163 (Андроник II), № 73, 164–165 (Андроник III).

²⁸ М. Живојиновић, *Симеон*, 185–186; иста, *Хиландар и ѿрг у Хрусији*, 71; иста, *Исѿорија Хиландара*, 185.

²⁹ L. Petit, *Actes de Chilandar*, № 101, 210–212; М. Живојиновић, *Хиландар и ѿрг у Хрусији*, 60; иста, *Исѿорија Хиландара*, 187.

³⁰ L. Petit, *Actes de Chilandar*, № 158, 335–340; М. Живојиновић, *Светѿогорске келије и ѿргови*, 127–128; иста, *Хиландар и ѿрг у Хрусији*, 76–79.

Међу документима на српском најстарији је уједно и најнеспорнији. Оснивачка повеља краља Милутина, којом на молбу хиландарског игумана Киријака подиже пирг у Хрусији и снабдева га свим неопходним стварима за несметано функционисање, има све одлике оригинала.³¹ Следећа два акта, међутим, сводна хрисовуља краља Стефана Уроша II за Хиландар и Хрусијски пирг са наводном потврдом краља Стефана Дечанског и Милутинова хрисовуља за Хрусију са потврдом архиепископа Саве III вишеструко су прерађивани. Сводна хрисовуља за манастир и пирг састављена је спајањем делова три различите повеље краља Милутина: хиландарске повеље из 1282. године, данас изгубљене хрисовуље за српски манастир из, отприлике, 1303/1304. године и интерполисаног текста, такође, изгубљене исправе којом се Свети Никита код Скопља прилаже Хрусијском пиргу.³² Хрисовуља са потврдом архиепископа Саве III сачувана је у два преписа, где је први настао у време владавине Стефана Уроша III, а други је двапут прерађиван и скраћиван – најпре у доба Душановог краљевања (вероватно између 1334. и 1336. године), а потом и у другој половини XIV столећа.³³

У вези с претходно помињаним актима стоји и српски превод хрисовуље Андроника II из маја 1308. године, којом се манастир Светог Никите у Бањанима предаје Хрусијском пиргу. Документ представља интерполисану комбинацију двеју изгубљених потврних хрисовуља византијског цара: прве, из 1303. године, којом се потврђују дарови краља Уроша II тада самосталном манастиру Светог Никите, и друге, из 1308. године, којом се потврђује Милутиново даровање ове обитељи пиргу у Хрусији. Овај документ је настао у време када је Свети Никита постао метох Хиландара (наиме, размењен је за струмско село Куцово, које је прешло у власништво пирга), а са циљем да покаже како је српски светогорски манастир стекао право на њега чим га је краљ предао хрусијским монасима.³⁴

³¹ А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина*, 19–24.

³² Издање: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника. Књига I: 1186–1321*, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд, 2011, № 104, 361–389. М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 60, 62–68; *Archives de l' Athos 20. Actes de Chilandar I*, 8–9; М. Марковић, *Прилози за историју Светог Никите*, 78–81.

³³ Издање: *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, № 121, 435–445 (Милутинова хрисовуља), № 122, 447–449 (потврда Саве III). М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 72–73; М. Марковић, *Прилози за историју Светог Никите*, 81–83.

³⁴ Издање: *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, № 109, 405–407. М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 69–70; за другачије мишљење уп. М. Марковић, *Прилози за историју Светог Никите*, 67–78.

Из последњих година владавине краља Милутина, 1318–1321. године, потиче акт игумана Гервасија и Хиландарског братског сабора о продаји аделфата, који је до нас доспео у препису из 20-их или 30-их година XIV столећа. Српски владар купио је од Хиландара три братска удела за 1800 перпера – два за издржавање монаха Хрусијског пирга и један за житеља келије Свете Тројице. Уговор су потврдили игуман Гервасије и 19 најугледнијих монаха.³⁵

Владавину Стефана Душана обележиле су две краљевске даровнице. Најпре је, повељом издатом између 1336. и 1343. године поклоњена Хрусијском пиргу црква Богородице Липљанске са припадајућим поседима,³⁶ а затим је хрисовуљом од 1. јануара 1345. године даровано село Гаидарохор у долини Струме, као и млин код села Мармариона.³⁷ Ниједан од ових аката није сачуван у оригиналу: за први постоје чак три преписа из XIV столећа (од којих је само један потпун), док је други, иначе аутентична копија из 70-их година XIV века, одавно нестао из Хиландарског архива, а сачуване су једино његове фотографије.

Хиландарски братски сабор на челу са игуманом Савом издао је, наводно 1347/1348. године, башти Андонију документ којим му се дозвољава да себи подигне келију при Хрусијском пиргу у коју би се могао повући, те да за 200 перпера откупи три аделфата од српског манастира зарад доживотног издржавања. Уз све то, Хиландарци поклањају Андонију трећи мертик као израз захвалности за његову дугогодишњу примерну службу.³⁸ Ипак, крајње особена композиција исправе (више пута се смењују казивања баште Андонија и игумана Саве у првом лицу, иза чега следе разрађена санкција, која по формулару одговара владарском документу, и потпис манастирског старешине), коју је Мошин покушао оправдати као „занимљиву стилистичку особину“ произашлу из „записника вођеног на саборској седници“,³⁹ као и њена садржина, у којој се негира економска самосталност пирга у Хрусији – стара теза централизаторских кругова српске светогорске обитељи, довеле су до закључка да се ради о фалсификату из доцнијег времена и указале на мотиве за њено кривотворење.⁴⁰

³⁵ Д. Живојиновић, *Акџи Хиландарског брајског сабора о продаји аделфата*, 39–49.

³⁶ М. Ивановић, *Хрисовуља краља Сџефана Душана*, 33–64.

³⁷ Д. Живојиновић, *Хрисовуља краља Сџефана Душана Хрусијском пиргу*, 83–101.

³⁸ Исти, *Фалсификовани акџи Хиландарског брајског сабора*, 57–67.

³⁹ В. Мошин, *Акџи брајског сабора*, 176.

⁴⁰ С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 64–65.

О сукобу српске атонске обитељи са својим пиргом на мору сведочи хрисовуља цара Уроша из 1360/1361. године, чије се две верзије могу пронаћи у Хиландарском архиву. Документ се бави поклањањем селишта на Струми, баштинског поседа Патрикијевог, на молбу цареве мајке, монахиње Јелисавете. Разилажења међу верзијама настају када је реч о дестинатару: у вероватно оригиналном акту (Хил. 49) то је Хрусијски пирг ради издржавања царичиног калуђера Григорија, док се у препису наводи да је поклон учињен Хиландару за помен цара Душана.⁴¹

Напослетку, листу докумената затвара оригинална повеља монахиње Јевгеније, тј. кнегиње Милице, са синовима кнезом Стефаном и господином Вуком, којом се пиргу Светог Василија у Хрусији поклања село Ливоча на Биначкој Морави. Ова недатована исправа потиче из периода 1394–1402. године, а вероватно је настала око 1400. године. Из ње сазнајемо да су хиландарски монаси, на челу са игуманом Григоријем и старцем пиржанским Теодосијем, тражили помоћ за Хрусију од кнегиње и њене деце.⁴² Тако је, у тешким околностима, манифестовано јединство пирга и манастира и повраћени су њихови међусобни односи како их је замислио велики ктитор краљ Милутин.

Сви размотрени акти сведоче о значају Карејске келије и Хрусијског пирга, како у границама унутрашњег хиландарског устројства, тако и у општим оквирима светогорског система монашке (само)управе. Ове исправе, у облику у коме су доспеле до нас, указују на сложене односе средишта и периферије и речито говоре колико је тешко било остварити ктиторске идеале и постићи у стварном животу танану равнотежу између интереса матичне обитељи и потчињених установа које су, по природи ствари, тежиле потпуном осамостаљењу. До јединства, оствариваног и на судским процесима доказима о „родитељској љубави“ и „синовској послушности“, којих, вероватно, није увек било у изворним верзијама докумената, дошло је, чини се, превасходно због спољних чинилаца и егзистенцијалне опасности, која је све унутарње распре учинила беспредметним.

⁴¹ Издање: М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 67/1–4, 2001, 103–104 (Хил. 49), 105–106 (Хил. 50). О аргументацији в. М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 75–76; иста; *Од Пилее до Паирика. Прилог византијској и српској дипломатици*, Зборник радова Византолошког института 34, 1995, 65–67. За супротно мишљење уп. Ж. Vujošević, *Über den Status einigen Urkunden des serbischen Kaisers Stefan Uroš (1355–71): Ein Beitrag zur Kanzleiforschung*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 4, 2016, 114, 119, 122.

⁴² А. Младеновић, *Повеље и писма десјоџа Стефана*, Београд, 2007, 164–165; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, 79.

Dragić M. Živojinović

MEDIEVAL CHARTERS FOR THE *KELLION* OF ST. SABBAS
IN KARYES AND *PYRGOS* OF ST. BASIL IN CHRYSE:
A CONTRIBUTION TO THEIR STUDY

S u m m a r y

The article deals with the documents addressed to the *kellion* of St. Sabbas the Sanctified in Karyes and *pyrgos* of St. Basil in Chryse. Those two were important institutions of the Serbian Athonite monk community that were established at the end of the XII century (*kellion* in Karyes) and at the very beginning of the XIV century (*pyrgos* in Chryse). Both of them enjoyed the patronage of the Serbian Archbishops and rulers from the Nemanjid dynasty, among whom King Milutin and his grandson Stephen Dušan were distinguishing themselves. The favour of the most powerful Serbian monarchs procured also the support of the Byzantine Emperors. A total of 24 extant Slavonic and Greek charters (nine for Karyes, all of them in Slavonic; 15 for Chryse, five of them being in Greek and nine in Slavonic language) sprung between the end of 1220s and the dawn of the XV century, testify to that fact. The relations of the St. Sabbas *kellion* and *pyrgos* in Chryse with their mother monastery were marked by intertwining of the centripetal and centrifugal forces, and whether it was about the wishes of the centralising circles of Chilandari or the separatist endeavours of Chryse were at work, a trace remained in the diplomatic material. It is quite understandable that such conflicted interests were expressed in a significant number of forgeries and interpolations inserted into genuine documents that had made modern researchers' task of *discrimen veri ac falsi* all the more burdensome.

ПОМЕНИ ПРЕДАКА И СРОДНИКА У СРЕДЊОВЕКОВНИМ БОСАНСКИМ ПОВЕЉАМА

У раду се анализирају помени предака и сродника у средњовековним босанским повељама, првенствено с краја XIV и из прве половине XV века. Утврђено је да се преци углавном помињу у формулама које се односе на легитимизацију власти (интитулације, аренге), а живи чланови породице, као и даљи сродници и саплеменици, помињу се првенствено у гарантним формулама (санкција, адмониција, заклетва, сведоци). Док су владари изграђивали своју идеологију позивајући се на своје вековне и непосредне претходнике, обласни господари су се ослањали на своје племе и најзнаменитије представнике свога рода. Легитимизација кроз помен предака и сродника показује да је у средњовековној Босни обичајно право било веома значајно.

Кључне речи: преци, сродници, обичајно право, владарска идеологија, повеље, дипломатика, Босна, средњи век.

Средњовековну дипломатичку грађу босанске провенијенције чини око 400 докумената написаних на словенском, тј. старосрпском и на латинском језику у раздобљу од XII до XV века. Више од две трећине овог релативно малог фонда чине разнородне повеље, а приближно 75% повеља било је упућено граду Дубровнику.¹ Док су латинске повеље биле састављане по узору на угарске обрасце који су у то време употребљавани, словенске су обликоване прерадом старих образаца, већински, такође, западног порекла, у које су уношени многи

* neven.isailovic@iib.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (бр. 177029), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Н. Исailовић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, докторска дисертација у рукопису, Београд, 2014, 21–32, 50–74.

домаћи елементи.² Велики утицај на босанску дипломатику имало је устројство босанске државе.³

Од својих самосталних почетака, босанска дипломатика је била ефективно одвојена од византијских традиција и темељила се на обједињавању низа племенитих баштинских поседа најпре у жупе и земље, а затим и у бановину под јаким утицајем Угарске. Током читаве своје историје средњовековна Босна била је у мањој или већој мери децентрализована, а њене земље и жупе (касније и целе области) биле су под контролом и доминацијом племенитих родова.⁴ Управо је то један од главних разлога за релативно чест помен сродника у дипломатичкој грађи, о чему ће касније бити више речи. Помени предака пак везани су за познију босанску историју – након проглашења краљевства, односно након јачања обласних господара. Док је постојање родовске баштине стварало потребу за помињањем сродника, дотле је помене предака генерисала владарска идеологија, у великој мери преузета након крунисања Твртка I (1377) из Србије, којој је била потребна легитимизација централне или регионалне власти не само кроз Божје провиђење већ и кроз позивање на славне, велможне, а понекад и свете претке.⁵

Истраживање теме помена предака и сродника у средњовековним босанским повељама подразумева анализу дипломатичких састојака у којима се ти помени срећу, проучавање мотивације ауктора и састављача докумената, као и типичних мотива, те употребљених термина.⁶

Преци и сродници се јављају у типским формулама које чине унутрашњу структуру сваке повеље. На претке и претходнике се углав-

² *Исџо*, 75–83.

³ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд, 1955, *passim*; С. Ћирковић, *Осџаци сџарије друшџивене сџрукџуре у босанском феудалном друшџиву*, *Историјски гласник* 3–4, 1958, 155–164; исти, *Русашка госџода*, *Историјски часопис* 21, 1974, 5–17.

⁴ Ј. Мргџић-Радојџић, *Rethinking the Territorial Development of the Bosnian State*, *Istorijski časopis* 51, 2004, 43–64.

⁵ С. Ћирковић, *Сугуби венаџ. Прилог исџорији краљевсџива у Босни*, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8/1, 1964, 343–370; исти, *Русашка госџода*, *Историјски часопис* 21, 1974, 5–17; D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije)*, *Forum Bosnae* 3–4, 1999, 227–287; исти, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo, 2006, 614–723; М. Благојевић, *Срџска државносџи у средњем веку*, Београд, 2011, 287–296.

⁶ Ова тема није у већој мери истраживана. У најважније студије се убрајају: Р. Ракић, *Терминологија сродсџива у Срба*, Београд, 1991; М. Благојевић, *Сродсџивена џерминологија и друшџивена хијерархија у средњовековној Србији. Браџи и браћа*, *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001*, ур. Ј. Бјеладиновић-Јергић, Београд, 2001, 115–129; исти, *Сродсџивена џерминологија и хијерархија владара у сџисима Консџанџиџина Филозофа и његових савременика*, *Зборник радова Византолошког института* 39, 2001–2002, 225–235.

ном осврћу интитулације, аренге и експозиције повеља, на непосредну породицу колективна интитулација, а на потомство и сроднике, уопштено гледано, гарантне формуле (адмониција, санкција, заклетва, сведоци). Родови и племена помињу се претежно у заклетвама и међу сведоцима, мада се могу наћи и у другим већ поменутиим формулама. У другим деловима формулара, предачки и сроднички мотиви нису били заступљени. Сви помени су имали одговарајућу сврху и одговарајуће место. Та сврха није била само истицање легитимности власти ауктора већ и легитимизација њихових правних чинова и својеврсна гаранција да ће они бити испуњени.⁷ Осврнимо се, најзад, и на конкретне примере.

Пре бановања Твртка Котроманића, асоцијације на претке и сроднике нису биле део босанске дипломатичке традиције. Долазећи на власт као синовац бана Стјепана II (1353), и то са савладарима – оцем Владиславом, мајком Јеленом и братом Вуком – Твртко је у својим документима морао спомињати не само свог покојног стрица већ и читаву своју ужу породицу. Морао је, дакле, поменути особу преко које је стекао власт, али и људе са којима ју је непосредно делио све до 1370-их година.⁸

Крупнију промену Твртко је направио својим проглашењем за краља (1377) и довођењем Владоја из Рашке за свога логотета. Владоје је већ првом сачуваном повељом за Дубровчане, коју је саставио за новопеченог краља 1378. године, изменио дотадашњи формулар и ударио темеље моделу који ће, уз измене, бити саставни део краљевске канцеларије Котроманића до пропасти средњовековне босанске државе. Ради се о новом моделу, који у аренгалном делу не истиче само дужности владара, већ се бави и извором његове власти. Уместо угарског модела, у којима се помињу краљеви претходници као узорни владари, овде је у фокусу краљ који је одлучио да земљу својих прародитеља и родитеља, остављену без пастира, уз Божју помоћ и промисао, поново уздигне на достојан ранг. Уместо експлицитно именованих претходника, сада се уопштено говори о знаменитим прецима.⁹ Дакле, од проглашења

⁷ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици: II Интитулација*, Глас СКА 92, 1913, 119–142; исти, *Студије о српској дипломатици: V Аренга, Проемиум*, Глас СКА 94, 1914, 200–208; исти, *Студије о српској дипломатици: X Санкција*, Глас СКА 100, 1922, 13–26; исти, *Студије о српској дипломатици: XV Сведоци*, Глас СКА 110, 1924, 7–18.

⁸ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I, Zagreb, 1898, 85–86; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Munchen–Leipzig, 1914, 19–22, 331–332, 347.

⁹ „И идеохъ въ сръбскую землю, желеає и хоте укрѣпити прѣстољь родитель моихъ, и тамо шьдъшу ми вѣнчанъ быхъ богомъ дарованимъ ми вѣнцемъ на краљевство прѣродитель моихъ“, затим „сподоблен биѣхъ царствовать ва земляхъ родитель и прародитель нашихъ“, или пак „и створи ме наследника и господина ва земляхъ згора реченихъ родитель и прародитель нашихъ“, Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I, 91, 96; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, Београд – Сремски Карловци, 1929, 76,

краљевства, Котроманићи претке помињу у једном сложенијем, идеолошком контексту, али се и ти помени срећу само у најважнијим уговорима са Дубровником. Разлог томе је покушај стварања утиска о вековној традицији, односно о непрекинутој линији међудржавних и трговинских односа између српских земаља и Дубровачке општине. У ту традицију нису уграђени само босански владари од времена Кулина већ и рашки и српски (прецизније, Немањићи). Поменути модел остаје на снази све до владавине краља Томаша, с тим што се већ од времена Твртка II експлицитно не помињу српски и рашки преци.¹⁰

Мотив светородности није, међутим, заживео у подједнакој мери. Логотет Владоје је 1382. године поменуо свете Тврткове родитеље.¹¹ Након тога нестаје. Реферисања на светопочивше владаре су ретка. Само се у једној Дабишиној и једној Остојиној повељи помиње светопочивши господин краљ Стефан Твртко, а у повељи Стјепана Остојића светопочивши господин краљ Стефан Остоја.¹² Сасвим необично, и свога оца Радина светопочившим назива великаш кнез Павле Радиновић.¹³ Са друге стране, помени светопочивших Бранковића и Лазаревића ређају се десет пута у Томашевој повељи српском великом логотету Стефану Ратковићу, која је писана од стране српског састављача.¹⁴ Иначе се о умрлим прецима говори углавном као о особама „поштованог или славног споменућа“.¹⁵

У време када делује да се мотив светородности у потпуности гаси, 1421. године настаје повеља Твртка II за Дубровчане, издата годину дана по повратку овог владара на престо. Њена занимљива и јединствена аренга (коју ће само једном дословце преузети краљ Томаш) фокусирана је на врло елабориран мотив светог корена, који асоцира на немањићку Србију, иако се помиње само Босна. Повељу је саставио дијак Владић, али није познато да ли је аренга била његово дело, образац преузет из непознатог предлошка или ју је саставио неко

172. В. и С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломаџичка студија*, Београд, 1997, 265–273.

¹⁰ А. Бабић, *Традиција и историјско право и односи између Босне и Дубровника и средњем вијеку*, Bosna Franciscana 12, 2000, 241–247; С. Рудић, *Прилог познавању њравних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, у: *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, ур. С. Ћирковић, К. Чавошки, Београд, 2009, 217–232.

¹¹ „и сподобљенъ быхъ вѣнца и чѣсти и ксѣфѣтра царьска прѣвѣхъ моихъ родителъ Светѣхъ госпѣ сръбьске, краљевъ и царъ и послѣдуе житию ихъ и вѣрѣ и правиломъ царьскимъ“, Љ. Стојановић, *Старе српске повеље*, I/1, 84.

¹² *Исѣо*, I/1, 174, 426, 555; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 326.

¹³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље*, I/1, 245.

¹⁴ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1, 1867, 156–158.

¹⁵ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 326.

трећи.¹⁶ Није лако рећи да ли се ради о доградњи владарске идеологије. Ако се у обзир узму политичке околности, једини повод за то била би чињеница да се практично ради о првој години Тврткове друге владавине, због чега је могао желети да учврсти свој легитимитет.¹⁷

Не изводећи своју власт из вековне државне традиције и владарске линије (посебно не линије светог корена), великаши, а посебно обласни господари, често су обogaћивали интитулације поменом свога порекла и својих предака, у једној или више генерација.¹⁸ Племените претке, истичући, пре свега, територијално наслеђе, помињу документи Сандаља Хранића („будући ва великои слави и госпоцтви и држави моихъ природитель племенито наше“). Међутим, у повељама Дубровнику овај владар је морао поменути и своју браћу, са којима је делио одређена права („въ плни држави и с моимъ братимъ с кнезомъ Влькцемъ и с кнезомъ Влькомъ“).¹⁹ Овај исти модел, наравно, без помена до тада већ преминуле браће, повремено користи и војвода Радосав Павловић, предводник великашког рода Павловића.²⁰ Стјепан Вукчић се позивао на стрица и оца („будуће ва великои славѣ у госпоцтву и у плни држави моихъ родитель милостью Божьмъ наслѣдникъ и синъ почтеного поменутиѣ родителла ми, славнога господина кнеза Влькца, и стрица ми, славнога великога воеводе русага босанскога господина Сандала, и почтеного поменутиѣ господина кнеза Вуѡка, и не далече ѡдъ нихъ плтью паче синъ и синовьць и наслѣдникъ прави, истинни ѡдъ нихъ крвьви ... сѣбеде у госпоцтву родитель моихъ ... стежникъ мо-

¹⁶ „Богъ еданъ Исусъ Христосъ ... избави Светие родителие и прародителие кралевства ми, и прослави ихъ паче всихъ царь на земли земалнихъ и паки на небесихъ вѣнци свѣтлѣми украсивъ ихъ са всѣми светими, ѣкоже не угаила се естъ въсеи веселенои блаженаа нихъ память, ѡдъ нихъже племене ... ми Стефанъ Твртко Твртковићъ милостию Божиимъ краль Босни и к тому, иже не далечъ ѡдъ нихъ путию, на праунукъ и ваунукъ, син же и наслидникъ истини ѡдъ Светого нихъ корѣне ... и сиде на присто кралевства како царь и владика всему стежанию Светѣхъ моихъ природитель“, Љ. Стојановић, *Сѣпаре срѣске ѡвелье*, I/1, 505; исти, *Сѣпаре срѣске ѡвелье и ѡисма*, I/2, Београд – Сремски Карловци, 1934, 115–116; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo–Zagreb, 2012, 109–149, 174–178; Н. Исаиловић, *Диѡломаѣичке особеносѣи владарскихъ и великашкихъ исѣрава уочи и након ѡада средњовековне босанске државе*, у: Пад Босанског краљевства 1463. године, ур. Н. Исаиловић, Београд – Сарајево – Бања Лука, 2015, 58.

¹⁷ Више о мотиву светог корена и светородности в. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 111–117; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 326, 370, 382–383, 530.

¹⁸ Р. Михаљчић, *Владарске ѡѣиѡуле обласних госѡодара. Прилог владарској идеологији у сѣпарѣијој срѣској ѡрошлосѣи*, Београд, 2001, passim; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 323; исти, *Диѡломаѣичке особеносѣи*, 54–55, 58–59.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Сѣпаре срѣске ѡвелье*, I/1, 293, 309.

²⁰ *Исѣо*, I/1, 592.

ихъ прѣродитель више речениехъ“),²¹ а Павловићи у свакој генерацији на непосредне претходнике (на пример, „аазъ ... рабъ Радосавъ, синъ и наследникъ славнога поменутого господина кнеза Павла Радиновића ... кои ме по твоєи слаткои милости сподоби и постави господина вѣсему стежанью моихъ природитель“).²² Помени конкретних предака и претходника у интитулацији били су карактеристичнији за млађе владаре нижег хијерархијског ранга и за магнате у успону, који су своју моћ темељили на наслеђу чланова своје породице (махом очева и стрицева). Побочност и аномалије у реду наслеђивања скоро да су обавезивали на помен легитимних претходника. То није био случај само код магната, већ и код владара – бан Твртко се позива на стрица Стјепана II, краљ Дабиша на брата Твртка, Томаш на стрица Твртка II.²³

Док у интитулацијама и аренгама доминирају помени предака, дотле помени сродника и потомака доминирају у гарантним формулама – састојцима који имају за циљ да обезбеде поштовање правног чина повеље – кроз претњу казном (санкцију), поруку потомству (адмоницију) и заклетву (заклетву ауктора, његових сродника и сведока).²⁴

Ауктори су, кроз адмоницију, одредбама сопствених повеља често обавезивали и своје потомство. Тако, на пример, Стјепан Вукчић наводи „загоу ни ми господинъ воевода Стѣпанъ ни ђа кнезь Владисавъ ни ђа кнезь Влаткѡ, синове господина воеводе Стѣпана, ни ниеданъ послѣћни нашъ ни наше натражъѡ да не може ништа веће питати“.²⁵ Занимљиво је да на истом месту Стјепан назива свог стрица Сандаља својим родитељем, а и неки латински извори називају Вукчића војвода Стјепан Сандаљев.²⁵ Исти великаш је обавезао синове не само на

²¹ *Исѣо*, I/2, 36–37.

²² *Исѣо*, I/1, 567, 573–574; С. Ћирковић, *Русашка госѣода*, 7–8; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 63–63, 71, 141–142; Н. Исаиловић, *Дипломаѣичке особеносѣи*, 59.

²³ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 326.

²⁴ С. Станојевић, *Сѣудије о срѣској дипломатѣици: X Санкѣија*, 13–26; исти, *Сѣудије о срѣској дипломатѣици: XV Сведоѣи*, 1924, 7–18; V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomatiji*, *Analii Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 3, 1954, 27–52; Л. Ђаповић, *Заклеѣва на ѣилу Југославије*, Београд, 1977, *passim*; *Лексикон срѣског средњег века*, ур. С. Ћирковић, Р. Михалъчић, Београд, 1999, 204–205 (Л. Ђаповић); Г. Бехмен, *Идеолошки асѣѣкѣии аренги, заклеѣви и санкѣија у средњовѣковним босанским исѣравама*, *Историјски записи* 82/1–2, 2009, 167–175.

²⁵ Ђ. Стојановић, *Сѣаре срѣске ѡвелье*, I/2, 55–56. Уп. J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, Pest, 1853, 40 („cuiusdam Stephani vvayvode nepotis“), 448 („spectabili Stephano Zandalii, vayvode Boznensi“); L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közötti ősszekötetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest, 1907, 118 („prefati Stephani nepotis Zandaly“); L. Thallóczy, S. Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, I, Budapest, 1910, 280 („a Stephano nepote condam Zandaly wayvode“).

поштовање уговора са Дубровником већ и на верност оцу („ако ли би, шта тога Богъ не даи, кои нию изашаѡ манѢ родителю своему херцегу Стѣпану из воле и изъ послуха ... тада да не има диела ни за мене ни конь мене ѡдъ госпоцтва мѡѡга“).²⁶

Санкција је у босанским повељама предвиђала духовну казну за прекршиоце правног чина. Најчешће су то опет били ауктор и његова породица. Појединачно посматрано, аутосанкција (усмерена на ауктора означеног са *ми, насъ* и сл.) јавља се 30 пута, колико и санкција која се односи на његову децу и потомке (*синь, нашиь, наши, ѡследни, најпражье, ѡсѡали, ѡсѡанакъ*). Рођаци (*суродникъ, ѡлеме*) јављају се у свега 9 санкција.²⁷ Репрезентативан пример, уз одређене варијације, налазимо у повељама Косача и Павловића: „да су все клетви и роте и проклетьства пала сврѡху насъ и нашега натрашка и нашега племена и всѢхъ нашихъ послѣднѢхъ“.²⁸

Заклетва, некада везана за формулу сведока, некада раздвојена од ње, представљала је свечану гаранцију да ауктор (и сва значајна лица) стоје иза правног чина и да се прекршаји неће десити. Устројство босанске државе налагало је да краљевска породица, али и представници земаља, жупа и водећих племенитих родова окупљених у државном сабору изразе своју сагласност и зауну се.²⁹ У случају обласних господара, сагласност су давали њихови сродници (не само ужа породица већ и племе, тј. род), као и друга њима подређена властела. Обласни господари, као што се види и из неких других формула, нису се сматрали потпуно самосталним владарима, већ су наступали као велможе и предводници својих родова и регија.³⁰ Браћа Санковићи се куну са ближом родбином (супруге, браћа, сестра, стриц) наводећи: „з добре воле и с права срца есмо присегли нашомъ вѢромъ и доушомъ и нашега ѡтца и родитель нашихъ и светѢмъ Юрьемъ и аранѢделомъ Михаиломъ нашими крѣстнѢми имени ... и да наша дица и наши послѣдни и наши властеле и vsаки нашъ чловѢкъ сврши и не смете сие писанье“.³¹ Радич Санковић се заклинѢ са братијом, властелом и слугама, а Хрвоје Вукчић са супругом, браћом и властелом.³² Сандаљ у два документа даје „рѢчь

²⁶ Љ. Стојановић, *Сѡаре срѣске ѡвелье*, I/2, 71.

²⁷ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 426–427; исти, *Диѡломаѡичке особенѡсти*, 60–61.

²⁸ Љ. Стојановић, *Сѡаре срѣске ѡвелье*, I/1, 297, 313, 590, 605, 626, 641; *исѡо*, I/1, 40–41, 103, 127.

²⁹ D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 81–84, 169–174, 197–199. В. и нап. 3.

³⁰ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 461–462; исти, *Диѡломаѡичке особенѡсти*, 61–62.

³¹ Љ. Стојановић, *Сѡаре срѣске ѡвелье*, I/1, 126.

³² *исѡо*, I/1, 127, 133; F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39, 1938, 170–171.

и вѣру мою витешку и моихъ родителѣа“, али наводи и комплекснију формулу: „ми господињ воевода Сандаљ, кнезь Влькаць, кнезь Влькъ и Стипань, синь кнеза Влькца, за насъ и за наше послидне и за наше племе, што буде по мушкомъ колину, како крвь подае, право и почтено натражъе наше ... на все ми реченни за се и за все наше племе, тко насъ чую, и натражакъ, како е реченно, ротисмо се и заклесмо ... И к тому заклеше се властеле нашега племена“.³³ *Mutatis mutandis*, исту заклетву једно време користи и Радосав Павловић,³⁴ а после је замењује са „аазъ господињ воевода Радосавъ с моими властели и са ближиками сими ... ротих се“, односно „съ избранѣми властели госпоцтва ми брацтва нашега и слугъ нашихъ ... ротисмо се“ или „привзасмо почтене властели брацтва нашега и ине почтене властели наше ... да семуи ... буду сведоци“.³⁵ Радосав се није само заклинао, већ се и саветовао са родбином „имавше саветъ и циѡ зговоръ са ближиками и са избраниеми властели госпоцтва ми“.³⁶

Повеље банова и краљева из династије Котроманића подразумевале су чешће заклетве самог владара, његове супруге и престолонаследника. Но, важно је поменути да се у даровницима упућеним босанској властели на списку сведока наводе појединци из земаља и жупа босанске државе, и то редовно „с братиѡмъ“. Са друге стране, све до 1419. године ниједна уговорна повеља са странцима уз сведоке не наводи њихову братију. Сагласност братије, тј. ширег рода сматрана је, дакле, у обичајном праву важном само за унутрашња баштинска питања.³⁷ Термин „братија“ се, такође, не јавља у повељама већине обласних господара, искључујући Хрватиниће. Додуше, Радосав Павловић је уз неке сведоке наводио израз „братъ мой“, иако се није радило о његовој браћи већ у најбољем случају о сродницима.³⁸

На крају можемо закључити да се предача и сродничка терминологија у босанским повељама јавља од друге половине XIV

³³ Слична је и формулација: „и ми реченни господињ воевода Сандаљ и више речени и натражъе наше, што е по мушкомъ колину ѡдъ нашега срѣдъца, што би почтено и право натражъе наше и наше племе, што е по мушкомъ колину, како крвь подае, ѡбитуемо и завезуемо се“, Љ. Стојановић, *Старе срѣске ѡвеле*, I/1, 296–297, 303–304, 312–313.

³⁴ *Исѡ*, I/1, 589, 591.

³⁵ *Исѡ*, I/1, 576, 603, 639–640; С. Тирковић, *Русаика госѡода*, 10; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 59–107.

³⁶ Љ. Стојановић, *Старе срѣске ѡвеле*, I/2, 101.

³⁷ А. Соловјев, *Власѡеоске ѡвеле босанских владара*, Историско-правни зборник 1, Сарајево, 1949, 79–105; М. Благојевић, *Сродсѡвена ѡтерминологија и друшѡвена хијерархија*, 115–129; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 459–462; исти, *Диѡломатѡичке особеносѡи*, 63–64.

³⁸ Љ. Стојановић, *Старе срѣске ѡвеле*, I/1, 591; Н. Исаиловић, *Диѡломатѡичке особеносѡи*, 63–64.

века, а да су помени чланова рода или породице најучесталији у првим деценијама након проглашења краљевства, односно током раздобља еманципације велможа у обласне господаре. Сврха ове дипломатичке праксе била је, најпре, легитимизација власти и свега онога што је из ње проистицало, али и јачање гаранција правног чина владарских и великашких докумената у очима дестинатара.

Neven G. Isailović

MENTIONS OF ANCESTORS AND KINSMEN IN MEDIEVAL BOSNIAN CHARTERS

S u m m a r y

This paper analyzes the mentions of ancestors and kinsmen in medieval Bosnian charters, primarily dating from the late 14th and first half of the 15th century. It is concluded that the ancestors were mainly mentioned in the formulas relating to the legitimization of power (*intitulatio, arenga*), while the living family members, relatives and fellow kinsmen are referred to primarily in the so-called warranty formulas (*sanctio, admonitio*, oath, witnesses). While the rulers built their ideology on the basis of their old lineage and immediate predecessors, regional lords relied on their kindred and the most distinguished representatives of their family. The legitimization through the mentions of ancestors and kinsmen adamantly shows that customary law was very important in medieval Bosnia.

НАСИЛНЕ ПРОМЕНЕ НА СРПСКОМ ПРЕСТОЛУ У ДАНИЛОВОМ ЗБОРНИКУ

Циљ овог рада је анализарање података које о насилним променама на српском престолу доноси зборник житија познат под називом *Живојџи краљева и архиејџискојџа српских*. Исакази које пружају Данило II и његови настављачи биће упоређени са подацима које о тим догађајима пружају други извори. Настојаћемо да уочимо заједничке карактеристике за све те описе.

Кључне речи: Данило II, житија, зборник, Немањићи, владар, престо, млади краљ.

У време владавине династије Немањић (1166–1371) промене на престолу често су били насилне, што је доводило до снажних потреса у српској држави. До њих је долазило како услед спољнополитичких околности, тако и због унутрашњих фактора. Један од најважнијих извора за познавање тих догађаја свакако је зборник житија познат под називом *Живојџи краљева и архиејџискојџа српских*, чији су аутори архиепископ Данило II и његови настављачи.

Као што је добро познато, Данило II написао је житија посвећена краљевима Урошу, Драгутину и Милутину, краљици Јелени, те архиепископима Арсенију и Јевстатију I. Такође, можда је био аутор и житија архиепископа Јоаникија.¹ Због теме нашег излагања важно је

* misaveritatem@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): џолијџички, џривредни, друшџивени и џравни џроцеси* (бр. 177029), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Г. Мак Данијел, *Данило Други*, у: Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе, Београд, 1988, 16–17. Димитрије Бодановић није имао сумње у Данилово ауторство Јоаникијевог житија: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 176. М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, 218, приписао му је и кратке саставе о архиепископима Сави II и Данилу I.

истаћи да је писац рођен око 1270. године, по свој прилици, у угледној властеоској породици. Зна се да је пре замонашења боравио на двору краља Милутина. Био је игуман Хиландара од 1306. или 1307. до 1310. године, а потом игуман Бањске. На положају хумског епископа налазио се од 1317. до 1324. године, када је изабран за архиепископа. Поглавар Српске цркве био је све до своје смрти, 19. децембра 1337. године.² Изнети подаци указују на то да је Данило припадао високим црквеним круговима, као и да је био веома близак краљу Милутину (1282–1321). Све то му је омогућавало да буде добро обавештен о збивањима у српској држави, како оним којима је био савременик, тако и онима из њене прошлости. Са друге стране, мора се имати у виду да су његова житија имала важну улогу у успостављању култова припадника династије Немањића о којима је писао.³ Такође, потребно је напоменути да је *Житије краља Уроша* настало тако што је неки од Данилових настављача поделио првобитно *Житије краља Драгута* на два дела, додајући и једном и другом кратак реторски увод.⁴

На почетку житија посвећеног краљу Урошу непознати писац је укратко описао владавину Радослава и Владислава.⁵ Забележио је колико дуго су владали и где су сахрањени, али није назначио да су са престола били насилно уклоњени.⁶ Прва таква промена владара о којој Данило II сведочи тиче се сукоба између краља Уроша и његовог најстаријег сина Драгутина. До нетрпељивости међу њима дошло је, према Данилу, након што је краљ Урош одбио да свом сину дарује престо још за свог живота. Према пишчевим речима он је такво обећање дао у време када се Драгутин оженио угарском принцезом Каталином (Катарином), ћерком угарског престолонаследника Стефана.⁷ Увидевши да краљ нема намеру да обећано испуни, син му се под притиском угарског краља обратио са жељом да му бар део државе додели на управу. Истакао је да због

² Г. Мак Данијел, *Данило Други*, 12–16; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 175–176; В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, приредила и допунила М. Живојиновић, Београд, 1999, 24–32, 106, 117; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за рајновања Кајаланске комјаније*, Зборник радова Византолошког института 19, 1980, 251–272.

³ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: кули Стефана Дечанског*, Београд, 2007, 161–170.

⁴ Г. Мак Данијел, *Данило Други*, 19–20; Г. Мак Данијел, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 1991, 219, 222.

⁵ Кратке белешке о овим владарима такође су накнадно додате: С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 131.

⁶ Више о тим променама на српском престолу в. *Историја српског народа*, I, Београд, 1981, 309–310, 314.

⁷ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб, 1866, 13–14.

таквог свог положаја трпи презир оних који су око њих.⁸ Несумњиво да је ту алудирао на однос са својим тастом. Међутим, и такав његов предлог отац је одбио услед наговора ђавола, како је то протумачио Данило. Ситуацију није променила ни његова нова молба оцу. Истицао је да много његових слугу живи у изобиљу, док је он лишен милосрђа. Додао је како би било боље да га лиши живота уместо своје љубави.⁹ Како ниједна молба није помогле, Драгутин је, пошто више није знао шта да чини, отишао са једним бројем својих људи свом тасту, који се одмах спремно понудио да му помогне. Окупио је велику војску, у којој је, уз Угре, било и Кумана. Поново се након тога обратио оцу, прекоревачући га јер није послушао његове молбе. Међутим, како ни тада Урош није попустио, Драгутин се одлучио да крене у напад, бирајући, по хагиографу, између живота и смрти. До одлучне борбе дошло је у земљи Гацко. Победу је однео Драгутин и, како сам Данило каже, узео престо силом.¹⁰ Овај одељак писац уз коришћење библијских цитата завршава својеврсном поуком о пролазности овоземаљског живота, додајући да је Урош умро у хумској земљи, те да је сахрањен у Сопоћанима.¹¹ Јасно се да приметити да је пишчево казивање тенденциозно и да сву кривицу за избијање сукоба сваљује на краља Уроша. Приликом коментарисања ових вести потребно је најпре указати на то да није познато када је склопљен Драгутинов брак са Каталином.¹² Обично се сматра да се то догодило након што је краљ Урош I 1268. године поражен и заробљен у бици са угарском војском приликом напада на област Мачве.¹³ Вреди ипак оставити могућност да се то догодило тек 1270. године, када је Стефан постао владар читаве Угарске.¹⁴ Мора се даље рећи да је Данило у свом казивању начинио и извесне фактографске омашке. Наиме, сукоб оца и сина се одиграо 1276. године, те је отуда јасно да Драгутин није помоћ могао затражити од свог таста краља Стефана V (1270–1272), који је преминуо четири године раније.¹⁵ У то

⁸ *Исџо*, 15.

⁹ *Исџо*, 15–16.

¹⁰ *Исџо*, 16–18.

¹¹ *Исџо*, 18–19.

¹² *Исџорија српског народа*, I, 352 (С. Ђирковић).

¹³ I. Nagy, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, VIII, Budapest, 1891, 97–98; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticae ac civilis*, IV/3, Buda, 1829, 490–491; isti, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticae ac civilis*, V/1, Buda, 1829, 24–25, 238–239; М. Динић, *О угарском ројсџиву краља Уроша I*, *Историјски часопис* 1, 1948, 30–36; *Исџорија српског народа*, I, 352 (С. Ђирковић); П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Исџорија Мађара*, Београд, 2002, 87.

¹⁴ *Исџорија српског народа*, I, 352 (С. Ђирковић).

¹⁵ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Исџорија Мађара*, 88; P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York, 2001, 107.

време на престолу је био краљ Ладислав IV Куманац (1272–1291), који је био Драгутинов шурак.¹⁶ Доиста, он је у то доба био малолетан, те је у Ладислављево име номинално владала краљица Јелисавета, његова мајка.¹⁷ Уз то, Угарска је у то време пролазила кроз турбулентан период услед сукоба између најмоћнијих великаша. Угарске области уз границу са Србијом су практично функционисале као засебне територије.¹⁸ Може се основано поставити питање колико је уопште било реално да тада Драгутин добије војну помоћ из Угарске. Наравно, такав развој догађаја се ипак не сме олако одбацити. Није искључено и да је Данило у свом излагању сублимирао дужи временски период у коме су односи између оца и сина били лоши. Претпостављено је стога да је Драгутин помоћ од Стефана V могао добити 1272. године, у последњој години његове владавине.¹⁹ Тешко је оценити да ли је писац намерно дао погрешан податак или је пак био недовољно добро обавештен. Несумњиво да је и помињање притиска угарског владара имало за циљ да оправда Драгутинов поступак према оцу. Како би објаснио Урошево деловање, хагиограф наводи да је он био под утицајем ђавола. Такав навод сасвим је у складу са жанром житија. Наиме, ђаво се као подстрекач сукоба у оквиру владајуће породице помиње и у ранијим српским житијима.²⁰ Слично објашњење проналази се, како ћемо видети, и на другим местима у *Даниловом зборнику*. Ђаво је такође често навођен као подстрекач потеза страних владара уперених против владара из династије Немањића.²¹ Вреди даље обратити пажњу и на одређене термине које користи представљајући однос оца и сина. Запажа се да потоњи очекује милосрђе свог родитеља. *Милост* је био један од кључних термина у односу владара према својим потчињенима. Очуване повеље сведоче о томе да се од властеле очекивало да верно служи свог господара, који је заузврат њој чинио милост.²² Стога сматрамо да није случајно што је

¹⁶ С. Станојевић, *Краљ Урош*, Годишњица Николе Чупића 44, 1935, 54.

¹⁷ Р. Engel, *The Realm of St Stephen*, 108; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 88.

¹⁸ Р. Engel, *The Realm of St Stephen*, 108.

¹⁹ А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Историјски архив Ваљево – Гласник 43, 2009, 8–9.

²⁰ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Сивана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, 1939, Извори, 25; Доментијан, *Житије Свештога Саве*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд, 2001, 172.

²¹ Н. Порчић, *О сивољнополићичким моштивима у делима Даниловог зборника*, Историјски часопис 52, 2005, 144.

²² Дobar пример за то је повеља цара Душана деспоту Јовану Оливеру: С. Новаковић, *Законски сивољнополићички државни средњег века*, Београд, 1912, 676–677. Више о милости код: М. Благојевић, *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд, 1997, 59–97.

Данило на овом месту употребио тај термин. Споменуто је како је наводно сам Драгутин скренуо пажњу оцу да многе његове *слуге* живе у изобилју. Изгледа да је писац хтео рећи да је престолонаследник био лишен онога што је пак било пружено властели његовог оца. Када је реч о томе да је наводно трпео презир оних око њих јер није добио део земље на управу, ваља имати у виду пример Стефана V. Управо је он добио од свог оца Беле IV 1245. године титулу младог краља, као и Славонију и Штајерску на управу. Од 1257. године владао је и Ердeљом.²³ Након губитка Штајерске 1261. године избио је сукоб између оца и сина. Бела IV је био приморан 1262. године да препусти сину све области источно од Дунава. То се није изменило ни после њиховог новог сукоба, који је окончан 1266. године.²⁴ Међутим, Данило је прећутао и да је Драгутин имао титулу младог краља, са којом се помиње 1271. године.²⁵ То значи да је унапред био одређен за наследника престола, мада није добио неки део државе на управу.²⁶ Надаље се запажа да се син чак три пута обратио оцу како би му испунио молбу. Наведено је чак како је Драгутин морао да бира између живота и смрти како би се нагласила безизлазност његове позиције. Чини се да је то писац све учинио не само да истакне праведност Драгутиновог поступка већ и да оправда то што је у борби против оца употребио стране трупе. Присетимо се да је Стефан Немањић у *Жиџију Свѣфана Немање* посебно нагласио присуство страних најамника у војсци његове браће приликом битке код Пантина. Захваљујући помоћи Бога и Светог Ђорђа, Немања је однео победу над *иноп'лемен'нык кзыкы*.²⁷ Исти писац је нешто ниже описао како га је брат Вукан збацио са власти захваљујући помоћи *иноилемених љукова*. Навео је и да су они опустошили земљу.²⁸ Доментијан у *Жиџију Свѣтог Саве* такође саопштава да је српска држава претрпела силна страдања од *иноилеменика* у току тог рата.²⁹ Међу онима који су помогли Драгутина, како Данило бележи, било је и Кумана, што не би требало да изненађује с обзиром на чињеницу да је мајка краља

²³ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 87.

²⁴ P. Engel, *The Realm of St Stephen*, 106–107; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 87.

²⁵ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, Tomus primus, Ab Honorio PP. III. usque ad Clementem PP. VI: 1216–1352*, Romae, 1859, 303; M. Ivković, *Ustanova „mladog kralja“ u srednjovekovnoj Srbiji*, Историјски гласник 3–4, 1957, 60; *Историја српског народа*, I, 352 (С. Ђирковић).

²⁶ *Историја српског народа*, I, 352 (С. Ђирковић).

²⁷ В. Ђоровић, *Жиџије Симеона Немање*, 25–26; А. Веселиновић, *Држава српских десиџа*, Београд, 2006², 181.

²⁸ В. Ђоровић, *Жиџије Симеона Немање*, 54–55; А. Веселиновић, *Држава српских десиџа*, 182.

²⁹ Доментијан, *Жиџије Свѣтога Саве*.

Ладислава IV била Куманка.³⁰ Њихово ангажовање у завршним борбама из 1276. године је, према Александру Узелцу, сасвим извесно.³¹ Чињеница да је Драгутин након насилног преузимања власти мајци Јелени доделио део државе на управу³² чини се да је додатно требало да поткрепи утисак о његовом праведном деловању.

Другачије светло на Драгутинов успон на престо писац баца када пише о његовом напуштању врховне власти, које се одиграло 1282. године. Такву одлуку најстарији Урошев син је донео након пада са коња под градом Јелечом, када је поломио ногу, а пошто је такав савет добио од своје властеле, која се плашила да српска држава не падне под власт странаца.³³ Сам краљ Драгутин се у том тренутку, према пишчевим речима, покајао што је устао против оца, навевши да је учинио *безакоње*. Свом брату Милутину је потом на саветовању у Дежеву изјавио да не жели да влада на престолу који је узео насилно. Додао је како је то учинио јер се зажелело пролазне славе. Пожелело му је да га Свети Дух заштити од напада ђавола.³⁴ Предао му је уз то вредне дарове, злато, скупоцене хаљине, те коња и оружје као симболе власти.³⁵ Дакле, ау-

³⁰ А. Узелац, *Под сенком њаса: Тајари и јужнословенске земље у другој половине XIII века*, Београд, 2015, 103; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 88; Р. Engel, *The Realm of St Stephen*, 108.

³¹ А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, 8–9.

³² Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 19. Више о области краљице Јелене в. М. Динић, *Области краља Драгутина после Дежева*, Глас Српске академије наука 203, 1951, 70–75, 80; *Историја Црне Горе, Књига друга: од краја XII до краја XV века*, 1, Титоград, 1970, 47 (С. Ђирковић). С. Станојевић је претпоставио да је, поред Јелене, тада и његов брат Милутин добио на управу одређене области: С. Станојевић, *Краљ Драгутин*, Годишњица Николе Чупића 45, 1936, 5. Да је након Урошеве смене одређене владарске прерогативе имао и Милутин, помишљао је и И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 1991, 174.

³³ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 23–24. Исти догађај као непосредни повод за Драгутиново повлачење помињу и други савремени извори: Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимни Descriptio Europae Orientalis = Анонимов опис Источне Европе*, изд. и прев. Д. Кунчер, Београд, 2013, 124; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд, 1986, 28–29, нап. 59, византијски писац Пахимер доиста овај догађај погрешно датира.

³⁴ *Истио*, 24–26.

³⁵ *Истио*, 26; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 134. Сумњу у то да је овде реч о симболима власти изразио је И. Ђурић, *Дежевски сабор*, 171, нап. 5. По његовом суду, реч је пре о ритуалу вазалства него о владарској инвеститури, мада је допустио могућност да су оба чина сједињена у једну свечаност. И. Божић је само укратко поменуо овај случај, навевши да је другачији случај од онога који помиње 48. члан *Душановог законика*, који се односи на властелу: И. Божић, *Коњ добри и оружје (уз 48. члан Душановог законика)*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14, 1956, 85. Додао је да су „коњ добри и оружје били уопште знак достојанства и угледа племенитог ратника, ма ког он положаја био“.

тор је на два места различито посматрао Драгутинов чин. Једном је то за њега била оправдана реакција престолонаследника против очеве неправде, а други пут „безакоње“. У оба случаја среће се поука о пролазности овоземаљског живота и његове славе, само се њом алутира на различите особе.³⁶ Оваква два различита тумачења, међутим, не морају нужно бити у колизији, мада тако на први поглед изгледају. Писац је, наиме, Драгутинову побуну приказао као нешто што се није могло избећи. Опет, пад са власти био је на неки начин казна за њу и прилика да се за учињено дело покаје. Таква одлука је наговештавала и његово замонашење.³⁷ Упрао тај чин напуштања престола имао је истакнуто место у грађењу Драгутиновог лика. Наиме, он се, по њему, одрекао круне како би се подвргао подвигу. Његово владање *сремском земљом* посматра се само као борба за веру и чекање на тренутак одласка.³⁸ Наглашено место у другом делу житија имали су топоси који припадају изворној источнохришћанској аскетици.³⁹ Све ове догађаје писац је, чини се, видео као део Божје промисли. Лоши поступци сматрани су заслугом ђавола, те отуда Драгутинова жеља да његов брат буде заштићен од његових напада. Поуке које је брату упутио такође су у складу са његовом намером да се замонаши, што је пред смрт и учинио.⁴⁰

Када је реч о самом Драгутиновом повлачењу са престола, важно је скренути пажњу на одређене појединости на основу којих се да увидети да тај чин и није био сасвим добровољан. Најпре мора се указати на то да повреда коју је доживео Драгутин према критеријумима доба у коме је живео није сматрана као препрека за обављање владарских дужности.⁴¹ Упозорено је такође да је сцена пада са коња, у ставри, „опште место“ о „онеспособљености“. Догађај је сходно томе представљен као казна за јунакова рђава дела, што је он онда имао да окаже одрицањем од престола.⁴² Због тога се у науци појавила и сумња у то да ли се

³⁶ Н. Порчић, *О сивољнополићичким мотивима*, 152, с правом је указао на то да се у случају Драгутина види негативна последица његове жеље за земаљским богатством која се помиње код Данила: Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 16.

³⁷ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 133–134.

³⁸ *Истио*, 134.

³⁹ Д. Поповић, *Кули краља Драгутина – монаха Теоклиста*, Зборник радова Византолошког института 38, 1999–2000, 314.

⁴⁰ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 49–50; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 134; Д. Поповић, *Кули краља Драгутина*, 313.

⁴¹ И. Ђурић, *Дежевски сабор*, 170.

⁴² С. Петровић, *Нешто о ошћим месџима: љад с коња*, у: Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифунковићу, ур. З. Витић и др., Београд, 2001, 444–446; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997, 120, нап. 67.

уопште тај пад са коња и догодио.⁴³ Са друге стране, чињеница да је повлачење уследило након што му је савет дала властела, као да наговештава да га је она на такав поступак у извесној мери приморала. По Даниловим речима, са Драгутином је у Мачву отишао део његове властеле.⁴⁴ То би значило да је остала властела пристала уз његовог брата, што свакако указује на њену значајну улогу у овим дешавањима.⁴⁵ Узрок незадовољства властеле можда је лежао у неуспесима краљеве спољне политике.⁴⁶ Податак да се Драгутин нашао под Јелечом, по једном тумачењу, треба схватити као краљев покушај да се суочи са незадовољством у земљи, те да се услед притиска противника склони у поменуту тврђаву.⁴⁷ Поред поменутих симбола власти, преузимање Драгутинових драгоцених дарова и злата од стране Милутина може се тумачити као конфискација личне покретне имовине.⁴⁸ Међутим, како је до промене на престолу дошло споразумно и пошто је након 1282. године Драгутин управљао одређеним крајевима српске државе,⁴⁹ не може се у овом случају говорити о насилној промени на престолу, каква се догодила шест година раније.

Краљ Милутин (1282–1321) успео је да се одржи на престолу до краја живота, али то никако не значи да је његова владавина била без унутрашњих трзавица, о чему сведочи житије које му је посвећено у оквиру *Даниловог зборника*. Споменућемо побуну, иако је она била неуспешна, коју је против њега подигао 1314. године син Стефан, који је у то време већ носио титулу младог краља.⁵⁰ Вреди назначити да је изнешто мишљење да је одељак о овом догађају убачен накнадно, те да његов

⁴³ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 120, нап. 67.

⁴⁴ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 28. С. Станојевић, *Краљ Драгућин*, 9, наводи могућност да је Драгутин био приморан да одступи са трона.

⁴⁵ И. Ђурић, *Дежевски сабор*, 171; Д. Поповић, *Кули краља Драгућина*, 312. Љ. Максимовић је истакао да је тешко проценити да ли је властела приморала Драгутина на одступање са престола: *Историја српског народа*, I, 438.

⁴⁶ С. Станојевић, *Краљ Драгућин*, 7–8. Љ. Максимовић наводи да би се у последњу годину Драгутинове владе могао датовати продор Византинаца до Липљана, *Историја српског народа*, I, 438, о чему Данило приповеда у Милутиновом житију: Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 107.

⁴⁷ Д. Поповић, *Кули краља Драгућина*, 312.

⁴⁸ И. Ђурић, *Дежевски сабор*, 171.

⁴⁹ М. Динић, *Обласи краља Драгућина*, 76–80.

⁵⁰ Претпоставља се да је ову титулу носио од 1308. године. Изгледа да је нешто раније преузео и управу над Зетом: С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 225–231. Указано је да је у дубровачким документима током управљања Зетом Стефан бележен без икакве титуле: М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, Историјски записи 41/4, 1979, 18.

аутор није сам Данило већ неко од његових настављача.⁵¹ За нас је на овом месту та околност мање важна. Писац бележи да је Стефанова властела, „побеђена ђаволском вештином“, приступила свом господару и ласкавим речима га наговорила да устане против оца. Припретили су му да, ако то не учини, неће више бити уз њега. Тиме су успели да га приволе да отпочне борбу за престо. Успео је да наговори и многе Милутинове велможе да му приђу. Потом није прихватио очев савет да дође к њему. Натерало је то Милутина да покрене своју војску и да се упути ка Зети. Код реке Бојане отац је успео да наговори сина да му се преда и да призна да је погрешно. Краљ је, по пишчевим речима, закључио да ће га многе невоље снаћи ако сина остави на слободи. Зато се по договору са властелом одлучио да га ослепи.⁵² По свој прилици Стефанова побуна против оца отпочела је најкасније до краја фебруара 1314. године.⁵³ Запажа се да је кључна улога у овом случају приписана властели младог краља и њеном држању, која је пак опет деловала под утицајем ђавола. Поново у *Даниловом зборнику* срећемо образац по коме главни јунак више пута позива свог супарника да одустане од својих намера. Само су у овом случају, за разлику од претходног, улоге на релацији отац–син биле замењене. Када је реч о властели, треба рећи да је она знатно ојачала у доба Милутинове владавине.⁵⁴ Отуда није немогуће да је она била подстрекач Стефанове побуне,⁵⁵ мада је јасно да је на тај начин писац хтео да умањи његову одговорност за тај чин. Зетска властела је била непосредније везана за свог намесника, те се отуда код ње могла јавити тежња да заједно са младим краљем наметне своју вољу читавој држави.⁵⁶ Исто тако, није са сигурношћу познато

⁵¹ Р. Маринковић, *Владарске биографије из времена Немањића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 44/1–2, 1978, 17, 19; Г. Макданиел, *Прилози за историју „Живога краљева и архиепископа српских“ од Данила II*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 46/1–4, 1980–1984, 47–50; Г. Мак Данијел, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, 220. Исти аутор је изнео тезу по којој је та прича унета под утицајем краља Душана како би се оправдало оно што је Стефан Дечански претрпео од њега и краља Милутина: Г. Мак Данијел, *Данилови насљављачи, Данилов ученик, други насљављачи Даниловог зборника*, Београд, 1989, 23.

⁵² Данило и други, *Живога краљева и архиепископа српских*, 124–126.

⁵³ М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 19; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 236; М. Динић, *Однос између краља Драгутина и Милутина*, Зборник радова Византолошког института 3, 1955, 77.

⁵⁴ Запажа се да је у његово време властела почела да подиже своје задужбине: И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власцеле у доба Немањића*, Београд, 1994, 131; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља и њихова Србије, Босне и Дубровника*, I, Београд, 2011, 321.

⁵⁵ М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 21, сматра вероватним да је зетска властела помагала Стефану, али да за то нема потврде у изворима.

⁵⁶ *Историја Црне Горе*, II/1, 61 (С. Ћирковић).

шта је самог Стефана подстакло на побуну против оца. На такво његово поступање могло је утицати измирење измеђе Милутина и Драгутина из 1312. године, које је могло угрозити Стефанове могућности да наследи оца.⁵⁷ Упозорено је ипак да постојећи подаци указују како је у том погледу ситуација остала иста као пре рата између браће.⁵⁸

Наредна насилна промена на српском престолу одиграла се 1331. године, када је Стефан Душан збацио са власти свог оца Стефана Дечанског (1321–1331). Податке о том догађају налазимо у *Житију Сѣефана Уроша Трећег*, чији је аутор по имену непознати Данилов настављач (ученик).⁵⁹ Одмах се мора напоменути да је ово житије специфично, пошто је писац образовао релативно неупадљив светитељски лик.⁶⁰ Према Даниловом настављачу, краљ Стефан је свог сина Душана крунисао за младог краља,⁶¹ а у одговарајућем узрасту доделио му је зетску земљу на управу.⁶² Једно новије истраживање указује на то да је Душан 1326. године преузео управу над Зетом.⁶³ Међутим, исти писац даље саопштава да је по наговору ђавола Стефан омрзнуо сина, који се пак молио да га отац има у љубави. Такво држање није изменило Стефанов став, који је одлучио да нападне сина. Са својом војском он је опустошио Зету и спалио синовљев двор под Скадром на обали Дримца. Душан се пак повукао на другу страну реке Бојане. Слао му је потом отац своје велможе како би га намамио и ухватио. Пошто је сумњао у очеве намере, Душан најпре то није учинио. Касније је, након пружених заклетви, отишао оцу, са којим се измирио.⁶⁴ Анализом дубровачких извора утврђено је да је сукоб између оца и сина избио крајем 1330. године или на самом почетку наредне године. Стециште борбе било је

⁵⁷ М. Динић, *Однос између краља Драгућина и Милућина*, 76–77.

⁵⁸ *Историја српског народа*, I, 460 (С. Ђирковић); С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 234–235.

⁵⁹ Поједини су овог писца покушали да изједначе са хиландарским монахом Григоријем из Корише: Ђ. Радојичић, *Сѣарац Григорије*, Богословље 2, 1927, 314–315; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 234–235; Д. Богдановић, *Историја сѣаре српске књижевности*, 179.

⁶⁰ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 11.

⁶¹ Душан је стекао ту титулу 6. јануара 1322. године, истог дана када је Стефан Дечански крунисан за краља: М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Београд, 1880, 2; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 316–317; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Сѣефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*, Београд, 2005, 31; М. Ivković, *Ustanova „mladog краља“*, 76.

⁶² Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 207.

⁶³ Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Сѣефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи 19/2, 2013, 161–162.

⁶⁴ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 207–210.

заиста у Зети.⁶⁵ Запажено је и да покушај краља Стефана Дечанског да ухвати сина подсећа на лукавство које је 1314. године Милутин применио управо против њега, тадашњег младог краља.⁶⁶ Познато је и да су почетком априла Дубровчани посредовали око склапања мира између оца и сина.⁶⁷ Сматра се да је до склапања мира дошло средином или у другој половини априла.⁶⁸

Споразум се показао као привремен, јер је по Даниловом настављачу отац наставио да гаји мржњу према сину. У молитви Богу Душан је истицао да се против њега диже очева ђаволска завист. Додао је како је од њега гоњен као *инои́лемени райник*. Молио је оца да га не презре, али овај ипак није изменио своје држање, већ му је жестоко запретио ако се не појави пред њим. Због тога је Душан предложио својој властели да побегну *сѣираним народима*. Она пак то није хтела да прихвати, већ му је запретила да ће се приклонити краљу ако не крене против њега. Заједно са њима, пошавши из Скадра, на препад је једне среде ударио на оца, који се налазио у Неродимљу, одакле се склонио у тврђаву Петрич. Убрзо је заробио оца. Нагласио је да он не намерава да учини оно што је Стефан Дечански припремао њему.⁶⁹ Послао га је убрзо у Звечан, где је бивши краљ умро када се томе нико није надао.⁷⁰ Друга одлучујућа фаза сукоба, о којој пише Данилов ученик, одиграла се у августу 1331. године. По свој прилици, одлучујући напад на оца, који је био у Неродимљу, млади краљ је извео 21. августа.⁷¹ Наиме, већ 3. септембра се у Дубровнику знало за Душаново уздизање.⁷² Из *Жиџија краља Душана* дознајемо да је крунисан у Сврчину на празник Рођења Богородице, што значи 8. септембра.⁷³ Стефан Дечански умро је 11. новембра.⁷⁴

Знатно више нас од утврђивања хронологије смене на престолу занима да проверимо писање Даниловог ученика о околностима

⁶⁵ *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum*, V, A. 1301–1336, Zagrabiae, 1897, 305–306; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 310; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 42–43.

⁶⁶ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 310–311.

⁶⁷ *Monumenta Ragusina*, V, 311; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 43.

⁶⁸ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 43.

⁶⁹ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 210–213.

⁷⁰ *Истито*, 213–214.

⁷¹ *Историја српског народа*, I, 509–510 (С. Ћирковић); Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 44–45.

⁷² *Monumenta Ragusina*, V, 324; *Историја српског народа*, I, 510, нап. 30 (С. Ћирковић).

⁷³ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 218; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 45.

⁷⁴ *Историја српског народа*, I, 510, (С. Ћирковић).

под којима се она одиграла. Да се одмах уочити да се у овом опису борбе за престо примећују слични мотиви као у претходно коментарисаним одељцима. Поново је главни инспиратор негативног понашања једног од јунака ђаво. Слично виђење сукоба срећемо у Душановој повељи уз његов законик. У њој сам Душан истиче да је ђаво посејао нечасне речи међу становнике српске државе. Услед тога краљ Стефан се толико окренуо против сина **ДА НЕ БОЋДЕТЬ ИМЕНИ МОЕГО НИ ЖИВОТА**.⁷⁵ Настављајући аутобиографско казивање, Душан наводи да се захваљујући Божјој благодати избавио из опасности и чак достигао владарски положај.⁷⁶ Раније је, 1333. године, у повељи којом је Дубровчанима даровао Стонски рат долазак на власт протумачио као последицу Божјег суда.⁷⁷ Овакво виђење борбе за престо из 1331. године, дакле, може се разумети као званичан став новог владара. Запажа се надаље и да је Стефан Душан, попут Драгутина, молио оца да промени своје понашање према њему. Властели се опет приписује кључна улога у одлуци младог краља да се сукоби са оцем. Важно је приметити да и византијски писац Нићифор Григора наглашава улогу угледних властелина као подстрекача Душанове побуне. По њему, они су код младог краља посејали подозрење према оцу услед чињенице да је он почео и у другом браку да добија децу. Учени писац и све даље акције у борби за власт приписује властели. Тако наводи да га је она прогласила за краља, те заробила Дечанског и, противно Душановој вољи, стрпала у тамницу. Нови владар је, каже се, ћутао, јер се бојао да, ако им се супротстави, и њега може задесити неко зло. Најзад, Григора бележи и да је властела удавила старог краља у тамници.⁷⁸ На сличан начин је побуну младог краља описао почетком XVII века и Мавро Орбин. Наводно су га на побуну против оца подстакли рђави саветници, које је са собом повео из Рашке када је одлазио у Зету. Они су га убеђивали да је потребно да збаци оца како би се обезбедио од полубрата Синеше. Као главне Душанове саветнике у војсци коју је окупио, писац именује Каравиду Фратнута и Ђураша Илијића. Напавши изненада, заробио је старог краља док је овај био у лову. Управо на наговор поменутих саветника, који су се плашили за своју судбину ако се Стефан Дечански ослободи из тамнице, он је наредио да се свргнути

⁷⁵ *Душанов законик*, прир. Ђ. Бубало, Београд, 2010, 72.

⁷⁶ *Истио*, 72.

⁷⁷ Д. Јечменица, *Прва сионска повеља краља Стефана Душана*, Стари српски архив 9, 2010, 31, 33; Д. Поповић, *Свети краљ Стефан Дечански*, у: *Иста*, Под окриљем светости: култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд, 2006, 148.

⁷⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, 211–212.

краљ убије.⁷⁹ Извори на основу којих је Орбин саставио своју приповест нису познати, али је утврђено да се њени детаљи, попут имена великаша, уклапају у постојећа сазнања о времену у коме се догађај одиграо.⁸⁰ Ваља споменути и да је само годину дана након смене на престолу у Зети избила побуна против краља, коју је предводио војвода Богоје. Помишљало се да је он то учино јер се није осећао довољно награђеним након преврата.⁸¹ Како је побуна угушена, није познато, али није искључено да је Стефан Душан искористио прилику да казни кривце за догађаје из 1331. године, наглашавајући уз то свој положај легитимног наследника.⁸² Присуство угледне властеле уз младог краља помиње и Григорије Цамблак,⁸³ који је иначе тамним бојама осликао Душана. Имајући на уму ове податке, казивање Даниловог Ученика о улози властеле у побуни се не сме искључиво третирати као жеља за оправдавањем Душанових поступака. Самим тим и опис његових колебања да ли да се уопште упусти у бобру са оцем, па чак и спремност да напусти земљу, не сме се олако одбацити.

Значајна разлика у односу на сличне догађаје описане у зборнику лежи у чињеници да је Стефан Дечански умро након заробљавања. Писац је, како би оправдао Стефана Душана, нагласио да је његов отац умро изненада. Тај догађај видео је као део Божје промисли.⁸⁴ Сви остали извори, међутим, тврде супротно, али се разликују по подацима о Душановој одговорности за насилну смрт Стефана Дечанског. Како смо већ истакли, Нићифор Григора и Мавро Орбин су подвукли да је властела превасходно стајала иза тог чина. За разлику од њих, барски надбискуп Гијом Адам, који је и иначе био нерасположен према Немањићима, забележио је како је Душан усмртио оца на грозан начин.⁸⁵ Старији српски летописи су такође за краљеву смрт окривили његовог сина.⁸⁶ Дилеме у том погледу није имао ни Григорије Цамблак,

⁷⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 2006², 32–33.

⁸⁰ С. Ћирковић, *Коменџари*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 2006², 316–317.

⁸¹ С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 88–89; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 158.

⁸² С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 158–159.

⁸³ *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, прир. А. Давидов, Г. Данчев, Н. Ангелова Дончева-Панаиотова, П. Ковачева, Т. Генчева, Софија, 1983, 114. Његово *Житије Стефана Дечанског* настало је почетком XV века: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 206.

⁸⁴ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 317.

⁸⁵ С. Новаковић, *Буркрад и Берџрандон де ла Брокијер о Балканском Полуострву XIV и XV века*, Годишњица Николе Чупића 14, 1894, 26.

⁸⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и лејџисис*, Београд – Сремски Карловци, 1927, 81.

који каже да је син наредио да се његов отац удави.⁸⁷ Сасвим поуздан суд о овом догађају готово је немогуће дати. Став Даниловог ученика, ма колико био тенденциозан, не треба сасвим занемарити с обзиром на то да је писао састав намењен јавном читању, услед чега није извесно да би Душана представио као невину жртву, ако је иначе општи став био да је починио оцеубиство.⁸⁸

Сходно изреченом може се закључити да су у композиционом смислу насилне промене на престолу у оквиру *Даниловог зборника* слично оцртане. Уочава се да је у њима коришћена слична терминологија. Зато се мора имати у виду могућност да су ове сцене коначно уобличене у исто време, у првим годинама владавине Стефана Душана.⁸⁹ Проучавање ових описа омогућава нам да у извесној мери упознамо како су од стране истакнутих савременика доживљавани односи у владарској породици, као и однос српских краљева и њихове властеле. Наравно, увек се мора водити рачуна о самој сврси житија. Зато није лако разлучити у којој мери подаци које она доносе одсликавају историјску стварност, а у којој су усклађивани са идеалом светачког живота.⁹⁰

Miloš B. Ivanović

THE VIOLENT CHANGES ON THE SERBIAN THRONE IN DANILO'S ANTHOLOGY

S u m m a r y

The violent changes on the Serbian throne were frequent during the reign of the dynasty Nemanjić (1166–1371). One of the most important sources for the knowledge of these events is a compilation of hagiographies known as *The Lives of the Serbian Kings and Archbishops (Danilo's Anthology)*. Archbishop Danilo II described how Dragutin with the aid of Hungarian troops ousted from the throne his father King Uroš (1243–1276) who was designated as culprit of the conflict. However, according to the

⁸⁷ *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, 116.

⁸⁸ С. Марјановић-Душанић, *Светии краљ*, 319.

⁸⁹ Р. Маринковић, *Владарске биографије*, 18–19.

⁹⁰ На овај проблем скренуо је код нас пажњу С. Пирковић, *Проблеми биографије светѡга Саве*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд, 1979, 10.

same writer in 1282, King Dragutin handed over power to his brother Milutin, after he broke his leg. At that time he allegedly signified his action against father as lawlessness. In August 1331 Young King Stefan Dušan captured his father King Stefan Dečanski (1321–1331) and became the supreme ruler of the country. Unnamed Danilo's Student wrote that Dušan did it under the pressure of nobility. The main role of nobility in this case was also emphasized by Byzantine historian Nicephorus Gregoras. On the other hand rebellion of Stefan Dečanski against King Milutin (1282–1321) was shown negative in *Danilo's Anthology*. It can be concluded that scenes of violent changes on the throne have similar compositional structure and terminology in the entire compilation. Therefore, it is possible that these sections were finally shaped during the first years of the reign of Stefan Dušan.

ДОЊИ ГРАД И ОСМАНСКА ВАРОШ УТВРЂЕЊА РЕСАВА, XV–XVI ВЕК

У раду је анализирано питање постанка ресавског подграђа, за које не постоје наговештаји да је настало пре османског периода управе над овом значајном тврђавом, и, уједно, постављен је оквир за даље проучавање просторног положаја и историје Доњег града ресавског утврђења током XV и XVI века. По османском освајању Ресаве 1458. године у подножју утврђења долази до постепеног развоја насеобине, која је 1516. године први пут категорисана као варош у османским изворима. Ова насеобина је настала у вези са стратешким значајем ресавског утврђења и претежно је била насељена припадницима војног статуса, који у случају Ресаве нису били искључиво страног, муслиманског порекла, већ су, значајним делом, припадали и затеченом, локалном становништву. Османска варош формирана у подножју ресавске тврђаве током друге половине XV века, поред несумњивог војног карактера, поседовала је и занатске и трговачке карактеристике током XVI века, што је пратио и развој одговарајуће, урбане инфраструктуре у виду подизања џамије, хамама и, вероватно, трговачког хана и више дућана. Све то је водило ка успостављању административног центра у виду седишта кадилука током XVI и XVII века.

Кључне речи: Ресава, Доњи град, тврђава, подграђе, варош, XV–XVI век.

Освајања османских Турака, почев од средине XIV века, изазивала су далекосежне промене у средњовековним друштвима на Балкану. Једна очигледна промена изазвана општом несигурношћу која је прожимала свест ондашњих људи исказала се у домену архитектуре манастирских комплекса. У последњим деценијама XIV и почетком XV

* ayakovljevic@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): ђолићички, ђривредни, друшћивени и ђравни ђроцеси* (бр. 177029), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

века, услед повећане опасности од турских војних упада у пограничне области средњовековне српске државе, изграђена су два манастирска утврђења – Раваница кнеза Лазара Хребелјановића, а недуго затим и ресавско утврђење његовог наследника, деспота Стефана Лазаревића. Црква Свете Тројице је својим положајем, а затим и духовним и симболичким значењем представљала централни објекат овог манастирског насеља. Међутим, посебност ове архитектонске целине чинило је утврђење које се простирало на површини од близу једног хектара и са својих 11 кула, распоређених у елипсоидном облику, штитило манастирску цркву. Пажљиво одабраним тереном, који је, већим делом, опкружен током реке Ресаве, уз природну заштиту оближњих врхова Мађије и Пасторка, омогућена је лакша одбрамбена позиција утврђеног комплекса. Задужбина деспота Стефана Лазаревића се, по архитектонским одликама, примењеним техничким решењима и стилу градње, који припада групи моравских споменика развијеног типа, убраја међу изузетна постигнућа српске архитектуре позног средњег века.¹

У склопу архитектонске целине утврђења, на североисточној страни, уз саму обалу Ресаве, где је био најтежи приступ манастиру, саграђен је истурени део утврђења – тзв. цвингер, данас познатији као „Мали град“. Читав простор је сразмерно мањи, величине око 20 x 60 m, са посебним улазом у њега, чиме је кроз два пролаза у кулама главног утврђења остваривана директна веза са манастирским двориштем. Археолошка истраживања још увек нису рађена, те садржина и намена овог простора није у потпуности јасна. Поред додатног ојачања одбране утврђења, једна од претпоставки је да је служио за смештај и потребе војне посаде, те је стога био одвојен од монашког насеља.²

Имајући у виду развој средњовековних градова у српским областима, насеобине, тј. подграђа која су се формирала у непосредној близини утврђења, на шта се у изворима најчешће односио појам *град*, представљају зачетке урбаних агломерација.³ Веза тврђава–подграђе, карактеристична за развој градских насеља, развија се још у византијском периоду (XI–XII век). Из извора су познате бројне терминолошке одреднице којима се исказивао успостављени однос, а које

¹ В. Ђурић, *Ресава*, Београд, 1963; С. Поповић, *Крси у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд, 1994, 230–235; Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд, 1995; Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манастир Ресави*, Београд, 2007.

² Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манастир Ресави*, 17.

³ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево, 1978, 135–142; С. Ђирковић, *Неосиварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни*, у: *исти*, *Работници, војници, духовници*, прир. В. Ђокић, Београд, 1997, 259–276.

означавају насеобине у којима су занатство и трговина заступљенији у односу на пољопривредну производњу као примарну делатност становништва. Таквом односу корелира појам „подграђе“ из српских средњовековних извора, који се, синонимно, могао исказивати и синтагмом „доњи трг“, под чиме се подразумевао простор Доњег града.⁴

У случају ресавског *града* неопходни предуслови су свакако постављени завршетком утврђења 1418. године. Појам Доњег града, којим се данас означава простор у подножју тзв. Горњег града, како се још назива ресавско утврђење, указује на један од модела формирања насеља у средњем веку. Будући да је примарна функција утврђења била резиденцијалног и војно-одбрамбеног карактера, њене привредне потребе испуњавала је насебина која се развила, или је раније већ постојала, у непосредној близини. Истакнуто је већ да се *йодграђе* у изворима синонимно означавало и термином *йирг*, што је последица успостављања вишег степена економских односа.⁵ Захваљујући првим османским пописима из друге половине XV века, данас је познато да се у непосредној близини утврђења налазила насебина Орашје, која је, према својим привредним и економским функцијама, представљала једно такво насеље у функцији главног утврђења. Имајући у виду да је та насебина имала статус тржног места – одржавао се недељни пазар, укључујући и годишњи панађур (вашар, сајам), Орашје би се могло, мада категорисано у изворима као посебна сеоска насебина,⁶ условно сматрати као функционални вид подграђа утврђења Ресави.

Просторним одређењем положаја насеобине Орашје у непосредној близини тврђаве није решено питање ресавског подграђа, те би требало сагледати и друге чињенице. Ниједан извор не указује на то да се подграђе формирало у периоду пре 1458. године, када је тврђава предата османским војним заповедницима. Две деценије након успоставе османске власти сазнаје се да је тврђава Ресави имала своје границе (*sinür-i kal'a-i Resava*),⁷ свакако у односу на суседну насебину у Орашју. С обзиром на то да се радило о већим површинама под виновом лозом унутар тих граница, чије су винограде поседовали, углавном, по-

⁴ Од опште литературе, са упутницама на важније радове, в. С. Новаковић, *Град, йирг, варош*, Наставник, 1892, 1–17 [прештампано у: С. Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Београд, 2002, 373–388]; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, Београд, 1962, 29–30; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 135–142; иста, *Подграђе*, Лексикон српског средњег века [=ЛССВ], Београд, 1999, 534–535; С. Ћирковић, *Амборија*, ЛССВ, 10.

⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Трг*, ЛССВ, 737–739.

⁶ А. Јаковљевић, *Трг Орашје код манастира Ресави, XV–XVI век*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности V*, Дани српскога духовног преображења XXI, Деспотовац, 2014, 77–89.

⁷ *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi* [= BOA], İstanbul, *Tapu Tahrir Defteri* [= TD] 16, 641.

садници Ресаве, извесно је да непосредна околина утврђења, атарски, није могла припадати Орашју. Посредни докази о подграђу појављују се тек у другој половини XV века, када је у утврђењу већ увелико била смештена османска војна посада.⁸ Ипак, у то време је дошло до развоја нових односа, различитих од времена које му је претходило.

Треба имати у виду да се ресавско утврђење са околином није развијало у континуираном процесу. Од тренутка када су окончани радови 1418. године, па до коначног потпадања под османску власт 1458. године протекле су тек четири деценије. Притом, у периоду од 1439. до 1444. године утврђење је краткотрајно дошло под османску власт, када је, први пут, служило потребама турске војске. Када се томе додају периоди ратних година, попут оних из 1427. или 1454/5. године, извесно је да се насебина није могла развијати под повољним околностима, будући да је у тим годинама била посебно подложна нападима османских војних одреда који су у ратним околностима крстарили непријатељским територијама.⁹ Притом, није лако одредити у којој мери су световни и војни елементи били заступљени у односу на монашку заједницу којој је био намењен главни објекат утврђења – црква Свете Тројице као гробно место деспота Стефана, уз остале пратеће садржаје, што је морало имати утицаја у, евентуалном, настанку будућег подграђа Ресаве. Потпадањем под османску власт утврђење је било лишено сакралне функције.

Тврђаве су у османској држави биле у непосредној својини и под старањем султана, теоријски, изузете из надлежности локалних и провинцијских власти. Уколико су остајале у унутрашњости, тврђаве су могле бити коришћене и након померања границе, мада је чешћи случај био да су привремено или трајно – рушењем зидина – стављане ван употребе. Такав случај није био са ресавском тврђавом, која је током читавог периода османске власти, укључујући и време под аустријском управом – краткотрајно 1689. и током 1718–1739. године – била коришћена као војно-стратешки објекат.¹⁰

⁸ У изворима из XV века није изричито наведено постојање подграђа ресавског утврђења, уп. М. Стојакović, *Bраничевski tefter*, Београд, 1987, 219–252; BOA, TD 16, 639–729. Први пут се изричито помиње 1516. године као *varoш*, BOA, TD 1007, 329. В. даље у тексту.

⁹ За општи преглед догађаја в. *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 205–313; Е. Љ. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац, 2007, 32–38.

¹⁰ За период XV–XVI века доступни су следећи пописи посадника (*mustahfizân*) тврђаве Ресаве: М. Стојакović, *Bраничевski tefter*, 216–251; BOA, TD 16, 703–729; BOA, TD 135, 10; BOA, TD 55, 143–146; *MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)* [= *MAD 506*], <Dizin ve Tıpkibasım>, Ankara, 2009, 30 (укључујући и попис ратне опреме у тврђави); BOA, TD 161, 254–262; *167 Numaralı Muhâsebe-i*

Постојање трајно стационаране војске у месту са административним функцијама погодновало је развоју насеобине која је имала да врши функцију привредног средишта, са занатским и трговачким пословима, намењеног потребама војно-административног апарата. Османска држава се, генерално, држала принципа да утврђени простор мора имати искључиво војну намену, где су могли да борава, једино, припадници војног персонала. Окупљања ради трговине у већим утврђењима била су строго забрањивана, те је таква пракса била непожељна и недозвољена законом.¹¹ Разлози томе су разумљиви и односили су се на питања безбедности и заштите утврђеног простора. У периоду учвршћивања османске власти било је и интересантних примера који су, могуће, утицали на усвајање таквих регулативних норми. Предводећи угарску војску, примера ради, деспот Вук Гргуревић је освојио утврђење рударске Сребренице 1476. године баш у дан када се обављала локална трговина.¹² Такви обичаји су знатно старији од разматраног периода, а пракса није била непозната ни Турцима. Нека од значајнијих османских освајања до почетка XVI века извршена су у дане обављања трговачких послова, попут освајања Варадина 1474. или града Драча 1501. године.¹³

На основу два рана сачувана извора из 1467. и 1477. године ништа одређеније се не може закључити о постојању ресавског подграђа, док се поједине информације могу разумети тек на основу каснијих извора из XVI века. Први директан податак о постојању засебне насеобине изван утврђења налази се тек у попису из 1516. године, из кога се сазнаје о постојању „вароши“ тврђаве Ресава. Овде је тада била настањена муслиманска заједница од девет лица, која су вршила војну службу

Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530), II, Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları, Ankara, 2004, 443; Österreichische Nationalbibliothek [= ÖN], Wien, Mxt 632, 42a; BOA, TD 330, 159–166; BOA, TD 429, 462–472; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü [= TK], Kuyûd-ı Kadîme Arşivi [= KKA], Ankara, Defterhâne-i Amire Tahrîr Defteri [= TD] 338 (раније нумерације 425/240), 123a–123b; В. и О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србију (1459–1683)*, Београд, 1974, 139–140.

¹¹ 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975–976 / 1567–1569) <Özet – Transkripsyon – İndeks> II*, Ankara, 1998, 191–192, бр. документа 1571.

¹² L. Thallóczy, A. Aldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest, 1907, 265–268; К. Жиречек, *Исѣиорѣѣ Срба. Полиѣиѣчка исѣиорѣѣ до 1537. год.*, I, Београд, 1988, 411.

¹³ *Oruç Beğ Tarihi* (Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım), hazırlayan Necdet Öztürk, İstanbul, 2008, 125, 211–212; N. Filipović, *Draç'in Fethi (1501): Oruç bin-i Âdil vakayinâmesi ve İsâbey-oğlu Mehmet Çelebi*, Prilozi za orijentalnu filologiju 51, 2011, 389–401.

„јолдаша“¹⁴ у време „када затреба“, како је у тексту наведено.¹⁵ Термин варош, мађарског порекла (*vár*) у значењу *йодграђе*, употребљен као техничка ознака за ову заједницу, коришћен је као општи назив за насеље у подножју утврђења или у близини места рударске производње. Реч је први пут посведочена у домаћим изворима током прве половине XV века на простору средњовековне босанске државе.¹⁶ Појам вароши је, упоредо, био усвојен и широко коришћен у османском административном језику, што је у изворима посведочено већ у XV веку. Да помину ресавска насеобина није била искључиво војног карактера, на шта упућује помен периодичне службе јолдаша, указује исти попис лица из 1516. године, где су забележени и свакодневни занатски послови. Тако је убележен један израђивач и продавац јефтине обуће (*haffāf*), затим син једног маслара, тј. продавца уља (*yāğcı*) и један кројач (*hayūāt*).¹⁷ Иако се не помињу, томе би свакако требало додати и пекаре и месаре, неопходне за свакодневно функционисање једне такве заједнице.

У османским изворима – пописним дефтерима – сигуран показатељ за постојање трговинске делатности у неком месту исказује се у бележењу засебних такси наплаћиваних приликом робно-новчаног промета (*bac-i bazar*) у датом трговачком средишту. Таква такса, међутим, није посебно истакнута у изворима прве половине XVI века, иако се уз пописе ресавске тврђаве, почев од 1516. године, редовно ставља ознака да се у њој одржава мали пазар, тј. трг (*cüzvī bazar durur*), што је административна назнака да је у питању тржно место.¹⁸ Разлоге изостављању података о приходима од пазара треба сагледати кроз чињеницу да је насеобина која се развила уз утврђење била преваходно војног карактера, чије је становништво, због службе коју је вршило у циљу потреба функционисања утврђења, било ослобођено (*mu'āf u müselleme*) више група пореза, услед чега није, нужно, било потребе да се засебно бележе појединачни приходи уколико су били у

¹⁴ Учесник у војном походу мањег интензитета, повремено и пљачкашког карактера.

¹⁵ BOA, TD 1007, 329 (*cema'āt-i müslimanān ki kal'a-i mezbūre varoşında sâkinlerdir hâcet olıcak yoldaşlık iderler rûsûmdan ve 'avârızdan nesne virmezler*).

¹⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 136–137; С. Ћирковић, *Варош*, ЛССВ, 68. У домаћим изворима термин је први пут забележен 1446. године, док се у дубровачким изворима реч јавља још раније (1421).

¹⁷ BOA, TD 1007, 329.

¹⁸ BOA, TD 1007, 329; BOA, TD 135, 10; MAD 506, 30. Треба имати у виду да је појава пазарног места код самог утврђења условљена, преваходно, потребом функционисања муслиманског подграђа које је тамо отпочело да се развија. Истовремено, у суседном Орашју се од 1477. године више не помиње одржавање недељног трга, који је, по свој прилици, измештен у подножје утврђења, в. BOA, TD 16, 640–641; А. Јаковљевић, *Трг Орашје*, 85.

вези са повлашћеним статусом. У том смислу је 1516. године назначено посебном напоменом да се ништа не узима од прихода на пазару код утврђења Ресава. Стање је, мада се време не може прецизније утврдити, промењено током наредних деценија,¹⁹ што показује попис спроведен 1560. године, у ком су засебно заведени приходи од пазара у оквиру посебне ставке, која је обухватала више група прихода, а истоветно су исказане и приликом пописа из 1583/85. године.²⁰

Муафијет је био значајан чинилац у развоју османских градова²¹ с тим да у случају Ресаве није био занатског и трговачког карактера, већ је био условљен војним потребама. О становништву ослобођеном од више група пореза доступна су врло рана сведочанства која се односе на стање успостављено приликом освајања тврђаве Ресава 1458. године. Први подаци из 1467. године говоре о каменоресцима, дрводељама и гвожђарима (16 лица), као и о посебном цемату гвожђара које османски извори дефинишу као заједницу Цигана (5). Посебно је заведена заједница од 14 лица, за које стоји белешка да су учествовали у предаји ресавске тврђаве маја 1458. године.²² Заједничко свима је да су означени као муселими (*müsellem*), што је општа ознака за лица ослобођена рајинских и других новчаних давања према османској држави и представницима војно-административног апарата, у замену за службу или заслуге према држави. Такви подаци недостају у попису из 1477. године, што се, условно, може објаснити чињеницом да поменути извор није доступан у комплетном облику. Већ од 1516. године, укључујући и изворе из 20-их година XVI века, такви подаци су поново на располагању. Раније поменутом цемату Цигана и каменорезаца (укупно 20 лица) придодата је и заједница хришћана тобџија (3), као и заједница синова и браће тобџија и каменорезаца (7), што указује на чињеницу да се статус „ослобођених“ од пореза преносио и на њихове

¹⁹ Из времена пописа спроведеног 1536. године доступни су само подаци о хасу султана у нахији Ресава који су обухватили приходе од пиринчаних поља у овој области, ВОА, *TD* 187, 88–89. Остатак нахије Ресава, укључујући и преостале делове области Смедеревског санџака, источно од реке Велика Морава, вођени су у оквиру посебног дефтера, који није сачуван.

²⁰ ÖN, Mxt 632, 42a; ТК.ККА, *TD* 169 (166/420), 129b. Таксе наплаћиване на пазару обрачунате су збирно са приходима од винограда муслимана који су се налазили у околини утврђења, младарином и таксом за продају вина (*mahsül-i bac-ı bazar ve resm-i bâğât-ı müslimanân ve resm-i 'arûş ve resm-i fuçı*). Приходи су 1559/60. године износили 915 акчи, док су четврт века касније незнатно увећани на 940 акчи.

²¹ О муафијету в. А. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1–2, 1974, 60–69 [прештампано у: А. Handžić, *Studije o Bosni. Historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Sarajevo, 1994, 151–160].

²² М. Stojaković, *Braničevski teŝter*, 251–252.

наследнике, за шта су, извором изричито наведено, имали „султанове наредбе у рукама“.²³

Документи, првобитно, не наводе где је поменуто становништво живело, разуме се, са породицама које су заснивали. За напред наведена лица која су учествовала у предаји утврђења 1458. године може се, са сигурношћу, рећи да су 1477. године живели у суседном селу Орашје, где су пописани као део ове заједнице.²⁴ Међутим, за преостало становништво у поменутом статусу може се утврдити да је било смештено у близини утврђења, вероватно у његовом подграђу. На то упућују каснији подаци из 1516. године, када је за муселиме Ресаве изричито наведено да су настањени у вароши, тј. подграђу тврђаве Ресава (*kal 'a-i mezbūre varoşında sâkinlerdir*). У питању је исламизована заједница, што показује чињеница да је за петоро од укупно девет лица име оца означено као „роб Божији“ – Abdullâh, чиме се открива хришћанско порекло. Та заједница је свакако у вези са локалном хришћанском заједницом од пет лица, која је још 1467. године засебно пописана као муселими тврђаве Ресава, чији је статус ослобођених лица од више група пореза био у непосредној вези са предајом тврђаве Ресава. Уједно, у питању је нуклеус из ког се развило ресавско подграђе, у подножју утврђења, означено као варош 1516. године. Уз ову заједницу пописане су заједнице тобџија (*topçuyân*) и каменорезаца (*haddadân*), укључујући и њихову браћу и синове, као и заједница Цигана (*Çinganeyân*), чије је ослобођење било у вези са гвожђарским (*demürcilik*) пословима у служби главног утврђења. Ове групе становништва, које су 1516. године чинили искључиво хришћани, наведене су у истоветном статусу још 1467. године уз различите врсте радних и војних обавеза према тврђави Ресава, што указује на то да је њихово место становања у другој половини XV века могло бити једино у непосредној близини утврђења, тј. у подграђу, како је то исказано извором из 1516. године, као и наредним пописима из 1521/23. и 1530. године.²⁵

Даљи развој ресавског подграђа у наредним деценијама може се сагледати кроз успостављање локалне, претежно муслиманске заједнице која се овде формирала. Унутар ресавског подграђа попис из 1560. године више не раздваја становништво на посебне категорије и службе које су они вршили у ресавској тврђави. Подграђе, дефинисано називом Ресава, категорише се одредницом *nefs*, чиме се означава централна насебина истоимене нахије, а уједно тиме назначавају

²³ BOA, TD 1007, 329; MAD 506, 30; ÖN, Mxt 632, 43a.

²⁴ M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 252; BOA, TD 16, 639–640.

²⁵ M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 251–252; BOA, TD 1007, 329; BOA, TD 135, 10; MAD 506, 30.

и управне функције и статус тржног места.²⁶ Ова техничка одредница може стајати и као синоним за термин *касаба*, којим је означаваана насеобина административне функције, чије се претежно муслиманско становништво примарно бавило занатством и трговином.²⁷ Током XVI века званично је промовисан појам *кадилук Ресави* (*kazā-i Resava*), први пут забележен у документима 1523. године,²⁸ док ће се старији појам кадилука Браничево, који је био у употреби током друге половине XV века, јављати у документима све до 30-их година XVI века, након чега престаје да се употребљава.²⁹ У више докумената из 60-их година XVI века Ресави се помиње као судско-управно седиште истоименог кадилука, што указује на то да је у оквирима ове насеобине постојала значајнија муслиманска популација.³⁰ Не рачунајући посад-

²⁶ ÖN, Mxt 632, 42a.

²⁷ У једном интерном попису с почетка владавине султана Сулејмана I (1520–1566) Ресави је наведена међу градовима и касабама (*şehirler ve kasabalar*) у Румелији – *nefs-i kal'a-i Resava* – и категорисана на исти начин као Београд, Смедерево или нпр. мање значајни Кулич, в. Топкарџи Сарај Мүзеси Арşivi, İstanbul, D. 9578, 1a, 4a. Текст је објављен, М. Т. Gökbiğgin, *Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabalar*, Belleten XX/78, 1956, 253–261. На српскохрватском језику је доступан превод Х. Шабановића, проширен бројним напоменама, М. Т. Gökbiğgin, *Ajalet Rumelija (popis sandžaka i gradova na početku vladavine Sulejmana Veličanstvenog)*, Prilozi za orijentalnu filologiju 16–17, 1966–1967, 313–342. Х. Шабановић се није држао изворне терминологије, већ је одговарајући наслов текста превео са „попис вароши и варошица“, што знатно удаљава од изворног значења. Проблем терминологије означавања градова је добро познат у османским студијама, мада је још увек без коначног решења.

²⁸ Ресави је први пут званично наведена као кадилук и седиште истоименог кадије у једном попису с почетка владавине султана Сулејмана I, који је приређивач датовао 1523. годином, в. А. Стојановски, *Ромије на Балканској и Јулијанској основи (врс основа не еден извор од 1523 год)*, у: Македонија во турско средновековие, Скопје, 1989, 146–147.

²⁹ Кадилук Браничево (*kazā-i Braničeva*), као најстарија судско-управна јединица за читав вилает Браничево, био је у употреби у званичним документима од друге половине XV века. Последњи помен му је из 1530. године, уп. М. Стојаковић, *Braničevski defter*, 94; ВОА, TD 16, 241–297, 328–329; 582–754; ВОА, TD 1007, 1, 312–381; ВОА, TD 135, 90, 125–126; MAD 506, 27–34. Име кадилука, међутим, није било у вези са седиштем кадије, тј. према насеобини на Дунаву која је изгубила на значају до половине XV века, већ према области, тј. средњовековној земљи Браничево, која је у османским изворима означаваана термином вилает Браничево (*vilāyet-i Braničeva*). Истоветан пример се, рецимо, може пронаћи на простору Херцеговачког санџака, где је седиште кадилука Дрине било у Фочи, док је име кадилука изведено према некадашњој области у горњем току истоимене реке, в. Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982², 157. О земљи Браничево в. Е. Љ. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 13–14.

³⁰ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565–1566), II <Tipkibasım>, Ankara, 1994, бр. докумената: 1847, 1894, 1898, 1899, 1900; ВОА, Maliyeden Müdevver Defterler [= MAD] 2775, 918 (1774). Сви наведени документи се односе на 1566. годину и велики

нике тврђаве, чија је заједница била одвојено заведена, у самој Ресави (*nefs-i Resava*) 1560. године биле су уписане 32 куће муслимана, са 21 неожењеним, укључујући и једно лице које је услед старости или физичког деформитета било неспособно за привређивање, а тиме и изузето од пореских дажбина. Осим њих, у Ресави је и даље живело 5 хришћанских породица.³¹ Поред њих, овде је била настањена и посебна заједница хришћана од 16 лица, пореклом из суседног села Орашје, који су обављали поправке на утврђењу.³²

Наредни попис из 1583/85. године, уједно последњи извор такве врсте за ову област, указује на значајније промене у виду демографских параметара, који се не могу, у потпуности, разумети без нових извора. Попис је несумњиво комплетан и указује на то да је Ресава претрпела значајан пад у броју становника.³³ У Ресави су били пописани само посадници тврђаве који су иначе обављали војну службу у утврђењу. Од значаја је да је број уписаних лица већи (39) од броја регистрованих чувара тврђаве (37), што упућује на то да је локална војна заједница била насељена у месту вршења службе.³⁴ Интересантно је да је скоро половина посадника била на истој служби и 1560. године, док је број пристиглих лица са стране, из других тврђава, путем ротације био незнатан.³⁵ Ресава је у то време, свакако, имала секундарни значај, поредећи са њеним значајем у другој половини XV и првој деценији XVI века, услед чињенице да се већ више од пола века налазила у залеђу, удаљена од граница, које су тада биле, далеко, у централној Европи. Из тих

војни поход османске војске на Сигет. Упоредо бележење кадије Ресаве 1523. године, уз знатно фреквентније помене кадије Браничева, указује на то да је браничевски кадија повремено боравио у Ресави, због чега је и могао бити познат под тим именом. Самостални помени кадилука Ресави из 1566. године нису у складу са административном поделом садржаном у пописима из 1560. и 1583/85. године, у којима се Ресава наводи унутар кадилука Кучајна. Успон оближњег рудника Кучајне средином XVI века у вези је са растућом експлоатацијом рудних капацитета, што доводи до успостављања истоименог кадилука, ÖN, Mxt 632, 42a; ТК.ККА, TD 169 (166/420), 129a; С. Катић, *Улога Јевреја у ошваруњу и развоју рудника Кучајна и Мајданџек у другој половини XVI века*, Годишњак за друштвену историју VIII/1–2, 2001, 7–17. Иста припадност је наведена и у једном документу из 1572. године, в. ВОА, Kâmil Кереси [= КК] d. 67, 475 (*Kuşayna kazâsına Resava nâhiyesinde*). Пред крај XVI века, вероватно већ од друге половине 80-их година, поново се помиње засебан кадилук Ресави, независно од Кучајне, што ће се одржати и током XVII века, в. О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 140.

³¹ ÖN, Mxt 632, 42a–42b.

³² ÖN, Mxt 632, 42b. Пописани су, посебно, у оквиру села Орашје уз напомену да су настањени (*mütemekkin*) у тврђави Ресава.

³³ У истом периоду приметан је демографски пад и у суседној насеобини Орашје, А. Јаковљевић, *Трг Орашје*, 84; ÖN, Mxt 632, 43a–43b. Целовит процес би тек требало сагледати на нивоу читаве нахије.

³⁴ ТК.ККА, TD 169 (166/420), 129b; ТК.ККА, TD 338 (425/240), 123a–123b.

³⁵ ВОА, TD 330, 159–166.

разлога, систем ротације није морао бити стриктно примењиван у тврђавама у залеђу, већ се посада попуњавала, како показују извори, и из редова синова бивших мустахфиза.

Међутим, таква пракса је врло рано посведочена, већ у периоду 1467–1477. године. Већина тимара посадника тврђаве (1467) налазила се у рукама истих лица и десет година касније, било преношењем са оца на сина, уступањем дела или целог тимара, било дељењем између два наследника.³⁶ Ротација посадника у тврђавама била је један од основних принципа којим се османска држава руководила у управљању системом утврђених места. На тај начин, између осталих разлога, тиме се спречавало стварање локалних друштвених веза, које су могле да доведу до отпора централним органима власти. На примеру ресавског утврђења из прве две деценије османске управе не само да је приметно формирање локалне муслиманске заједнице, где су тимари и војне обавезе преношени са оца на сина, већ су приметни и процеси успостављања друштвене мреже путем брачних односа.³⁷ Таква пракса, посведочена на примеру Ресаве, може се објаснити и пограничним положајем Смедеревског санцака, где су војни заповедници у периоду пре краја 80-их година XV века имали знатно шира овлашћења у односу на органе централне управе или заповеднике санцака који су се налазили у унутрашњости, те је централна власт била слабијег дејства.³⁸ Процес преноса службе са оца на сина је значајан пошто је, у крајњем исходу, доводио до успостављања локалне муслиманске заједнице, у овом случају војне по друштвеном статусу, која се, током и након престанка вршења војних обавеза одласком у мировнину, могла издвајати као локална, провинцијска елита, која је у својим рукама држала војне, управне и привредне прерогативе. Ови процеси су, примера ради, приметни и на простору санцака Херцеговине или Босне у истом периоду (1468–1477),³⁹ с тим да су недовољно истражени у општем контексту развоја локалних османских заједница на ширем простору током друге половине XV века, посебно у пограничним, крајишким областима. Доцније, током XVII века и касније, често се у пописима војске јављају тзв. јерлије (*yerlüyan*) – припадници провинцијске, локалне војске, који се управо регрутују из оваквих заједница.

³⁶ М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, 219–252; ВОА, *TD* 16, 703–729.

³⁷ В. претходну напомену.

³⁸ Тако су 1477. године тимари Али-бега Михалоглуа, тадашњег сераскера (заповедник војске) области Браничева и Муслихудино, дизада тврђаве Ресаве, означени као слободни (*serbest*) тимари, в. ВОА, *TD* 16, 587, 703.

³⁹ Ово питање заслужује опсежније истраживање. В. сличне примере садржане у бројним маргиналним белешкама, А. С. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008.

Један документ с почетка XVI века указује на регуларну процедуру приликом попуњавања упражњених места посадника у тврђавама. У документу састављеном 1501. године говори се о извесном Мехмеду, који је посредством препоруке (*'arz nāme*) диздара ресавске тврђаве и месног кадије (*Braniceva kādīsī*) затражио од органа централне управе у Истанбулу службу у ресавској тврђави, путем наследног права, издајући се за сина посадника тврђаве (*hisar eri ođli*). У одговору се сазнаје да му се захтев одобрава, али након што се упразни место у служби и пошто санџак-бег извести одговарајућу канцеларију у престоници, како би му се издао берат којим би се увео у војнички ред.⁴⁰ Документ без сумње указује на то да су упражњене војне службе попуњаване, између осталог, и преко локалних лица, где је предност имала особа пореклом из средине у којој је замољена служба. Поменуто лице би се могло потенцијално идентификовати у попису тврђавских чувара Ресаве из 1516. године као Мехмед, син кетхуде (*ћехаве*).⁴¹

У ресавском подграђу изворима су додатно посведочени елементи који су били у блиској вези са урбаним развојем османских градова и касаба. Развој и промоција таквих места у османској држави у великој мери су били резултат личне иницијативе и приватних средстава улаганих у њихов развој. Стога је свако значајније место имало своје утемељиваче и добротворе, често истакнуте пограничне војне заповеднике или припаднике централне управе, уколико сам владар није био међу њима. У Ресави је познати акинџијски командант и вишегодишњи санџак-бег Смедерева и Видина Али-бег Михалоглу подигао хамам (купатило), чије је приходе потом завештао, тј. увакуфио за потребе издржавања дервишке текије (*zāviye*) коју је подигао у Нишу.⁴² Тим чином је подигнут објекат који се, уз постојање џамије, сматра нуклеусом урбане агломерације, чиме је подстакнут развој будуће исламске заједнице у Ресави. У оквиру истог вакуфа, поред поменутог хамама у Ресави, Али-бег је саградио још један хамам у тврђави Храм на Дунаву, као и хамам у Нишу, чије је годишње приходе, заједно са приходима од воденица на реци Нишави и нишких пиринчаних поља, наменио

⁴⁰ II. *Bāyezid Dönemine Ait 906 / 1501 Tarihi Ahkâm Defteri*, eds. İ. Şahin, F. Emecen, İstanbul, 1994, 47 (бр. наредбе 165).

⁴¹ BOA, TD 55, 146.

⁴² BOA, TD 1007, 417; BOA, TD 135, 126; MAD 506, 34; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник за историју Матице српске 3, 1971, 24. Превод пописа вакуфа из 1530. године (MAD 506) доступан у: С. Катић, У. Урошевић, *Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36, 2015, 50–51. Приход од хамама у Ресави (*'an kist-i hammām*) 1516. године износио је годишње 800 акчи, да би се увећао на 1.800 акчи, према попису из 1521–23. године, што је поновљено и 1530. године.

издржавању своје нишке задужбине.⁴³ На тај начин је преко вакуфских службеника који су прикупљали годишње приходе од објеката овог вакуфа успостављена непосредна веза између ових места.⁴⁴

Време успостављања вакуфа не може се прецизније одредити на основу расположивих података.⁴⁵ У питању је био новчани вакуф који се не помиње у попису из 1477. године, а за који је већ напоменуто да није сачуван у комплетном облику. Своју далеко значајнију задужбину Али-бег је подигао у Плевни (Бугарска), главном средишту његових наследника током наредних векова. Легализација ове задужбине извршена је, највероватније, 1495. године током боравка Али-бега у Истанбулу. Од 1458. године, па све до смрти 1499/1500. године Али-бег Михалоглу се више пута налазио на значајним функцијама које су биле у вези са облашћу Ресаве. Прво као субаша Браничева (1458–1460), а потом и санџак-бег Смедерева и Видина (1463–1499/1500), где је провео више деценија, с прекидима, као погранични војни заповедник и акинџијски командант.⁴⁶ Вероватније је да подизање хамама у Ресави треба сместити у прве деценије управе Браничевском облашћу и да је управо његовом иницијативом подграђе Ресаве, таквим чином, назначено као будуће средиште муслиманске заједнице која се тамо развијала, судећи према постојећим подацима, од 70-их година XV века.

Ресавски хамам Али-бега сигурно је упориште за прецизније одређивање просторног положаја османске вароши, тј. подграђа. У малобројним белешкама, приликом одређивања места вакуфа назначавано је да се хамам налазио у тврђави Ресави (*der kal'a-i Resava*).⁴⁷ То свакако не одговара унутрашњем простору тврђаве већ положају ва-

⁴³ BOA, TD 1007, 418; BOA, TD 135, 126; MAD 506, 39; Д. Бојанић, *Ниш до Великог рајна*, Историја Ниша, I, Ниш, 1983, 122.

⁴⁴ Примера ради, два пописа цизје (главарине), што су обично састављале кадије, спроведена крајем XVI века, обухватају области Ресаве и Ниша у оквиру једне целине и указују на везу ове две области, које нису територијално спојене, в. BOA, MAD 14575; BOA, MAD 15248.

⁴⁵ Мада су први вакуфи у Смедеревском санџаку свакако успостављени још током друге половине XV века, први пописи вакуфа су доступни тек с пописом из 1516. године, в. BOA, TD 1007, 412–418. Изузетак представља опширни попис Нишког кадилука из 1498. године, где су заведени постојећи вакуфи, укључујући и Али-бегов вакуф, што је уједно и најкаснија хронолошка одредница у одређивању времена успостављања ове задужбине, М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*, Споменик 131, Одељење историјских наука књ. 7, Београд, 1992, 146.

⁴⁶ О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, 9–27; А. Јаковљевић, *Михалоглу Али-бег*, Српски биографски речник 6, Нови Сад, 2014, 901–902 (са старијом литературом и изворима).

⁴⁷ BOA, TD 1007, 417; BOA, TD 135, 126; MAD 506, 34. У околини Ресаве су добро познати материјални остаци турског хамама у подножју тврђаве, што је без сумње првобитни хамам Али-бега Михалоглуа.

роши, што, уједно, указује на то да је тврђавом сматран и спољни део утврђења. Дуготрајно присуство Турака на овом терену морало је да остави значајније трагове материјалне културе, што тек треба да потврде археолошка истраживања. Поред хамама, у изворима се помиње и постојање џамије у подграђу, бар једног вакуфа који је успоставио први имам ресавске тврђаве,⁴⁸ с тим да није познато о каквом је објекту реч. Уз то, свакако, треба претпоставити и постојање комерцијалног средишта са више дућана и бар једног трговачког хана.⁴⁹

Османско присуство у ресавском утврђењу и непосредној околини није оставило посебног трага у народном сећању. Значајна је чињеница да је главна насебина Орашје запустела у периоду друге половине XVIII века у тој мери да касније генерације нису одржале јасно сећање на постојање и просторни положај те некадашње насебине. Ипак, једно аутентично сведочанство с половине XIX века забележио је Евгеније Симоновић, тадашњи игуман манастира, које је према казивању старих људи гласило: „да је у граду манасијском живео неки Диздар с Турцима и булама, а да је ван града било дућана и ханова турских где су Турци назидали џамију, а да су од јужне стране града не реци Ресави направили бању (хамам А. Ј) од које и данас развалине стоје (прилагођен цитат А.Ј).“⁵⁰

Поменути опис, чије се сведочанство, превасходно, односи на период друге половине XVIII века, језгровито указује на већину елемената који су посведочени у документарним изворима још у XV и XVI веку, о чему је писано на претходним странама овог краћег рада. Нова сазнања, а посебно проверу исказа историјских извора могла би понудити нека будућа археолошка истраживања у Доњем граду утврђења Ресава.

⁴⁸ ВОА, *TD* 16, 641, 711. Вакуф су чинили приходи од винограда у границама тврђаве Ресава уписани на име Махмуда, што је несумњиво имам ресавске тврђаве, Махмуд факих.

⁴⁹ За једну грађевину на супротној обали Ресаве сматра се да је упитању хан, с тим да су сачувана, међусобно, неусклађена сведочанства, в. Г. Симић, Д. Тодоровић, *Остаци грађињског наслеђа у околини манастира Ресаве*, Саопштења XXXIV, 2002, 188–189.

⁵⁰ Е. Симоновић, *Опис манастира Манасје*, Београд, 1866, приредио и поговор написао Ђ. Перић, у: Манастир Манасија (Ресава) у виђењима историјских и књижевних извора, путописаца, картографа и песника XIX–XXI века, Дани српскога духовног преображења XIV, Деспотовац, 2007, 121–148 (12, према оригиналној пагинацији).

Aleksandar Jakovljević

LOWER TOWN AND OTTOMAN *VAROS* OF THE RESAVA
FORTRESS, XV–XVI CENTURIES

S u m m a r y

This paper analyzes the question of the formation of the Resava suburbium, for which there are no indications that it was present before the establishment of Ottoman administration over this significant fortress, and, at the same time, lays a framework for further study of the spatial location and history of the Lower Town of the Resava Fortress during the 15th and 16th centuries. After the Ottoman conquest of the Resava in 1458, a gradual development of the settlement at the foothill of the fortress was discernible, for the first time categorized as a *varos* in the Ottoman sources in 1516. This settlement arose in connection with the strategic importance of the Resava Fortress and it was mainly populated by members with a military background, who in the case of Resava were not entirely of foreign (i.e. Muslim) origin, but sprang in a considerable part from the local population. The Ottoman *varos*, formed at the foothill of the Resava Fortress during the second half of the 15th century, along its undoubtedly military character also possessed craft and trade features (attested during the 16th century), followed by the development of adequate urban infrastructure in the form of a mosque, a hamam and, probably, at least one commercial *han* and several trading shops. All previously said led to the establishment of an official administrative centre in the form of a separate *kadilik* seat during the 16th and 17th centuries.

О ПОЈМОВИМА ФИЛОЗОФИЈА И ФИЛОЗОФ У ЖИВОТУ ДЕСПОТА СТЕФАНА КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА

Текст се бави традирањем античких појмова *филозофија* и *филозоф* у хришћанској култури сопства или пракси старања о себи на примерима неколико одабраних епизода из *Живоїа десїоїа Сїефана* Константина Филозофа. *Филозофија* се, једноставно говорећи, разуме као образац савршеног хришћанског живота оличеног у животу аскета и монаха, а *филозоф* се односи на врхунске представнике тог обрасца, аскете или монахе.

Кључне речи: српска средњовековна књижевност, Константин Филозоф, *филозофија*, *филозоф*, култура сопства.

1.1. **Филозофија, античко наслеђе и хришћанство.** Познато је да је реч *филозофија* у средњем веку означавала аскетски живот или посебно монашки живот схваћене као обрасце савршеног хришћанског живота, будући да је њихова суштинска одлика напор духовног уздизања и преображаја људске личности за живот у складу са умом, хришћанским *логосом* или *софијом*. То схватање није необично ако се има на уму да је у антици филозофија замишљана као духовна вежба (грчки *аскесис* или *мелетје*), као и чињеница да је хришћанска духовност већ у првим вековима Цркве, како наводи П. Адо, делимично усвојила наслеђе античке филозофије са њеним духовним праксама.¹ Оваква тумачења у основи потврђују и одговарајући речници: *Грчко-*

* dilparicp@gmail.com

¹ П. Адо, *Шта је античка филозофија?*, Београд, 2010, 36–41, 262, 335; 302, 308, 315, 321–323, у складу са раном традицијом комуницирања грчке филозофије и јудаизма коју хришћанство донекле усваја, *logos*, познато је, обично се преводи као „реч, говор или ум“ и представља рационално начело у свету и појединцу, а *sophia* као „мудрост“ која је начин бивања и перцепције света, мудрост која се стиче наглим преображајем и светог је карактера, али од антике баштини и значења активности која подразумевају учење, праксу истовремено са божанском милости, П. Адо, *Духовне*

-српски речник *Новог Заветја* Р. Поповића наводи веома сужена значења речи *φιλοσοφία* 'мудрољубље, философија' и *φιλοσοφος* 'философ', у складу са властитом ограниченом наменом, али потврде овакве и много богатије семантике речи *φιλοσοφία* и *φιλοσοφ* даје Лампеов *Πατριστινски грчки речник*.²

На основу навода у последњем речнику, може се разумети да је реч о донекле „инфериорној“ паганској филозофији, која је заправо припрема за хришћанску веру и истиниту хришћанску филозофију. У том смислу она реферише на духовни живот и на (хришћанску) врлину, *αρεϊη*, на вежбе које подразумевају самоконтролу и умереност, на аскетизам и важне особености хришћанских пракси, сиромаштво, понизност, усамљеност, молитву, али и на једноставност, чистоту ума, уопште духовне доктрине и апостолско учење – као што упућује и на дисциплину и поштовање неког медицинског режима, при чему све то чини са довољно јасним назнакама концепата који се тичу античког и хришћанског појма и праксе старања о себи, *epimeleia heautou*.³ Са друге стране, појединац којег се тичу наведена значења у последњем поменутом речнику, филозоф, јесте, из хришћанске перспективе, аскета и/или монах, али и онај који се стара о себи на хришћански начин или живи ослобођен од хришћански схваћених страсти, љубећи мудрост, *σοφίу*.

Поменута асимилација античког филозофског наслеђа од стране хришћанства започела је још, такође није непознато, са хришћанским писцима из II века.⁴ Према мишљењу хришћанских апологета, наиме,

вежбе и античка филозофија, Београд, 2015, 90, 92–96; С. Аверинцев, И. Медведев, *Преглед византијске филозофије*, Београд, 1996, 11.

² Р. Поповић, *Грчко-српски речник Новог Заветја*, Врњачка Бања, 1994, 187; G. W. H. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, Oxford, 1961, 1481–1483.

³ М. Фуко, *Херменеутика субјекта*, Нови Сад, 2003, 20–26; М. Фуко, *Технологије сојсства*, Београд, 2014, 82–84. Појам *epimeleia heautou*, како пише М. Фуко, представља основно начело рационалног понашања у антици, које подразумева и практичне радње чији циљ је преображај начина постојања појединца као предуслова за приступ истини (и спасењу). Такође, реч је о психагогичкој и друштвеној пракси која подразумева неопходност другог, учитеља, пријатеља, саветника и др., као што је неодвојива од развијене друштвене и институционалне мреже подршке. Матрица хришћанске духовности и аскетизма, према истом аутору, оснива се на појму *epimeleia heautou*, *Херменеутика субјекта*, Нови Сад, 2003, 20–26, 34, 234–238, 311, 609, 622. Уз све то, и уопштено гледано, хришћанство баштини из јудаизма и схватање живог Бога кога лично сусрећеш/ можеш сусрести, што подразумева наглашеност питања воље, односно самовоље, при чему треба водити рачуна о различитости историјских хришћанских традиција (на пример, грчки епископи нису делили сиријско схватање о блискости људске личности са Светим Духом), С. Аверинцев, И. Медведев, *Преглед византијске филозофије*, 20, 26, Ц. Дрејн, *Увођење у Сјари Заветј*, 290, 296, 298–299, 302–321; П. Браун, *Тело и друштво*, Београд, 2012, 49.

⁴ Међутим, како наглашава П. Адо, асимилацију о којој је реч „не смемо да пре-нагласимо“, поред тога што је ваља донекле ограничити на везу са „традицијом апо-

грчки филозофи „поседовали“ су само делиће Логоса, док хришћани „поседују“ Логос отеловљен у Исусу Христу. При томе, ако филозофи-рати значи живети у складу са законом ума, онда хришћани, будући да живе у складу са божанским логосом, такође воде и филозофски живот. Ако је то тако, онда од прворазредног значаја постаје и појам *йедије*, који означава, од Климента Александријског надаље (III век), одгајање људског рода: централни мотив, једноставно говорећи, ове педагогије биће наликовати Богу и прихватити божански план, *икономију*, као најважнија начела образовања нове хришћанске личности. Али не треба заборавити, такође, да антички, хеленистички и позноримски појам *epimeleia heautou* јесте друштвена пракса и да већ подразумева друштвене и институционалне мреже подршке. Појам одгајања или образовања започеће своју дугу предмодерну историју, јер епископ не може, како пише С. Аверинцев, занемаривати оно што се дешава у главама лаика – не само да не може, него жели управо супротно, будући да епоху обележава ново оживљавање воље учених епископа за уређењем живота.⁵ Једном речи, почевши од IV века, како наводи П. Адо, монашки живот схваћен као врхунац хришћанског начина живота означава се под утицајем грчке традиције термином *филозофија*.⁶ Потврде оваквог стања налазе се већ у наводима из овде консултованог Лампеовог *Папириситичког грчког речника*, али он, разуме се, не упућује непосредно на међусобне везе и историју појмова који ће постати кључни и у

логета и Оригена“, П. Адо, *Духовне вежбе и античка филозофија*, 94–96, 113–115; исти аутор такође истиче да „иако је хришћанска духовност позајмила од античке филозофије неке духовне вежбе, оне су ипак нашле своје место у једном много ширем скупу специфично хришћанских пракси“, скупу који подразумева и помоћ божје милости, одрицање од сопствене воље, понизност, послушност, покајање и др., уз познате чињенице христјанизације филозофских профаних тема и коришћење грчких филозофских термина и појмова; у ширем смислу, реч је о ранохришћанској епохи од II до VI века, тј. о делима Јустина, Оригена, Климента Александријског, Атанасија Александријског, Василија Кесаријског, Григорија Назијанског, Григорија Ниског, Евагрија Понтијског, Доротеја из Газе и др., П. Адо, *Шта је античка филозофија?*, 323–324, 327, 336–337, 341. Најуопштенија веза антике и хришћанства, једном речи, почива на придавању врхунске вредности животу у складу са умом и филозофији која захвата и преображава цело постојање.

⁵ Другим речима, како наводи С. Аверинцев, „механизми који делују унутар вертикалне структуре цркве доводили су до тога да су човек елите и човек масе били принуђени да нешто захтевају један од другог и да нешто дају један другом“, односно „морали су прихватити један другог озбиљно“, са свим тешкоћама које се могу подразумевати у тој релацији; С. Аверинцев, И. Медведев, *Преглед византијске филозофије*, 45, 47.

⁶ П. Адо, *Шта је античка филозофија?*, 326; исти, *Духовне вежбе и античка филозофија*, 95. На тај начин хришћанство, заправо, бива поистовећено са истинском филозофијом, а филозофија бива опредељена у исходу улога „слушкиње теологије“, с обзиром на то да је одвојена од одговарајућег начина живота, П. Адо, *Шта је античка филозофија?*, 343, 346.

матрици хришћанске духовности и аскетизма, као што не региструје посебно сродности, чак идентичности, вокабулара и метафорике античких и хришћанских текстова који се баве старањем о себи.⁷ Колико је асимилација античког филозофског наслеђа од стране хришћанства неупитна, толико је неопходно прецизирати њен обим и модусе, особито ако се жели још питати о аспектима односа „античког наслеђа“ и „хришћанског или црквеног класицизма“.

У том смислу треба истицати изнова да је усвајајући античке духовне вежбе, хришћанство усвајало, како пише П. Адо, одређени стил живљења и духовни став и тон који нису постојали у првобитном хришћанству: основну ознаку овом стилу, ставу и тону даје – истовремено и стоичком и платоновском филозофу и посвећеном хришћанину или монаху – *ἵρσοxη* или пажња окренута према себи и пажња као подсећање на Бога, будност (*νεῖσις* или „чуварка срца“ код хришћана) у сваком тренутку и испитивање савести (записивањем или и исповедањем код епикуроваца и хришћана) или самосвест као морална и космичка свест, односно бестрашће или *αἰαῖτις* (само у хришћана постигнуће задобијено одрицањем од властите воље).⁸ Заправо, једно настојање да се прочисте и исправе властите намере и надзиру властите психичке активности како би се чинило једино добро и како би се живело у присуству Бога и у прихватању његове воље (у „паганској“ традицији савременој раном хришћанству реч је о прихватању воље свеопштег Ума), али у заједници духовних учитеља и ученика. На тај начин, уопштено говорећи, рађа се централни хришћански средњовековни појам *акривије*, који обухвата велики

⁷ Није непознато да хришћански текстови који се баве духовним вођењем наслеђују од различитих античких психагошких традиција метафорику и вокабулар, углавном везане за медицински, административни, судски или милитарни старији дискурс. Тако је хришћански духовник, углавном слично античком психагогу, и *лекар*, *судија*, *иследник*, *ујравнилељ*, *надзорник*, *исповедник*, *крманош*, *учишељ*, *банкар*, *мењач новца*, *књиговођа*, *војни зајоведник* и др. Са друге стране, особа која је у режиму хришћанске аскезе, у врло утицајној позноантичкој *Лесџивици* Јована Лествичника, на пример, називана је *војник*, *роб*, *осуђеник*, *искушеник*, *ученик*, *дужник*, *рудар*, *сџиражар*, *дејте*, *служисшељ*, *сџруг*, *љубавник*, *живи мрџвац* и др.

⁸ П. Адо, *Шџа је античка филозофија?*, 238, 266, 328–330, 337. Осим тога, појам *милосџи*, не само према П. Адоу, није у потпуности хришћанска новина: ако занемаримо антички појам *софија*, који не искључује божанску милост, онда већ позни новоплатонизам обележен теургијском праксом и хришћанство деле и уверење о немогућности преображаја људске личности њеним властитим снагама или њеног спаса без помоћи милости или божанског подстицаја; о теургијском у позном новоплатонизму в. С. Аверинцев, И. Медведев, *Преглед визанџијске филозофије*, 31–33, 36–37; П. Адо, *Духовне вежбе и античка филозофија*, 96–99, 101–102, 104, 106, 108, 112. Осим тога, истицање повезаности хришћанства са грчко-римском антиком не значи, разуме се, пренебрегавање или умањивање значаја његових јудаистичких и блискоисточних основа.

распон значења између „аскеза ума“ и „брижљивост у понашању“⁹ и чији се главни смисао налази у хришћанској потреби чувања од пада и греха. Основне догме или животна правила у античкој филозофији требало је увек имати при руци, *ἱροχIRON*, како би помогле у посебним животним околностима. Ове догме смењују јеванђељска животна правила и Христове речи које се разумеју као начела хришћанског живота (отуда у монашкој литератури збирке *αἰοφῖηεγμi* и *κεφαλεја*, знаменитих изрека отаца пустињака или кратких поука). Циљ овог начина живота и ових вежби јесте преображај сопства који не подразумева нужно *анахорезу*, односно не упућује искључиво на монашки живот схваћен у платоновском духу као вежба умирања и бега од тела, будући да то и није суштинско за различите историјске хришћанске традиције не само с обзиром на њихово јудаистичко наслеђе.¹⁰

Општи дух у којем се хришћанске и монашке духовне вежбе упражњавају, како је речено, обележавају појмови *μiλoσῖiи*, *ἰoнiзнo-σῖiи*, *ἰoкaјaњa* и *ἰoσлyшнoσῖiи*. То представља одрицање од сопствене воље и потпуно преображава античку филозофску праксу духовног руковођења, *ἰσiχaгoγiјe*. Осим тога, античку филозофију, како пише П. Адо, у позноримској и ранохришћанској епохи карактерише и враћање ауторитетима из прошлости, схватање истине као верности традицији и правоверности као светиње, егзегеза која смењује дијалог, схоластички говор који смењује филозофски говор, као и то што се древност предања изједначује са нормом истинитости а разум са ауторитетом.¹¹ Посматрано из општије перспективе, истовремено са конзервативним и патријархалним позноримским (и византијским) грађанским друштвеним поретком, моралом мужевности и правилима доличности, империјалном идејом и особеностима најчешће супротстављених локалних етничких, културних, религиозних и различитих (рано)хришћанских традиција, као и формирањем новијих, хришћанских мрежа друштвене солидарности, то је сачињавало неке од најважнијих елемената у саморазумевању појединца и осмишљавању људске заједнице.

При свему томе, *љyбaв ἰрeмa μyдpoσῖiи* као заједничка основа идеала изврсности антике и хришћанства или као врхунски узор жељеног понашања и начина бивствовања, потврђује се изнова и у

⁹ С. Аверинцев, И. Медведев, *Преглед византијске филозофије*, 14; П. Адо, *Духовне вежбе и античка филозофија*, 97. Поменути појам је најављен већ код Климента Александријског.

¹⁰ П. Адо, *Духовне вежбе и античка филозофија*, 112; исти, *Шта је античка филозофија?*, 263. Треба рећи да хришћанска *μeῖтaнoјa* или преображај сопства чувене античке вежбе умирања повезује са успоменом на Христово страдање и смрт, али не и са бегом од тела у поменутом смислу.

¹¹ П. Адо, *Шта је античка филозофија?*, 209–214.

временски сасвим удаљеним историјским епохама и у делима као што је и *Живој Сѣфана Лазаревића десјоѿа срѣског* Константина Филозофа. Потврђује се на више места у поменутој биографији, како је речено, у једном основном регистру који класицистичке књижевне реминисценције, жанровски литерарни захтеви и саображена времену ученост или интелектуална *koine* не могу учинити невидљивим – посебно ако се имају у виду трагичне и узбудљиве историјске и политичке околности о којима зналачки реферише ова биографија и живо настојање њеног главног актера, како то приказује биограф, да у таквим сложеним приликама мисли и делује у складу са начелима одређене врсте рационалности и изврности, да исправно дела, иако се не може превидети да су те околности најчешће биле изван деспотове моћи утицаја. Међутим, манифестације ове љубави не треба потпуно да скрену пажњу са конвенционалних описа духовног узрастања деспотовог и моралних његових квалитета као хришћанског владара.

Са друге стране, писац ове биографије, Константин Филозоф, сматра се „првим правим класицистом у српској књижевности“ и „следбеником идеја старохришћанског хуманизма“, односно следбеником схватања о суштинском значају античког филозофског и литерарног наслеђа за хришћанство, насупротив обичнијем антикласицизму формативних токова српског средњовековног богословља и црквене традиције.¹² Са више него добрим разлозима исто се може претпоставити и за историјску личност самог деспота Стефана Лазаревића.

1.2. Први одабрани одломак из *Живојѿа Сѣфана Лазаревића десјоѿа срѣског*, у преводу са српскословенског на савремени српски језик Г. Јовановић, који представља истовремено илустрацију претходних навода и реферише о античком грчком схватању *софије* као „вештине или умећа исправног делања“, односно о класицистичким примерима њених узоритих милитарних и политичких манифестација, пригодно називам *љубав ѿрема мудросѣи*.¹³

Такав беше у свему шѣо чињаше и говораше, а чиме се много шѣа чешиће осваја, а да се крв не ѿролива. Тамо где честѣо војске, и ѿред великог ѿруда нису усѣле као и наоружано бродовље, шѣамо је усѣвала само висѣреносѣи и мудросѣи. Посвуда имамо ѿримере за

¹² Н. Ристовић, *Хришћансѣво и античко наслеђе*, Београд, 2010, 7, 78, 81, 83, 85. Сама личност деспотова, према истом аутору, била је инспирација за хришћански класицизам, будући да је сам деспот, може се претпоставити, донекле делио са својим биографом назоре о значају античког наслеђа за хришћанство. О тој традицији у контексту ове биографије још ће бити речи у следећем одељку.

¹³ К. Философ, *Живојѿ Сѣфана Лазаревића десјоѿа срѣског*, Београд, 2007, 32. Антички појам *софија*, са значењем вештине стечене учењем и праксом, не искључује, као што је познато, божанску интервенцију и помоћ.

ово, на пример, освајање великих и дивних градова као што су Вавилон и Троја; или кад Кир изненада напдне на Асирице и Јелине; кад ради Јелене, Менелајеве жене, Троју разорише; и кад Темистокле својим бродовима победи Персијанце и најтера Ксеркса у бег – победи комарац оног жеситоког лава.

Други одломак представља не само илустрацију мудрољубља и хришћанског класицизма него и одговарајућу везу и припрему за следећи одељак, односно главне његове мотиве. Овај одломак називам *припрема за хришћанство*.¹⁴

Јер ако се и умножише у многим варварским земљама изабрана станишта у којима се Господ са Оцем настани, она се, ипак, у људском смислу нису ипак свелеле да би превазилазила старе Јелине у храбрости, у бедности и у осиромашењу, чиме се Јелини нарочито одликоваху и пророковаху пре пророка; ипак се да знају људске, земаљске ствари, зајим етеричне, а зајим и оне најзвизијене. Стога и Бог доушаше овим Јелинима да се делимично дојакну истине. Јер Тукидид рече: „Једно је у природи, а природо је бесилесно“. А Аристотел рече да је природа бића Божијег вечна, да нема почетка, да од њега најкреије Слово настаје. А Јерма привелики вели: „Заклињем те, небо, дело Бога великога, заклињем те гласом Очевим који унапред вели посла, пре него што утврди чинив свети, заклињем те у јединородно његово Слово и Дух“. А Стојак усклику: „Пошљујмо Марију као ону која је добро сакрила тајну и од које ће се родити Христос“. А Теодул рече: „Прво Бог, зајим Слово и Дух с њим“. Плајон и Орфеј исто кажу као и остали.

Главну везу са следећим поглављем представља, заправо, једно властито име, односно референце које иду уз њега. Реч је о референцама уз име Јерма, чак не о књижевном лику, јер га и нема, нити о исказу, сасвим у оквирима уобичајене реторичности, који му се приписује у тексту биографије. Оно што се као најважније везује за ово име или „персону“, хришћанина и „ослобођеног роба који се успињао у друштву“ у Риму око 120. године, како наводи П. Браун, поред уважавања основних структура породичног домаћинства насупрот радикалним историјским формама хришћанства, јесте ранохришћански концепт *неодољености срца*, коме се супротставља важан појам *дисиција*.¹⁵

¹⁴ Исто, 17.

¹⁵ П. Браун, *Тело и друштво*, 137–140; Р. Поповић, *Грчко-српски речник Новог Завџа*, 58; G. W. H. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, 376, главна значења ове речи могу се представити у следећем виду: *διφροια* 'неодлучност, сумња, колебање', *διφροεω* 'бити двоструко уман, склон, вољан; сумња, оклевање' и *διφροος* 'неодлучан, несигуран, непоуздан, колебаљив; вера у две душе или подвојеност душе; дводушан, који сумња'.

За концепт *нейодељеног срца* везује се на суштински начин такође ранохришћански појам *нейиошес* или *сѣање деѣиње једносѣавносѣи* (које подразумева врлине „искрености, неизвештачености, отворености, непосредности, поверљивости“ и др.) као темељ „читавог комплекса моралних схватања“. При томе, треба имати на уму и чињеницу да софистицираније градске заједнице, не само Јермине историјске епохе, нису тежиле, како наглашава П. Браун у истом тексту, првенствено савладавању сексуалног искушења и уздржавању, већ им је била потребнија „друштвенија и елементарнија врлина неподељености срца“, чији је пророк био и Јерма. Али, врлине приписиване *нейодељеном срцу* имале су и мужевни карактер и могле су бити од највеће важности и за политичке заједнице у тешким историјским околностима, у каквима је највећим делом свог постојања била и Српска деспотовина. Двосрдност или подвојеност душе и из тих разлога су могле бити изразито негативно конотиране.

Са друге стране, ранохришћанска идеја *нейодељеносѣи срца* имала је велику важност у одређеним млађим хришћанским традицијама, а посредством познијих хришћанских извора или посредно у изводима, по свему судећи допрла је и до деспота Стефана и његовог званичног биографа, Константина Филозофа. Преношење и наглашавање ове идеје у деспотовом кругу вероватно су извршили исихасти, односно учени богослови или црквени великодостојници под њиховим утицајем. Осим тога, неки значајни елементи учења *Лесѣвице* Јована Лествичника, која је била, према Ђ. Трифуновићу, не само „Стефанова лектира, већ је живо учествовала у деспотовом виђењу света“, као што је снажно утицала и на Константина Филозофа, следе верно и овај ранохришћански концепт.¹⁶

2. Стефан Лазаревић, хришћанин владар филозоф. Према паганском схватању личности, пише П. Браун, душа је владала телом с „ауторитетом с којим мушкарац племенитог рода“ влада „својом женом, својим робовима и градским пуком“ – понаша се, опходи и влада мужевно, уздржано, одмерено, строго, истрајно, пуритански и на доличан начин.¹⁷ Али хришћанство посредством властитог јудаистичког наслеђа указује на суштинскији дуализам. Реч је о старијем јудаистичком концепту *срца каменог* у стању побуне против Божје воље, срца схваћеног као језгро

¹⁶ Ђ. Трифуновић, *Десѣиош Сѣефан Лазаревић – књижевни радови*, Београд, 1979, 92–95, 116–122. Међутим, треба имати на уму да „узнемирујуће фигуре“ анахорета, аскета и монаха и др., како каже П. Браун, доминантне друштвене класе не само паганског света држе на безбедном одстојању и ограђене „високим чврстим бедемом хришћанског поштовања“, П. Браун, *Тело и друштво*, 45 и даље.

¹⁷ П. Браун, *Тело и друштво*, 83–92.

сопства или средиште личности које се „вољи Творца може одазвати или је одбацити“.¹⁸ За верника је, другим речима, суштински важан потпуни преображај срца, јер на тај начин задобија *ново срце* или *савршено срце*, које је надвладало злу склоност људске личности оглушивања о Божју вољу, *нейодељено срце* без скривених побуда, искрено према људима и Богу и потпуно отворено према Његовој вољи, *безгрешно срце* без лажи и самовоље. Све то подразумева, у хришћанској павловској традицији, и прозирну нову *тivar*, преображено тело које је „храм Духа Светога“. Такав је, може се уопштено тврдити, и старохришћански верник у заједници неподељеног срца, „благ и лишен преварности“, једноставан, искрен и неизвештачен (*нейиоѿѿес*) – у чему се слажу и Јерма и Климент Александријски – при чему су сви Климентови наводи дати, према П. Брауну, са паганским осећањем за моралну префињеност култивисане градске аристократије и далеко од различитих хришћанских радикализама, па је и њен идеални „хришћански мудрац био задивљујуће спокојна фигура“, хришћански филозоф „незамислив изван конвенционалних структура друштва“ свога доба и идеални лик веома близак много доцнијим исихастичким идеалима.¹⁹

То срце које треба да буде прозирно за друге, то седиште личне воље која стоји између Бога и човека, скривено седиште неукроћене љубави према тој вољи „попут змије сакривене у ђубрету“, како пише Јован Лествичник, иначе позноантички баштиник помињаних ранохришћанских традиција и традиција пустињских отаца, то несавадано језгро унутрашњег живота и чулности (*чистио срце* без сексуалности) – јер и тело и душа учествују у преображају људске личности – стиче у потоњим хришћанским праксама све већи значај, укључујући и одговарајуће истакнуто место у исихастичкој традицији.²⁰ С обзи-

¹⁸ *Истио*, 102–104, 113–114.

¹⁹ П. Браун, *Тело и друштво*, 193, 195–196, 205. У објашњењу идеалног хришћанског живота, према П. Брауну, „... Климент се инстинктивно вратио стоичким погледима који су, заједно с платонском метафизиком, били саставни део интелектуалне *koine* тога доба“, *истио*, 196.

²⁰ П. Браун, *Тело и друштво*, 293; *Лествица*, Београд, 2008, поука 4, „Јер, док је рђав човек двострук – један споља, а други изнутра, једноставан човек није двојствен, већ представља нешто јединствено“, 47, поука 15, „... наша природа није способна да победи саму себе“, 138 (али и поука 26, „... већи је онај човек који се у смирености својој прихвата и онога што превазилази његове моћи“, 239), „Ко је победио тело? Онај који је скрушио срце. А ко је скрушио срце? Онај који се одрекао себе ...“, 152, поука 24, „Искреност је неизвештачени разум, искрено понашање и природна неприпремљена реч... Лукавство је ... обманут разум ... двосмислено изражавање, прикривање стварних осећања, бездан преваре, гордост ... противник смирености ... непријатељ исповедања...“, 188 и др.; *Лествица* Јована Лествичника представљала је један од најзначајнијих текстова за исихастичко монаштво и уопште за источнохришћанску традицију духовног путовањења.

ром на претходне наводе разумљиво је да се *гибањима срца* посвећује нарочита пажња, а способност препознавања туђинског у властитом срцу, *дијакрисис*, егзегеза срца као нове књиге и исповест духовном путовању на народном, разумљивом језику и усмено, стичу највећи могући значај у монашком животу, посебно оном египатског типа – али, *Божја милосћ* је од пресудне важности у том избављењу од самовоље.²¹ Са друге стране, све то такође је сведочанство и о историјски новој опчињавајућој присутности тела, речено у Фукоовом духу, или о открићу нових нада везаних за тело, како би рекао П. Браун, али и о проблематизовању сопства и новим критеријумима изврности и новој, оностраној оријентацији друштвене хијерархије.

2.1. Први од два централна одломка, одабрана за потребе овог текста, из *Живоїа Сїефана Лазаревића десїоїа срїског*, пригодно називам *нейодељеносї срца и искреносї*. Реч је, поред задовољавања жанровских литерарних захтева, о реалистички живој књижевној илустрацији помињаних централних налога хришћанске изврности и старања о себи. Међутим, одабрани одломак из деспотове биографије такође упућује и на један од кључних појмова те праксе о којем овде још није говорено – то је појам *їаресија*, односно одговарајуће лексичко гнездо.

Наиме, *їаресија* у антици, према П. Брауну, имала је значење „непоколебљива отвореност са себи равнима и надређенима“, она је означавала *искреносї* која се могла очекивати само од оних који су били изван политичког живота, „од филозофа и сопствене жене“.²² Али, да је реч о једном од кључних појмова различитих хришћанских традиција, како је речено, обимну потврду даје Лампеов *Патїрисїички грчки речник*.²³

Судећи према његовим наводима, *їаресија* има главна значења *искреносї*, *оївореносї*, *слободно говориїи* и *їрисїуїаїи некоме*, као и значење самопоуздања, оних врлина које је човек поседовао пре пада, али их такође добија посредством светих тајни и опростом греха, чињењем добрих дела и молитвом; *їаресија* је такође посебан Христов квалитет у његовој човечности и квалитет мученика и светих људи, а само душе у вишим стадијумима духовног живота уживају њене благодати. Поред тога, има и значења *вере или їоверења*. Ако се имају на уму ова значења, једноставно је увидети темељну и непосредну везу појма *їаресија* са концептом *нейодељеног срца* или *сїањем дейїиње*

²¹ П. Браун, *Тело и друшїво*, 296–299.

²² *Исїо*, 81.

²³ G. W. H. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, 1044–1046; Р. Поповић, *Грчко-срїски речник Новог Завеїа*, 142.

једносiавносiи, које подразумева, како је речено, врлине „искрености, неизвештачености, отворености, непосредности, поверљивости“, али и мужевности. *Паресија* (дословно „рећи све“; рећи, сагласно *ка-иросу* и отвореног срца/исповедајући се, истину о себи која спасава) има, како пише М. Фуко, у старијим, античким и позноримским праксама старања о себи значење „нове етике вербалног односа са другом особом“, која осигурава њену аутономију и помаже јој да управља собом у складу са мудрошћу и врлином; она се односи истовремено на етос и на техничку процедуру, а највећи противници су јој ласкање, необузданост/бес и реторика; у политичком смислу, *ипаресија* се односи на питања „моралног вођења владара“, односно искрености и отворености владаревих саветника према њему самом, питања особито важна у епохама које обележава аутократска царска власт.²⁴

Конечно, искушавање врлина *неiподељеносiи срца и искреносiи*, односно литерарни приказ њиховог одсуства и одређене последице тог одсуства, чини садржај изабраног одломка у којем деспотов омиљени човек није ни разумео деспотове намере нити је смео тражити објашњење од деспота (*Тај није разумео заiповесiи Десiоiиову, а није смео да iтражи објашњење*), говорио је лажно у страху од деспота (*Тај млађи схваiиши шиа му је речено и уiлаши се говорехи: „Мач ми нишиа не смехи“*) и уопште био као невољни судеоник ситуације неспоразума, представљене на врло малом простору са необично финим осећајем за психолошки детаљ и понешто тајновите. Ситуације коначно поентирание описом стања у којем се нашао деспот (*Благочасiиви Десiоiи као да беше уiао у дубину некаквог блаiишишиа*), опоменут и враћен глини непреображеног тела, плоти која није постала нова твар и благишту и тузи људске слабости. И то у *дубину*, синтагмом која наглашава позицију крајње немогућности сагледавања „одозго“ и из перспективе божанске целине, речено у стоичком духу, или, у хришћанском богословском кључу, синтагмом што наглашава „ужасну стварност богонапуштености“. Другим речима, хришћанска средњовековна интуиција о једнакости и повезаности/солидарности људских бића независно од њихових друштвених улога (и) у овој епизоди тешко је искушана, али за писца ове биографије она је, чини се, тек једна у низу епизода о деспотовој милостивости и давању милостиње као чину покајања.²⁵ Уколико се не може говорити и о својеврсном упозорењу духовног путовође, чију улогу и због жанровских захтева за трен преузима писца биографије, на опасност од гордости због властите милостивости. Или

²⁴ М. Фуко, *Херменеутичка субјектиа*, 214, 454–455, 464–465, 473–475, 479, 481, 487–488.

²⁵ П. Браун, *Усiон хришћансiива на Заiаду*, Београд, 2010, 96.

о подсећању на то да истрајни и слободни, узнемирујући монах и филозоф не само да је „непрестано усхићење“ него је истовремено у целини властите егзистенције покренуте оностраном и „живоносна туга“?²⁶ Осим тога, зашто деспот није још једном затражио свој мач натраг?

И нејресџано је дела своја њиховим знамењем (џиј. милосџињом) обележавао. Једном је желео да изађе и да, као и обично, дели милосџињу; кад су сви наџољу и унуџира сџавали, узне једног човека који му је био омиљен, а који је био уџућен и у друге џајне, и рече му: „Узми исџовремено, кришом, и мој мач.“ Тај није разумео заџовести Десџоџову, а није смео да џражи обџашење. Донекле су ишли заједно, а онда га Десџоџи оџтави рекавши: „Сачекај овде.“ И негде, у џозну ноћ, враџи се Десџоџи; кад дођоше до унуџирашњих враџи, млађи је желео да их оџвори, али није могао џо брзо учиниџи. Десџоџи, мислеџи да џај млађи не држи његов мач у оној руци у којој му је заџоведио, рече: „Дај мач мени док не оџвориш.“ Тај млађи схваџи иџи му је речено и уџлаши се говореџи: „Мач ми ниџи не смеџа.“ Оџвори, заџим враџи и брзо иђаше сџеџениџиџем као да осветиџи џуџи и џравеџи се да ниџи не зна о мачу. Благодасџиви Десџоџи као да беше уџао у дубину некаквог блаџиџиџа.²⁷

2.2. Последњи од два централна овде одабрана одломка из *Живоџа Сџефана Лазаревиџа десџоџа срџског* називам џокајање и џлач. Гледано са становишта усвојеног у овом раду, кључни појмови јесу *меџаноја* и *ексомологесис*. Према Лампеовом *Паџрисџичком грчком речнику*,²⁸ реч је о семантици џромене миџљења, „џреумљења“, *обрађања* и *џокајања*, али и о значењима која се односе на статус и третман покајника у цркви, на вредност и значај покајања у духовном животу, на различите његове врсте и изразе (признање, туга, жалост, понизност, милостиња, молитва, сузе, спољни знаци жаљења и др.), на његове ефекте (спасење, опроштај, прочишћење и др.), на покајање као симбол, као и на важну релацију у којој се налази са појмом *џаресиџа*, о којем је говорено у претходној подтачки. *Меџаноја*, другачије говореџи, тумачи се у хриџћанској традицији старања о себи, *epimeleia heautou*, на трагу одговарајућих античких концепциџа, као „изненадни догађај, у исто време историџски и метаисториџски, који ремети и одједном преображава начин субјектовог постојања“, тј. преобрађа га „само у мери у којој постоји прекид унутар самог субјекта“, односно уколико је „сопство које се преобрађа сопство које се одрекло самог

²⁶ *Лесџвица*, 180.

²⁷ К. Философ, *Живоџи Сџефана Лазаревиџа*, 72.

²⁸ G. W. H. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, 855–858.

себе“.²⁹ То је, једном речи, ослобађање од претходног идентитета и обнављање чистоте душе које омогућава приступ хришћанској истини, али ослобађање које се не може у контексту те традиције добро разумети независно од *ексомологесиса*.

Према Лампеовом *Паїрисиїичком грчком речнику*,³⁰ наиме, централна значења ове речи јесу ’признање или исповест, јавно признање греха или казна и стање покајника’, али и ’захвалност и признавање истине’. Са друге стране, *ексомологесис* се може разумети, како наводи М. Фуко, као једна од „две главне форме откривања сопства, показивања истине субјекта. Прва је *exomologesis*, или театрализован израз ситуације покајника као грешника који јавно показује свој статус као грешника. Друга је оно што се у духовној литератури назива *exagoreusis*. То је аналитичка и континуирана вербализација мисли која се изводи у контексту потпуне послушности према неком другом. Овај однос обликован је на негирању властите воље и властитог сопства.³¹ У ширем контексту хришћанског старања о себи посматрано, али и његових веза са античким традицијама, самонегирање и обавезивање на истину, односно јавно сведочење у „судском процесу“ против себе као признање чињенице грешности, према истом аутору, треба разумети као покајање греха које открива сопство и ослобађа од њега, очишћује душу и преображава је припремајући је за приступ хришћанској истини.³² Но, *меїаноја* и *ексомологесис* подразумевају, како је наговештено, и спољне знаке покајања и жаљења због властитог моралног стања, какав је плач повезан заправо са посебним учењем античке медицине о *дару њлача*. Овај смисао покајања и плача посведочује одабрани одломак из биографије деспота Стефана:

Беше њо на Велики четврџак када се њоје део молиџве њред њричешџе: „Вечери њвојеја њајнија њрими ме, Сїасиџељу, данас као њричасника.“ Десїоџ, не могавши се уздржати, њоче ридати горко. Изашавши, њлакаше много из дубине душе. Умивши лице своје оїеџи уђе у цркву. И њоче још више ридати. Јер њод њоменуџим градом

²⁹ М. Фуко, *Херменеуџика субјекџа*, 189–190, 271–277. Античке концепције преобрађења подразумевају, као што је познато, ослобађање од робовања себи и оном што окружује сопство, „унутар осе иманентности“.

³⁰ G. W. H. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, 499–500; Р. Поповић, *Грчко-српски речник Новог Завеџа*, 73.

³¹ М. Фуко, *Технологије соїсџва*, 113.

³² *Исїо*, 104–113. Ово ослобађање од сопства или од претходног идентитета, *меїаноја* и *ексомологесис*, има, према Фукоу, као свој модел мучеништво, јер „не може се открити без негирања“: бити у стању изложити се мученичкој смрти значи показати способност одбацивања властитог живота и сопства. Другим речима, мучеништво је јавна представа и схватано је као „тријумф у Господу“, али оно је као одрицање од света и одрицање од друштвеног статуса, П. Браун, *Тело и друшџво*, 143, 282.

Сребреницом беше месѣо у коме беше много мајсѣора – сребрнара који су имали за надзорника младића. Неки немирни духови зајоденуше кавгу, убише младића и бацше га са куће. Сазнавши за ово Десѣоѣ креѣе сам – а са ѣога месѣа многи ѣобегоше – ѣа, због убисѣива младића, ѣохваѣа и неке невине одсецајући им руке и ноге. Сеѣивши се овога, није се могао уздржаѣи од ридања због ѣога шѣо се догодило.

Од ѣада је ѣрема ѣросјаѣима шире десницу оѣварао. Теодосије је био оѣѣуживан од сѣране св. Амвросија Миланског, који је негодовао због мношѣива ѣобијених у Солуну. Толико негодоваше да су га оѣѣужили, иако ѣогрешно, како хоће да васѣосѣави идолослужење ако цара не ѣричесѣи свейѣим ѣајнама.

А овај десѣоѣ Сѣефан сам је због своје кривице ваѣо: „Нисам досѣојан! Нећу, будући недосѣојан, да се доѣакнем ѣела и крви Госѣодње; јер, ѣрема аѣосѣолу, грех сам себе једе и ѣије.“³³

У одсудном тренутку, на име, на молитви пред причешће,³⁴ деспот се опомиње властитих греха и „не могавши се уздржаѣи, ѣоче ридаѣи горко. Изашавши, ѣлакаше много из дубине душе. Умивши лице своје оѣеѣи уђе у цркву. И ѣоче још више ридаѣи.“ Потом, после кратког описа догађаја у Сребреници који су претходили деспотовој необузданој, неправедној, осветољубивој и недоличној интервенцији, када „ѣохваѣа и неке невине одсецајући им руке и ноге“, писац биографије смирује оживљено ужасно сећање на те догађаје, односно афекат повезан са њима, властитим „објективизованим“ објашњењем „сеѣивши се овога, није се могао уздржаѣи од ридања због ѣога шѣо се догодило“. Исто предузето смиривање, након вести о деспотовом последичном напретку у душевној врлини милостивости (*од ѣада је ѣрема ѣросјаѣима шире десницу оѣварао*), наставља се историјским реминисценцијама из времена цара Теодосија. Реч је о св. Амвросију Миланском, бившем римском сенатору, који се јавља у улози духовног пастира, будући да „Теодосије је био оѣѣуживан од сѣране св. Амвросија Миланског, који је негодовао због мношѣива ѣобијених у Солуну“, али је Амвросије негодовао на такав начин, како пише Константин Филозоф, „да су га оѣѣужили, иако ѣогрешно, како хоће да васѣосѣави идолослужење ако цара не ѣричесѣи свейѣим ѣајнама.“

³³ К. Философ, *Живоѣ Сѣефана Лазаревића*, 79–80.

³⁴ Веома је важна, без сумње, чињеница да се описани догађаји одигравају у време литургије, која представља, како пише В. В. Бичков, „реално биће вјечнога ванвременог живота (другобиће) унутар нашега пролазног живота“, у које се укључују сви учесници богослужења, суделујући на тај начин у „живој и животној философији“ а не тек у обреду, В. В. Бичков, *Визанѣијска есѣеѣшка*, Београд, 1991, 66–67. На том фону сакралног времена и смисла, не треба заборавити, иницирају се и одигравају деспотова метаноја и покајање.

Међутим, званични биограф деспотов последњим исказом примирује и проблематику моралног вођења владара, на коју се, у политичком смислу, односи појам *īaresија*, идеја искрености и отворености према владару, како је речено, особито важна у епохама које обележава аутократска власт: Амвросије реагује смело и отворено, у име правде, на чин царевог необузданог беса, али су његови противници напали политичке импликације његовог јавног наступа против цара виспреном богословском аргументацијом, као што су заправо и проблематизовали његову пастирску моћ.³⁵ Константин Филозоф, другим речима, поменути исказом не само да показује солидно познавање историје – реч је о историјском Амвросијевом отлучењу, иначе ортодоксног и ревностног, цара Теодосија од светог причешћа због покоља у Солуну и доцнијем царевом јавном покајању, које деспотов биограф не помиње као да жели појачати ефекте епископове интервенције – него и морално вођење владара очекивано препушта искључиво ревностном хришћанском духовном пастиру, на тај начин примирујући или једнозначно решавајући поменути политичку проблематику. Осим тога, Амвросијева изразито аскетска духовност, како каже П. Браун, његов мужевни и „одбрамбени поглед на свет“ и „вешто одржавани менталитет опсаде“, његов појам *integritas*, који подразумева на ширем плану „чување властитог од каљања туђим“, као и погледи о неоспорној и централној улози цркве као светог тела у друштву, могли су одредити деспотовог биографа, с обзиром на историјске околности у којима пише, да се одлучи баш за ову епизоду и њене главне протагонисте, да на извештајан начин изабере по сродности.³⁶

Психагошку улогу, са друге стране, хришћански пастир можда може ограничено делегирати владару самом, вероватно подразумевајући или надајући се да он у том случају јесте владар филозоф и монах, који је способан управљати собом у складу са хришћанском мудрошћу и врлином, а не необуздани самодржац. У сваком случају, сам деспот Стефан је, различито од цара Теодосија, чије јавно покајање Константин Филозоф прећуткује можда и да би истакао деспотово, „због своје кривице ваишо: Нисам достіојан! Нећу, будући недостіојан, да се доітак-

³⁵ М. Фуко, *Безбедносї, ієрїїторїја, сїановниїїво*, Нови Сад, 2014, 147–148, 151–155, 160–162, 180, 216–226. Следећи Фукоа, могло би се рећи да се политика, уколико није „сакрализована“, не бави целином егзистенције, свим аспектима свакодневног живота, док је циљ хришћанског пастирског старања и моћи управо целина егзистенције и спасење појединца и заједнице. Али, хришћанска пастирска моћ, сагласно истом аутору, наилазила је на многе „тачке отпора“, од којих су међу првима биле структуре грчког полиса и Римске империје или различити хришћански аскетски и, доцнији, монашки и „јеретички“ покрети, на пример, П. Браун, *Тело и друшїїво*, 110.

³⁶ П. Браун, *Тело и друшїїво*, 414–417, 421.

нем *ѡела и крви Госѡодње; јер, ѡрема аѡосѡолу, грех сам себе једе и ѡије*“³⁷. Али, такав довољно узнемирујући монах и филозоф, при томе владар у стању покајништва, јер је „изневерио своју људскост“, ипак потенцијално измиче донекле пастирском типу моћи, јер он је, уз помоћ милости, и сам свој духовни путовођа – и то утолико пре ако сам од себе исказује неадресовану послушност, која је у пастирском типу старања по дефиницији послушност неком конкретном другом, и самостално и добровољно се подвргава хришћанском режиму истине.

Конечно, он је тај властити духовни путовођа који поседује, поред осталих врлина, и драгоцени *дар ѡлача*, који уопште према античкој медицинској традицији, како пише П. Браун, јесте обележје чулности и осетљивости мушкарца иначе богатог телесним соком суза, обележје које треба одуховити по узору у Христовом дару плача – неопходно је, другим речима, преобразити неподељено, затворено и камено срце, побуњено против Божје воље, и сузе ће потећи као манифестација тог телесног и душевног преображаја људске личности.³⁷

Речима *Лесѡвице* Јована Лествичника, која је „живо учествовала у деспотовом виђењу света“, то је плач „у коме срце махнѡѡ ѡражи оно за чиме жуди“, плач што „доноси радосѡѡ“ и представља подстицај за ослобођење од привржености свету и Божји дар за спас људи, „*ѡлач је за душу злаѡѡни жалац, који је сѡѡално ѡѡомиње и ослобађа од сваке ѡриврженосѡѡи, забоден у срце свѡѡѡм ѡѡугѡм*“ – тај утешитељски плач који чисти од грехова и чини да се срце озарује као у детета. При томе, бележи се у исказима чија семантика и метафорика призивају или посредно упућују на античког убогог платоновског Ерота, митски лик филозофа који жуди за оним чега је лишен, и Сократовог обада, чији заривени жалац је метафора античке праксе старања о себи, и удружују их са идејом спаса, која чини саставни део и античког филозофског пртљага, поред поменуте заједничке медицинске традиције. Али, истовремено смештају их у исти контекст и са антици страним циљевима аскезе у потпуном одрицању од сопства и света (*од сваке ѡриврженосѡѡи*), као и са антици страним идејама о вредности тела и суза или о вредности немужевног доба. Са друге стране, о људски опипљивој вредности неподељеног/отвореног срца – на културноисторијској позадини „опсесивно мужевног морала“, уздржаности и строгости грчко-римског света, па и врло захтевне пустињске традиције – у *Лесѡвици* можда најбоље сведоче следећи једноставни редови, умиреног и личног тона заснованог несумњиво на властитом подвижничком и животном искуству, речи духовног путовође – који, треба веровати, то није намеравао бити и отуда је управо то постао:

³⁷ *Исѡѡ*, 306.

Колико год велике подвиге чинили ми у животу свом, ако немамо и болећиво срце – сви су ти подвизи лажни и блјутави... И чудно је то како оно што мање вреди испадне чвршће у своје време!³⁸ **

Predrag D. Dilparić

TERMS PHILOSOPHIA AND PHILOSOPHER IN THE LIFE
OF DESPOT STEFAN OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER

S u m m a r y

The text deals with ancient concepts *philosophia* and *philosopher* in Christian culture of self care on the examples of a few selected episodes from the life of Despot Stefan Constantine the Philosopher. *Philosophia* is, simply speaking, understood as a form of perfect Christian life embodied in the life of an ascetics and monks and *philosopher* refers to the top representatives of that form, ascetics and monks.

³⁸ *Лесџвица*, 107–108.

** Редакција није у потпуности сагласна са свим ставовима аутора изнетим у овом раду.

ИЗВОД ИЗ БЕЛЕЖАКА О ЈЕЛЕНИ БАЛШИЋ. ПРИЛОГ ИЗДАВАЊУ РУКОПИСНЕ ГРАЂЕ ДР МИЛАНА КАШАНИНА У ФОНДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Рукописна научна грађа и колекција фотографија и фото-негатива др Милана Кашанина чува се у Народном музеју у Београду. Овим радом објављују се Кашанинове белешке о кнегињи Јелени Балшић.

Кључне речи: кнез Лазар, Јелена Балшић, Ђурађ Балшић, Балша III, Сандаљ Хранић.

Рукописна научна грађа и колекција фотографија и фото-негатива др Милана Кашанина чува се у Народном музеју у Београду.¹ Ова целина предата је жељом аутора Народном музеју, који је на себе преузео обавезу да из расположиве грађе спреми за публикавање целину или један њен део.² За ову прилику објављују се Кашанинове белешке о сестри деспота Стефана, кнегињи Јелени.³

На почетку скупине накнадно нумерисаних бележака (6/4/1-34) Кашанин открива намеру да овај рад посвети знаменитим Српкињама средњег века. Кашанин их набраја – српске владарке и принцезе: Ана, Милутинова кћи, Симонида, царица Јелена, кнегиња Милица, монахиња

* b.ivanic@narodnimuzej.rs

¹ Управник Музеја кнеза Павла, како се у то време звао Народни музеј, др Милан Кашанин био је од 1935. до 1944. године.

² Досад је објављено о овој грађи: Д. Б. Васиљевић, *Рукописна грађа Милана Кашанина о српској средњовековној уметности*, Зборник Народног музеја у Београду 16/2, 1997, 35–39; и краћи извод из грађе: исти, *Триконхос у селу Злесџи, прилог Милана Кашанина историји средњовековне архитектуре*, Зборник Народног музеја у Београду 12/1, 1986, 243–253; као и монографија: М. Кашанин, *Градови и дворци у средњовековној Србији*, прир. Б. Иванић, Београд, 2015.

³ За помоћ при припреми овог дела грађе захвалност припада колегиници Маји Мирковић, историчару уметности.

Јефимија, деспотица Ангелина, краљица Јелена (Урошева жена), Јелена Балшићка, Јелена, жена Душанова, Марија Томе Прељубовића (6/4/4). Нарочиту пажњу привукле су оне са именом Јелена, и то: Јелена Анжујска, жена Уроша I, царица Јелена, жена цара Душана, деспотица Јелена, монашки Јефимија, кнегиња Јелена (Балшићка) (6/4/2).

Иако се у рукопису у неким деловима помињу појединости везане за друге три Јелене – краљицу Јелену Анжујску, царицу Јелену и деспотицу Јелену (Јефимију) – далеко највећа пажња је посвећена кнегињи Јелени. Кашанин у овим белешкама говори о њеном пореклу, детињству, образовању, њеним браковима, потомству. Велику пажњу посвећује Јеленином карактеру, указујући на њену преписку са Никоном Јерусалимцем. Кашанин истиче њену одлучност јакe, самосвесне жене у делу у ком описује њен однос са Венецијанцима, али и са њеним другим мужем, великим војводом босанским Сандаљем Хранићем.

По свему судећи, овај рукопис је настао у познијим годинама Милана Кашанина. Три фотографије које су приложене рукопису на полеђини имају исписан датум 14. август 1969. године и вероватно су снимљене приликом обиласка острва на Скадарском језеру описаном у белешкама *Излеги на Скадарско језеро*, које су део овог рада. Током припреме овог рукописа за штампу извршена је слободнија селекција и редуција рукописног текста него што је то учињено приликом припреме Кашанинове књиге о српским средњовековним градовима и дворцима.⁴ Текст је уређен према важећем правопису.

Милан Кашанин

Белешке о Јелени Балшић

Сећам их се редом ... наша Јелена, кћи великог жупана Уроша I, удата за мађарског краља. Анжујска, за краљем Урошем I, чија је сестра Марија живела у Улцињу, где је сахрањена са сином Анселмом, Јелена царица, њено учешће на сабору, њено праћење Душана свуда, чак и у Свету Гору; њене књиге; деспотица Јелена, кћи Воихне Немањића, жена Угљешина Јефимија, на двору Милицином, и најпосле Јелена Балшићева (6/4/13).

Рођена⁵ око 1368. године, најраније детињство провела на двору цара Уроша. Отац јој је био за владара Уроша ставилац (економ двора), који се бринуо о исхрани двора (припадао је групи достојанственика

⁴ М. Кашанин, *Градови и дворци у средњовековној Србији*, 22–28.

⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук сјајне српске књижевности*, Београд, 1962, 227–230. Младост је провела на мору у Улцињу, Бару, Будви, са висине Скадарског града гледала језеро – ту је хтела да је и сахране (6/4/15).

које су се звали 'владаоци двора краљева').⁶ Мати Милица из куће Немањића. Одрасла у Крушевцу (где јој је отац по редоследу царева владао као кнез моравске области и приморских земаља). Поред своје учене матере Милице, Јелена је имала уза се, као девојка, и своју сродницу и имењакињу деспотицу Јелену, удовицу деспота Угљеше, у монаштву Јефимију. Јелена је треће дете кнеза Лазара и кнегиње Милице, који су имали пет кћери и три сина. Старије од Јелене су биле њене сестре Мара (удата за Вука Бранковића) и Драгана (удата за бугарског цара Шишмана), млађе њене сестре су Теодора, удата за Николу, бана прво мачванског, а потом хрватског, и Оливера (Деспина), која је пошла у Бајазитов харем. Најстарији њен брат Стефан родио се после њених сестара и за Стефаном се родио Вук и кнежевић Добривој (млад је умро)⁷ (6/4/20). Њена браћа од тетке, оба сина њене тетке Драгане, жене челника Мусе, у монаштву Теодоре, Лаза и Стефан, погинули су на Косову (6/4/12).

Око 1386. године, кад је имала око осамнаест година, Јелена се удала за Ђурђа II Страцимировића Балшића, 'господара све зетске и поморске земље', са којим је провела у браку око седамнаест година⁸ (то су сигурно биле најсрећније године њенога живота, била је млада, имала сина, била поштована). Ваљда је и сећање на ове године утицало да своју надгробну цркву подигне на Скадарском језеру близу њених двораца у Скадру и Будви и Улцињу, у којима је некад живела као владарка и мајка једног детета. Кад се преудала за Сандаља, није за овог могла имати иста осећања као за првог мужа (6/4/21).

У пролеће 1396. Сандаљ се заплео у рат с Балшићима (6/4/31). Били су му преотели област: северне стране Которског залива с Херцег Новим и Рисном до границе которског братског подручја, Оногошт (Никшић), град Сокол на саставу Пиве и Таре, Дробњаке на планини Дурмитор, област Пљеваља и Пријепоља и околину манастира Милешеве⁹ (6/4/18). Балшићи нису признавали Твртково крунисање, остајући непријатељи босанскога краља¹⁰ (6/4/28). Кћи кнеза Лазара, Јелена, жена Ђурђа Страцимировића, спремала се крајем новембра те године да дође у Дубровник и да преговара са Сандаљем, својим будућим мужем. Морао је бити див од човека: један сребрни појас његов, чија је верига била позлаћена, тежио је 22 фунте¹¹ (6/4/31).

⁶ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, Београд, 1988, 21, 23, ставилац је византијски столник (ὁ ἐπι τόαρχής).

⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 228.

⁸ *Истѳо*.

⁹ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Истѳорија Срба*, II, 323.

¹⁰ *Истѳо*, 341.

¹¹ В. Ћоровић, *Хистѳорија Босне*, Београд, 1940, 363.

У септембру 1402. Јелена је са мужем Ђурађем дочекала у Бару браћу Стефана и Вука на њихову повратку из битке код Ангоре. Њен муж Ђурађ Страцимировић обдарио је 1403. манастир Врањину, а син Балша 1420. дао му повластице¹² (под њеним утицајем?) (6/4/18).

Ђурађ је умро априла 1403. у Улцињу; имала је око 35 година. Син му је Балша III (1403–1421) ’ратоборан и немирног карактера’.¹³ Венецијанци му преотеше у почетку владавине Улцињ, Бар и Будву и потиснули га у планине, уценивши му главу са 2000 дуката. Повратио Будву, Бар и Улцињ септембра 1412, захваљујући посредовању ујака, али не и Скадар (6/4/16).

После смрти мужа она је управљала земљом (6/4/21). Ушла је у рат с Венецијом, која је обећала награду од 500 до 1000 дуката ономе који јој жив преда Јелену и њеног сина Балшу. Кад је дошло до преговарања о миру (6/4/21), Венецијанци су тражили да у Венецију дође син Балша III, гарантујући му безбедност. Уместо сина, дошла је мати почеком августа 1409, ’стала је пред дужда и изјавила да је за све она крива’.¹⁴ Јелена и њена изјава изазвале су велики утисак на венецијанску господу, који су јој указали многе почести.¹⁵ Јелена није успела крајем 1409. у Венецији да склопи трајан мир.¹⁶ Исте године су Дубровчани госпођи Јелени Балшић послали на поклон комад црвена челуна (штофа)¹⁷ (6/4/31).

Јелена се преудала 1411. за Сандаља Хранића. С њим се појавила идуће године на двору у Будиму на сабору на коме су узели учешћа мађарски и пољски краљ, феудални господари, међу којима краљ Остоја, кнез Павле Раденовић, херцег Хрвоје,¹⁸ 1500 витезова са 3000 коњаника са неколико хиљада коња (не рачунајући угарске). Из Београда је дошао деспот Стефан, брат Јеленин. Приредили су се витешки турнири, на којима су се босански витезови нарочито истакли¹⁹ (6/4/22).

После седам година, 1419. Балша, поново нападне Венецију да би преотео Дривост и Скадар. И заиста заузе Дривост, али му Венецијанци одузму Будву. Био је тешко болестан. Из брака с ћерком Које Закарије имао је само три кћери, а остао је без мушког потомства. Са првом

¹² К. Лиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, 400.

¹³ *Истѳо*, I, Београд, 1988, 341.

¹⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 228.

¹⁵ *Истѳо*, 229.

¹⁶ В. Ђоровић, *Хистѳорија Босне*, 404.

¹⁷ Љ. Стојановић, *Сѳаре срѳске ѳовеље и ѳисма*, I, Београд, 1929, 386 (391). Дубровчани им се извињавају што им не могу дати зајам; шаљу јој за ѳубав цео комад црвена ’челуна’ (1409. 15 фебруар).

¹⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 229.

¹⁹ *Истѳо*.

женом, ћерком Никите Топије, имао је сина (рођен 1415), али му је тај син убрзо умро. За време преговора о миру са Венецијанцима, отишао је свом ујаку деспоту Стефану; на његовом двору је умро 28. априла 1421; свечано сахрањен²⁰ (6/4/26).

Балши III су припадала 34 солила на јужној страни средњег Бококоторског залива, преко пута манастира Светог арханђела Михаила, на острву Превлаци, од укупно 109 солила, од којих су 24 били својина митрополита зетског, 27 становника из Луштице, 10 Ђурашевића, 16 четири друга властелина, 32 града Котора.²¹ Два од својих солила, кнез Блаша III дао је манастирима Врањини и Морачнику, с тим да они десетину соли дају Пречистој Крајинској.²² Балша III, син Јеленин, последњи је наследник породице Балшића.²³ Као 'канцелара' је имао Дешка.²⁴ Био је суров у изрицању казни, дајући да се секу руке и ноге.²⁵ Као и ујак му Стефан! Језгро државе Балшића било је околина Бара и Будве, као и околина Скадарског језера²⁶ (6/4/27). Брчели, двораци последњих Балшића, био је у Црмници, где је 1419–1420. боравио Балша III, син Јеленин (6/4/29). Балша Ђурђевић је био са својом мајком Јеленом у новембру 1408. у Годињу у црмничком крају, северозападно од Скадра, у децембру 1413. у Бару и у Будви, 1419–1420. у Брчелима такође у Црмници²⁷ (6/4/17). Њен син Балша III је ударио темељ 1413. манастиру Светог Николе у Прасквици,²⁸ а око 1417. обновио манастире у Врањини и Морачнику, као и Пречисту Крајинску, задужбину кнеза Владимира (+ око 1016)²⁹ (6/4/27).

Јелена се преудала пред крај 1411. за Сандаља Хранића (+ 1435), великог војводу босанског, кад је имала око четрдесет и коју годину (6/4/16). Сандаљ живи у Благају.³⁰ Кад су Дубровчани опремали и украшавали палату војводе Сандаља у Дубровнику 1421. године, узет је посебан мајстор из Милана да изради грб војводе³¹ (6/4/19). Године 1426. Јелена је са Сандаљем посетила Дубровник, где им је приређен свечан дочек. Изгледа да се Дубровник Јелени веома допао (6/4/22). Сандаљ је

²⁰ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*, I, 348.

²¹ *Истѳо*, II, 172.

²² *Истѳо*, II, 173.

²³ *Истѳо*, II, 347.

²⁴ *Истѳо*, II, 359.

²⁵ *Истѳо*, II, 413.

²⁶ *Истѳо*, II, 320.

²⁷ *Истѳо*, II, 351.

²⁸ *Истѳо*, I, 399.

²⁹ *Истѳо*, II, 69, 173, повељу објавио Н. Дучић у Гласнику СКА 27, 1870, 140, бр. 8.

³⁰ В. Поровић, *Хистѳорија Босне*, 436.

³¹ *Истѳо*, 427.

14. јуна 1429. добио кућу у Венецији (6/4/26).³² По уговору у Вучидолу и Дривосту 1426. Скадар, са читавом околином и језером, скупа са острвима у њему, остао је Млечанима.³³ У Подгорици седиште деспотова војводе, Улцињ млетачки, а опатија Светог Николе деспотова. Деспот је имао Бар, опатију Свете Марије Ратачке, Будву и јужну страну Которског залива, Луштицу, Богдашиће и манастир Светог Михаила на Превлаци³⁴ (6/4/18).

Двор на који је Јелена дошла преудајом био је богат стварима од злата и сребра, од бисера, од свиле. Њен муж, велики војвода Сандаљ, дао је 1433. године у Дубровнику на оставу четири златне и две сребрне зделе, златан врч са каменом сафиром, два позлаћена (сребрна) бокала, два сребрна ведра, дванаест сребрних врчева и тридесет и шест сребрних и позлаћених чаша (6/4/30). Сандаљ је имао кућу у Дубровнику, у Котору, у Венецији, шубу му је шио дубровачки кројач³⁵ (6/4/28).

Сандаљ Хранић Косача је умро 1435. Био је синовац Влатка Вуковића, први пут у изворима се јавља 1392.³⁶ Сандаљ је романско име (Sandelius). Стефан Вукчић, синовац Сандаљев. Косаче су племе.³⁷ После смрти Сандаља, Јелена је желела да се стално настани у Дубровнику и да изван градских зидина сазида црквицу себи за гроб. До тога није дошло. Дубровчани су се позивали да је за зидање цркве потребно папино одобрење³⁸ (6/4/22). Црква је требало да буде испред дубровачке капије; молбу препоручио деспот Ђурађ, али су се Дубровчани бојали да ће их папа екскомуницирати.³⁹ Кад је остарила, живела је на двору херцега Стефана у Благају. Јелена му била стрина, јер се удала за војводу Сандаља. Иначе, Стефан Вукчић био је и зет Балше III⁴⁰ (6/4/19). Унука Јеленина, кћи последњег Балше, такође Јелена по имену, удала се за Владислава, сина херцега Стефана (6/4/27).

Други њен муж Сандаљ и његов синовац били су богати људи. Сандаљ Хранић је имао богату коњску опрему: узде, прсине и пахве (кускун), све украшене позлаћеним сребром и за коњско чело свилену траку са ситним бисером⁴¹ (6/4/17). Пословично је био богат херцег Стефан, који је наследио драгоцености стрица Сандаља. На његовој скупини златних и сребрних предмета могао би му позавидети највећи

³² *Исио*, 436.

³³ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Исијорија Срба*, II, 322.

³⁴ *Исио*, 322.

³⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске љовеле и писма*, I, 466–467.

³⁶ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Исијорија Срба*, II, 323.

³⁷ *Исио*, I, 329.

³⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 229.

³⁹ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Исијорија Срба*, II, 399.

⁴⁰ В. Поровић, *Хисјорија Босне*, 460.

⁴¹ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Исијорија Срба*, I, 394–399; *исіо*, II, 109.

колекционар нашег доба. Све су разнели његови синови Владислав и Влатко и најмлађи, који се потурчио, узевши име Ахмед, и прешао у Турску (6/4/22).

Јелена је послала у зиму 1436. у Дубровник на оставу своје златне обоце, украшене са четири велика и два мања црвена камена и дванаест зрна крупног бисера, окованих златом, и друге своје обоце, с плавим и четири црвена камена у злату, на две гривнице од бисера, бисерни венац по црвеном брачину, с десет црвених и шест плавих каменова у злату и с двеста тридесет зрна бисера (6/4/30). Положила је у поклад 1440. у Котору две весте 'veluti rubei' (велур), обе 'suffulutas armelinis' од хермелина, једна са златом извезеним рукавима, друга без рукава, искићена бисером,⁴² минђуше (обоци) опточене златом и украшене бисерима и црвеним и модрим каменчићима, њено оглавље украшено бисером и драгим камењем⁴³ (6/4/16). На две године пред смрт, Јелена је у лето 1441. послала у Дубровник на оставу нове драгоцености: две сребрне купе с поклопцем и један бокал, осам сребрних здела и лажицу, један позлаћен сребрни појас на плавој тканини и један бисерни појас на црвеном атласу, венац од великих бисера са шеснаест каменова положених на црвену атласу, обоце украшене бисерима и с четири рубина и још једне обоце украшене бисерима с четири сафира и четири рубина, три златна прстена са два плава камена и једним сафиром (6/4/30).

Умрла је почетком 1443 (кад је имала око 75 година); само неколико месеци пре њене смрти састављен је у новембру њен тестамент. Писао га је њен духовник Никон, који је у међувремену добио име Никандар, јер је примио велику схиму, узевши најсавршеније монашке завете.⁴⁴ Он је далеко надживео Јелену: умро је у дубокој старости, 1468, пошто је заузео положај игумана и проигумана манастира Врањине на Скадарском језеру (где се можда и замонашио, недалеко од острва Брезовице, на коме ће Јелена бити сахрањена близу свог духовника)⁴⁵ (6/4/24).

Духовник Јеленин, са којим се дописивала,⁴⁶ био је Никон Јерусалимац, пореклом Византинац, млађи од ње (рођен око 1380), путовао је између 1398. и 1412. у Палестину, био на Синају, у Египту и то путовање описао, ради Јелене.⁴⁷ За Јелену је Никон саставио и

⁴² *Истѿо*, II, 243.

⁴³ *Истѿо*, 247, 248.

⁴⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 230.

⁴⁵ Писмо Јеленино Никону које је у преводу издао Ђ. Сп. Радојичић није чешће штампано досад. Оригинал Горичког зборника налази се у САНУ! (видети онде и друго Јеленино писмо и сва три писма Никонова и друге његове текстове!).

⁴⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 229.

⁴⁷ *Истѿо*, 230.

један српскословенски зборник 1441/2 (на две, три године пред њену смрт). У тај свој зборник Никон је унео своју преписку са Јеленом (два њена и три своја писма), своја излагања о Немањићима, затим живот Симеона Немање (по Стефану Првовенчаном и Теодосију), живот Светог Саве (по Теодосију такође), чланке из космографије, разне монашке прописе и свој путопис о ходочашћу по истоку.⁴⁸ Јелена је тај зборник поклонила својој грбној цркви у Брезовици⁴⁹ (6/4/23). За њу је Никон Јерусалимац унео у њен Горички зборник тринаест глава из биографије Немањине од Стефана Првовенчаног и Савину биографију од Теодосија, што значи да је неговао традицију и да је читао добре списе⁵⁰ (6/4/14).

Анализирамо њено писмо упућено „свечасном оцу, учитељу светог јеванђеља своме духовном наставнику“ (...) ⁵¹ (6/4/24). Другим писмом Јелена даје Зборник својој цркви, заједно с посветом Богородици, којој је посвећен храм.⁵² Горички зборник је Никон потписао скраћеницама и тајном азбуком.⁵³ Никон је прво живео негде далеко од Јелене и од Брезовице цркве (преко ’мора и гаја’). Али је био у сталној бризи око зидања цркве (можда јој је он дао идеју).⁵⁴ Због Јелениног тестаментa је Никон ишао у Дубровник. Изгледа да је доцније прешао у манастир Светог Николе на Врањини, где је боравио када је 1454. ишао у Котор. Касније постаје он игуман. Помиње се последњи пут као проигуман 23. новембра 1468. Јеленин свекар, Страцимир, сахрањен је у царевом манастиру Светих арханђела код Призрена (М. Грујић, откопавао гроб)⁵⁵ (6/4/25).

Тестаментом писаним у позну јесен (новембра) 1442. у њеном дворцу у Горичанима у горњој Зети она овако распоређује своје драгоцености: војводи херцегу Стефану златну извезену шубару (шубу), херцеговој жени Јелени оглавље украшено бисерима и драгим камењем, велике обоце и плашт с бисерјем, херцеговом сину Владиславу (који је узео њену унуку) оставила је позлаћену сребрну роменчу, прстен ’са оком змајевим’ (змајев оцац) и мошти светих, госпођици Кателини

⁴⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 230; исти, *Анџологија старије српске књижевности*, Београд, 1960, једно писмо Јеленино, 188–189, in extenso путопис Никонов, 184–185.

⁴⁹ Исти, *Развојни лук*, 230.

⁵⁰ Исти, *О старом српском књижевнику Теодосију*, Историски часопис 4, 1952–1953 /1954/, 13–42.

⁵¹ Исти, *Анџологија*, 188–189.

⁵² *Исти*, 343.

⁵³ *Исти*, 342.

⁵⁴ *Исти*, 342.

⁵⁵ В. С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд, 1967.

мале обоце и златну пуцад, прауници Тодори појасац на плавој тканини, прстен са каменом сафиром, прстен и врч кнезу Влатку, златну икону сестри Деспини (која је била са Бајазитом)⁵⁶ (6/4/31).

Уместо у Дубровнику подигла је себи црквицу на острву Брезовици на Скадарском језеру посвећену Богородици (на надвратнику стоји натпис да је подигнута трудом и заслугом Благочастиве госпође Јеле, кћери светопочившег кнеза Лазара и подруженије господина Ђурђа Страцимировића године 1440).⁵⁷ Затим, Брчели, дворац последњих Балшића, у Црмници. Профана зграда је порушена. Очуване две цркве. Једну од њих, посвећену Светом Николи, подигла је, по предању Јелена (сасвим у традицији Немањића, по примеру краљице Јелене, царице Јелене, кнегиње Милице). Та црква преправљена је 1861. Има основу једнобродне, засведене базилике са четири травеја и полукружном олтарском апсидом, сазидана је од тесаног камена, на бочним фасадама, украшена аркатурама. Друга црква, Богородичина, 'у горњем манастиру' такође је једнобродна базилика, али мањих димензија, са изгледом капеле и сазидана од наизменичних редова црног и белог тесаника, подигнута или у XVIII веку (по предању) или би могла бити старија (биће да је дворска капела Јелене). Својим тестаментом писаним у Горичанима 1442. Јелена је дала легат у новцу да се покрије црква Светог Ђурђа на Брезовици, обдарила је књигама и драгоценостима.⁵⁸ Биће да је то цркву посвећену Светом Ђурђу подигао њен муж Ђурађ Страцимировић (6/4/29).

Родила се у Крушевцу, живела у Бару, Улцињу, Брчелима, Горичанима у Благају, била на двору у Будиму и Дубровнику (брат Стефан јој учествовао у бици код Никопоља, код Ровина и код Ангоре). Свекар јој је сахрањен у Призерну, она на Скадарском језеру. Где јој је био сахрањен муж? Да није његова црква Светог Ђурђа на Брезовици? Мужу јој било име Ђурађ! Јелена није сахрањена у држави свог другог мужа Сандаља, међу богумилима, него међу православним светом, у језгру државе Балшића, где је провела младост са првим мужем Ђурђем, коме је родила сина Балшу. Балшићи су се колебали између православне и римокатоличке цркве.⁵⁹ Јелена је сигурно учврстила православље. Свакако, под њеним утицајем је Балша III обновио цркве у Морачнику, Врањини и Богородицу Крајинску, подигао је Прасквицу.

⁵⁶ Љ. Стојановић, *Сћаре српске њовеље и њисма*, 1, 395–396.

⁵⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 229.

⁵⁸ Љ. Стојановић, *Сћаре српске њовеље и њисма*, 1, 395.

⁵⁹ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, 405.

Можда је свом мужу Ђурђу подигла цркву Светог Ђорђа на Брезовици, коју је она дала покрити (6/4/28). Ко је зидао цркву Светог Ђорђа, која је старија од Богородичине, не зна се. Она је већа, монументалнијих димензија с кубетом и припратом, с крстастим сводовима. Импозантна грађевина с лепим звоником (на преслицу). У наосу, с десне стране, надгробна плоча без натписа. Ктиторова? Нема му имена. Он је морао бити значајнија личност, ваљда један од Балшића. Ко? Муж Јеленин Ђурађ, чини се (6/4/13а).

Она је своју скромну цркву зидала⁶⁰ педесет година после битке на Косову, где јој је погинуо отац, тридесет година како јој је умрла мати и тринаест како јој је умро брат Стефан. Њена сестра Оливера живела је на повратку с турског двора. Умро јој је муж Ђурађ, с којим је имала Балшу. И умро јој је други муж Сандаљ. Колико драма, колико трагедија, брата Вука убили Турци, а њен син је умро у Београду.⁶¹ Како је говорила немилосрдно према владарима: да су њихови успони високи, али су и њихови падови дубоки (6/4/13).

Излећ на Скадарско језеро

Планине изнад Петроваца и Бара које се виде на пењању серпентином на Црмницу. С врха на правцу, укаже се Скадарско језеро. У Црмничкој долини, усред поља, на хумку једном, село Брчели, где је и сад црквица и где је двор Јелене Балшићке (где је морало бити прављено уз Скадарско језеро и – црмничко вино). Мора бити да је диван поглед на све стране, али узак видокруг, јер је долина окружена високим брдима, доле, даље, на обали језера, Вирпазар – десетак кућа, али истих и карактеристичних за Црну Гору. Поглед није толико леп одавде, колико по повратку, с чамца, кад се приближава пристаништу, па те лево главица са утврђењем, те десно купасто брдо, и позади, степенасто повећање и хоризонтално издужене планине, са Ловћеном десно. Тај повратак је још лепши од одласка. У Вирпазару пробам и купим црно вино. Одатле као мост на брду поред два пирамидална брда, на једном, с јужне стране, у даљини, манастир Врањина (6/4/7).

Прво острво на које се наилази, сад је Старчева горица, потом долазе Брезовица и на крају Морачник. У Старчевој горици, рушевина одбрамбеног зида засведене капије, неколико профаних зграда – чак, чини се, позније од цркве и небрижљивије зидане. Ту је сахрањен 1540. први српски штампар Божидар Вуковић (6/4/13а).

Острво испресецано великим белим стенама и блоковима камена масивно дугуљастог облика, у благим таласастим хумовима, и две

⁶⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске њовеље и писма*, 1, 396.

⁶¹ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, 398.

Цркве Свете Богородице и Светог Ђорђа на острву Брезовици
на Скадарском језеру

Богородичина црква на острву Брезовици на Скадарском језеру

цркве, обрасле у нариво дрвеће, жуто лишће и црвени цвет. Језеро, као море, вечно, дивно сребрнасто, слаже се по боји са сребрнасто плаветним планинама и истим таквим небом. Према острвцету, кад му се приближи код Вирпазара, планине се у слаповима спуштају у језеро јер су изнад цркве. Зашто је изабрано ово острвце на језеру, а не на морској обали? Окренута ка истоку, не ка западу, на средини залива, а не уз крај. Језеро је ближе од мора. Величанствено острво од каменних планина и мало вегетације. Нигде брода, нигде чамца, нигде локал, само вода, небо и планине. Погледам горе... У лето, на сунцу све под светлом. Нигде села, нигде виле, хотела, пута, јахте. Дивљина. Цврчци. Како се ту осећала Јела Балшића? Блокови камена на обали као да је неко постепено зидао... (6/4/8).

Те громаде камена су кад-кад тако поређане као да их неки градитељ тако поставио, личе на храмове, на палате, као менхири, као храмови прастарих пагана. Огромни блокови правилних облика као да их је клесао човек, а не киша, а не вода, нити време. Враћајући се чамцем са Брезовице, тражећи остатке црквице на Старчевој горици, једва је открисмо јер је као чудесно биће из мимикрије, исте боје као стене, саграђена од истог камена и на камену. Хумка је виша од црквице, те црквица личи на језерску птицу која је ту слетела и застала и одакле нас посматра, као из гнезда, бојећи се да се ода да је ту. Тако сједињена са пределом морала је бити и старцу по коме се прозвало острвце. Ловор, нар, смрека, храст, ређе липа (6/4/10).

Јужњачки, пагански пејзаж, дионизијски, сав од камена, воде и ватре. Као у борби дивова ... огромни блокови камења. И све то камење бело и огромно, и између њега ретко јужњачко растиње, толико дивља зелена, жбуње неког дивљег мирисног растиња, нара, рујевог лишћа и црвених цветова. Ту ваљда има и земље, кад расте сво то зеленило, али се земља нигде не намеће ... не види. И не само на острвима него на језерским обалама ретко се види по које дрво ... црногорице и само у по каквој ували ... кућа од сура камења.⁶² Ту је почела српска држава, ту је и нестала. Дивљи, несрећни тај Балкан, који је дао две велике цивилизације свету, хеленску и византијску. То је стара Хелада, а није она, и стара Византија, а није ни то. У тој дивљини и пустињи у тако паганском пејзажу живели су хришћански пустињаци.

Учени људи не знају кад је подигнута овде прва црква. Овде је морао постојати манастир или дворац, јер је барски родослов забележио да је слуга краља Бодина 1181. довео овамо из Скадра краљицу Јаквинту

⁶² В. неку геолошку и ботаничку студију о Скадарском језеру.

Цркве Свете Богородице и Светог Ђорђа на острву Брезовици
на Скадарском језеру

са сином Ђорђем.⁶³ Балша III обновио Морачник. Све те црквице немају никакве везе са црквама моравске школе. Такав грандиозан поглед пружа се само из Светих арханђела на Превлаци, који леже на мору, окренути ка брдима изнад Боке и Ловћену. Грандиознији поглед само са Ловћена, скоро надљудски (6/4/11).

Ниједан краљ ни цар нису имали овакав величанствен оквир своје задужбине као кнегиња Јелена. И њен отац кнез Лазар и њен брат деспот Стефан имали су утврђење око цркве, гробнице, које су сами сазидали. Задужбина кнегиње Јелене је имала оквир од зелене воде језера око себе, камените планине обале око језера. На острву ниједне куће, ниједног човека, у цркви козе, које су се ту склониле у хлад од ватре у ваздуху.

Ми не знамо колико су била лепа места кнежевских двораца у којима су живели, јер су њихови дворци срушени, али знамо колико су лепа места где су лежали мртви и не зна се које је од којег лепше, Студеница или Милешева, Сопоћани или Бањска, Дечани или Свети арханђели. Најлепши положај имају Свети Ђорђе у Расу с видокругом на све стране и у Матејичи, где је сахрањена царица Јелена. Али све надмашује Брезовица, где је сахрањена кћи кнеза Лазара, Јелена (6/4/9).

⁶³ Ф. Шишић, *Лейџоис ѿѿа Дукљанина*, Београд, 1988, 89–91; В. М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн, 1966, 71–101.

Branka Ivanić

AN EXCERPT FROM THE NOTES ON JELENA BALŠIĆ.
THE CONTRIBUTION TO THE PUBLICATION
OF THE HANDWRITTEN NOTES BY DR MILAN KAŠANIN
IN THE NATIONAL MUSEUM FUND

S u m m a r y

In the text are notes of Dr. Milan Kašanin published for the first time. Notes are kept in the National Museum in Belgrade together with the rest of his scientific legacy. Present notes are redacted and adapted for reading. The text consists of a transparent biography of famous Serbian princess Jelena, whose father was a prince Lazar, a brief summary of her life, and notes describing Kašanin's visit on Skadar Lake historical and artistic monuments.

ЛИТУРГИЈА ПРЕЂЕОСВЕЋЕНИХ ДАРОВА У СРПСКИМ РУКОПИСНИМ СЛУЖАБНИЦИМА XVII ВЕКА

Седамнаесто столеће је по много чему било преломно у историји српског богослужења. За разлику од других литургијских феномена, развој Литургије пређеосвећених дарова ове епохе није довољно расветљен. Истраживањем је обухваћено десет рукописних служабника. Упливом других богослужбених традиција, пре свега словенских, историјски ход ове великопосне службе трајно је преусмерен. Литургичком анализом текстова утврђено је да се крајем XVII века мења њен предањски начин служења и поимања. Нова богослужбена пракса засведочена само у једном литургијару касније се преноси у штампана издања и постаје нормативна, а као таква, остаје до данас.

Кључне речи: рукописни служабници, атонска редакција, причешће свештенослужитеља.

Трулски васељенски сабор (691) засведочио је својим 52. каноном да се Литургија пређеосвећених дарова служи у периоду Великог поста.¹ Није реч о литургији у правом смислу речи, као што су службе Јована Златоустог и Василија Великог, већ о једном специфичном богослужењу које се састоји из вечерње службе са библијским читањима и причешћа евхаристијским даровима освећеним на претходној пуној литургији. Тачније, у облику у којем је данас служимо, представља спој монашке вечерње и древне парохијске службе причешћивања која следи пример одговарајућег дела литургије.²

* njocic@bfspc.bg.ac.rs

¹ *Свеишени канони Цркве*, прир. А. Јефтић, Београд, 2005, 170. Добар увид историјског развоја ове литургије може се стећи у студији Н. Д. Успенский, *Литургија Преждеосвященных даров (историко-литургический очерк)*, Богословские труды XV, 1976, 143–184.

² Ј. Фундулис, *Литургичке недоумице*, Краљево, 2007, 191.

Седамнаести век је време када српска књига и култура у целини показују изузетан напор да се обнови и ојача традиција немањихке државе и светосавског духовног континуитета.³ Претходно столеће је обележило богато црквено штампарство. Тешке историјске прилике нису пружале могућности да се српска писменост на тај начин шири и обогаћује у континуитету. У XVII веку излазе из штампе само две српске књиге, и то *Псалтир* 1638. и *Цвѣтѣни ѿриод* 1649. године.⁴ Зато се наши духовни центри поново окрећу рукописној делатности. Преписује се у новим и старим преписивачким центрима, на матичном подручју и свуда где има српских монаха.⁵

Рукописних служабника српске редакције из XVII века према инвентарима и каталозима у библиотекама наше земље и државама бивше Југославије⁶ има укупно шеснаест. Међутим, свега њих седам – Музеј Српске православне цркве, Оставина Радослава Грујућа 84 (МСПЦ ОРГ),⁷ Архив Српске Академије наука и уметности 356 (САНУ),⁸ САНУ 453,⁹ Повијесни музеј Хрватске 27 (ПМХ),¹⁰ Национална свеучилишна библиотека 3370 (НСБ),¹¹ манастир Савина 7 (Савина),¹² Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 25 (УБ)¹³ – има Литургију пређеосвећених дарова, док девет нема.¹⁴

³ Н. Синдик, *Хиландарски ѿисар Аверкије*, у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд, 1995, 377.

⁴ Р. Хрваћанин, *Срѣско богослужбено и ѿтамјарсѣво XV–XVII века*, у: В. Вукашиновић, Н. Јоцић, *Старе штампане књиге Библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*, Београд, 2016, 335.

⁵ Н. Синдик, *Хиландарски ѿисар Аверкије*, 378.

⁶ Иностране библиотеке нису обухваћене овим истраживањем.

⁷ А. Јевтић, *Христѣос Нова Пасха божансѣвена ѿѿургија*, 3, Београд–Требиње, 2008, 37–87; Јб. Стефоска-Васиљев, *Два илумирана ѿѿургијска рукоѿиса из манасѿира Ораховице*, Библиотекар 5/XX, 1968, 483–499. Литургија пређеосвећених дарова = ЛПД (51а–71а).

⁸ Н. Јоцић, *Срѣска ѿѿургијска ѿракса у 17. веку – МСПЦ ОРГ 84, МСПЦ ОРГ 121 и САНУ 356*, Богословље 1, 2013, 233–237.

⁹ Д. Богдановић, *Инвенѿар ѿирилских рукоѿиса у Југославији (XI–XVII века)*, Београд, 1982, 105. Рукопис је одломак ЛПД од 4 листа (1а–4а). Сачувано од Великог входа до краја литургије. На листу 46 налази се део вечерње службе.

¹⁰ В. Мошин, *ѿирилски рукоѿиси у Повијесном музеју Хрвајске*, Београд, 1971, 37–38. ЛПД (53а–64б).

¹¹ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu*, Radovi Staroslavenskog instituta 5, 1964, 193. ЛПД (54а–67б).

¹² Д. Богдановић, *Инвенѿар рукоѿиса манасѿира Савине*, у: Д. Медаковић, Манастир Савина, Београд, 1978, 91. ЛПД (80а–94б).

¹³ В. Ћоровић, *Рукоѿиси Универзитетске Библиотеке у Београду*, Споменик LXXXVII, други разред, 1938, 98.

¹⁴ МСПЦ 252, МСПЦ ОРГ 121, МСПЦ ОРГ 3-II-2, НБС 639, НБС 640, САНУ 354, САНУ 16, ПБ 134, ПБ 139.

У овом истраживању не сме се заобићи библиотека манастира Хиландара. У њој срећемо специфичну ситуацију када је реч о овој литургији. Налазимо је у две књиге из XIV века,¹⁵ затим је нема у наредних двеста година. Сачувани рукописи XVII века такође пружају неуједначену слику. Шест рукописа нема,¹⁶ а свега три има¹⁷ Литургију пређеосвећених дарова. Ако бисмо погледали у нашу другу најзначајнију рукописну збирку – библиотеку манастира Дечана – видећемо да се у њој налази чак четрнаест служабника са овом литургијом, али нема ниједног примерка из XVII века.¹⁸ Да ли је неуједначено присуство ове литургије у манастирским књигама кроз векове пука случајност или пак долази из чињенице да се ово богослужење врши свега петнаестак пута годишње, па није било потребе да се често преписује, или је неки трећи разлог у питању, за сада остаје непознато. Према томе, укупно ће десет служабника бити предмет истраживања.

Преломна тачка за развој богослужења, у целини гледано, на православном истоку јесте XIV век. У то време постепено се уједначавају и утврђују опште литургијске форме. У томе се и успело у највећој мери. Најзаслужнији за то је цариградски патријарх Филотеј Кокин, који својим *Дијатакисом* утврђује образац служења Литургије Јована Златоустог. У то време је и Литургија пређеосвећених дарова претрпела одређене промене. Око треће четвртине XIV века настаје група тзв. *исѣрављених* редакција. То су: атонска, чудовска, редакција Јевтимија Трновског и Кипријана Кијевског.¹⁹ За нашу средину је свакако најважнија атонска. Она има свој рани и финални тип.²⁰ Овај последњи је био најзаступљенији како у српској тако и у другим словенским срединама.²¹ Стари штампани српски служабници XVI века у потпуности преузимају управо овај тип литургије.²² Основне одлике ове редакције су следеће: на почетку свештеник чита само три молитве антифона, нема напомене о служењу литургије у сиропусној недељи и на Велики петак, уводна напомена о припреми за служење литургије и упутство свештенику како да благосиља на возгласу: „Светлост Христова“.²³

¹⁵ Хил 316 (91а–111а) и Хил 618 (79а–101б).

¹⁶ Хил 328, 329, 330, 332, 333 и 334.

¹⁷ Хил 326 (476–586), 327 (60а–746) и 335 (69а–87а).

¹⁸ В. Вукашиновић, *Литургија Пређеосвећених Дарова у рукописима манастира Високи Дечани*, у: исти, Српско богослужење, Врњци–Трбиње, 2012, 81–91.

¹⁹ Т. И. Афанасјева, *Славянская литургия преждеосвященных даров XII–XV вв. Текстология и язык*, Санкт-Петербург, 2004, 41.

²⁰ *Исто*, 41.

²¹ *Исто*, 43.

²² В. Вукашиновић, *Литургија Пређеосвећених Дарова*, 90.

²³ Т. И. Афанасјева, *Славянская литургия*, 41–45.

Побројане одлике атонске редакције у основи чувају сви српски рукописи XVII века. Међутим, ове карактеристике нису довољне да би се кључни моменти богослужења пратили и утврдило којој епохи и којој богословској оријентацији припадају. Зато предлажемо следеће литургијске радње као кључне за праћење и анализу историје овог богослужења: припрема свештенослужитеља за литургију,²⁴ начин вршења Великог входа²⁵ и причешћивање свештенства.²⁶ Као рубрике другостепености издвојили бисмо: време припремања светих дарова за служење литургије²⁷ и завршне химне благодарности након причешћа народа.

Од побројаног, кључно место за одређивање литургијског, али и литургијског распознавања свакако је начин причешћивања свештенослужитеља. Управо се у XVII веку на просторима руског говорног подручја коренито мења разумевање и теолошко схватање овог питања. Извесно је да се од самих почетака вршења овог богослужења на недељној пуној литургији одвајао један *суви* комад светог хлеба за служење литургије средом и петком. Дакле, освећено вино се није чувало, нити се агнец квасио крвљу. Пракса, која је и данас присутна, да се натапа спорадично се јавља од XII и бива општеприхваћена после XV века.²⁸ Али и поред тога, предањски начин кушања хлеба и вина на овој литургији, као и на пуној, остаје исти све до XVII века, када се радикално мења услед неправославних ставова Петра Могиле.²⁹ Узрок промене разумевања лежи у догматском схватању. Наиме, заживело је уверење да је потребно, да би се предложени дарови осветили, понављање речи установљења тајне које је Спаситељ изговорио на Тајној вечери, призив Светога Духа и светотајинско благосиљање. Зато се вековна традиција потапања раније освећеног хлеба у чашу неосвећеног вина и веровање да се тиме вино претвара у Крв Христову – одбацује.³⁰ Једноставније речено – нова литургијска теологија је сматрала да се вино у Литургији пређеосвећених дарова користи само ради церемонијала. Мало касније је такав став ублажен

²⁴ Молитве узимања времена, облачење одежде и умивања руку.

²⁵ Да ли се обавља у тишини и да ли свештеник чита приватну молитву за време химне Великог входа?

²⁶ Да ли се свештеник и ђакон причешћују као на Литургији Светог Јована Златоустог?

²⁷ Могу се припремити за служење пре почетка литургије или за време читања првог антифона 18. катизме.

²⁸ П. Скалцис, *Освећење вина Литургије Пређеосвећених Дарова*, у: Литургијско богословље: савремени огледи, прир. Г. Гајић, Београд, 2013, 159–160.

²⁹ *Исио*, 164.

³⁰ Г. П. Смирнов-Платонов, *О литургии Преждеосвященных Даров*, Москва, 1850, 98.

тумачењем да је реч о освећеном вину, али никако о претвореном у Крв Христову. Међутим, ако се боље сагледају саме молитве ове литургије и неизмењена структура њених молитава до XVII века, јасно је да се она служи управо *ради освећења чаше*.³¹

Једна од одлика литургијског живота Српске цркве у XVII веку јесте и појачано увожење реформисане руске и малоруске литургијске праксе у српске средине.³² Међутим, уопштено гледано, књиге су преписиване без дубљег познавања проблемског контекста.³³

Да погледамо рукописе којима располажемо. На почетку је речено да укупно десет рукописа пружају увид у ову литургију. Дакле, од тог броја, осам се у потпуности држи светогорске, односно *старе српске традиције*. У свима се предвиђа причешће свештенослужитеља *ио обичају*.³⁴

Преостала два литургијска зборника доносе нешто сасвим ново и до тада непознато нашој средини. Најпре издвајамо рукопис САНУ 356. Док сви остали рукописи чувају тзв. *литургијску тишину*, тј. вршење ритуалних радњи без уобичајених молитава и возгласа, овај служабник то не поштује. На следећим примерима видимо да се: узимање времена,³⁵ молитва за умивање руку и преношење дарова не врши у тишини и причешће је детаљно изложено као на пуној литургији иако се врши *ио обичају*. На основу ових примера примећује се једна тенденција приближавања или адаптације Литургије пређеосвећених дарова пуној литургијској форми. Осим тога, суштински, ово богослужење остаје у предању са врло старим обрасцима. На пример, читање нарочите приватне молитве свештеника за време појања химне Великог входа засведочено у овом рукопису³⁶ одлика је грчких служабника XII, а у словенским се јавља крајем XIII и почетком XIV века.³⁷ Међутим, с обзиром на то да нашу пажњу овај рукопис у целини привлачи због своје уникатности, за кратко ћемо погледати још неке његове особености. У Литургији Светог Јована Златоустог за време кађења (16а) пре Јеванђеља предвиђа се читање 85. псалма. Идентична напомена стоји у Служабнику

³¹ П. Скалцис, *Освећење вина Литургије Пређеосвећених Дарова*, 162.

³² В. Вукашиновић, *Крајњи преглед развоја литургијског живописа српске архиепископије од XIII до XVII века*, у: *Свештена и духовна трпеза*, Београд, 2016, 64.

³³ *Исто*, 64.

³⁴ МСПЦ ОРГ 84, САНУ 453, ПМХ 27, НСБ 3370, Савина 7, Хил 326, 327 и 335.

³⁵ У литератури за сада није забележено да се у грчким или словенским како рукописним тако и штампаним служабницима срећу ове молитве, Н. Д. Успенский, *Литургија Преждеосвященных даров*, 174.

³⁶ „Боже који седиш на херувимима...“ (76б–77а). Иста молитва се налази и у Хил 327 (69б–70а).

³⁷ Т. И. Афанасьева, *Славянская литургия*, 23.

ложени кратки историјат овог проблема упућује на то да је руска богослужбена пракса извршила утицај на нашим просторима.

Пре самог краја, задржаћемо се на још једном оригиналном рукопису. Реч је о књизи највеће српске књигописне радионице XVII века – рачанске. Чињеница да у овом веку имамо мало преписа великопосне литургије и да рачанска братија приређујући служабнике, махом на основу руских књига, преписује само једну Литургију пређеосвећених дарова, и то у Савина 7, мора бити подвучена.⁴³ Али и у њој су посведочили свој редакторски манир. Наиме, у овом рукопису, када је реч о нашој средини, први пут се среће детаљно упутство о припремању, односно натапању агнеца на пуној литургији (786–796). У овој јединственој књизи, како за рачанску радионицу тако и за јужнословенски рукописни корпус у целисти, запажа се једна чудновата напомена. Да ли зато што је *Архијерејски чиновник* у питању, па је махинално дошло до грешке, или је о нечему другом реч, углавном, после Великог входа рубрика подсећа да „уколико служи епископ ту се поставља ђакон“ (896). Познато је да се рукоположења могу вршити само на литургијама Јована Златоустог и Василија Великог.

Приказани кратки историјат великопосне литургије потврђује да крај XVII stoleћа, а нарочито наредна два представљају време повлачења класичних формулара српског литургијског средњовековља и уступање места новом, реформисаном поретку.⁴⁴ Савремена издања српских служабника чувају како древну тако и млађу варијанту Литургије пређеосвећених дарова.⁴⁵

⁴³ Из савременог богослужбеног живота знамо да ова литургија није нарочито посећена. Такође, није непознато да се у мањим срединама једва где и служи. У градовима се служи редовно, али опет без већег броја верника с обзиром на то да се служи радним данима најчешће у јутарњим часовима. За сада немамо историјских доказа да је стање у средњовековној Србији било боље.

⁴⁴ В. Вукашиновић, *Крајњи преглед развоја литургијског живописа*, 65.

⁴⁵ Званична издања служабника Светог Синода на српском језику и даље чувају поменути рубрику из рукописа УБ 25. Епископ жички Хризостом је 2006. године приредио *Чиновник архијерејског свеишћенослужења*. У њему се враћа причешће *по* (старом) *обичају*.

Никола Д. Йоџич

ЛИТУРГИЈА ПРЕЖДЕОСЯЩЕННЫХ ДАРОВ В СЕРБСКОМ
РУКОПИСНОМ ПРЕДАНИИ XVII ВЕКА

Р е з ю м е

Семнадцатое столетие являлся значительным переломным моментом в истории сербского богослужения. В отличии от других литургических феноменов, развитие Литургии преждеосвященных Даров данной эпохи не достаточно освещено. Исследованием охвачено десять рукописных Служебников. Влиянием других богослужебных традиций, в первую очередь славянских, исторический ход этого великопостного служения непрерывно перенаправлен. Литургическим анализом текстов утверждено, что с конца XVII века меняется ее ранний способ служения и восприятия. Новая богослужебная практика, которая засвидетельствована только в одном Служебнике, позже переносится в печатанные издания и становится нормативной до сегодняшнего дня.

СТЕВАН СРЕМАЦ О СРПСКИМ ЖУПАНИМА

У књизи Стевана Сремца *Из књига сџаросџавних* (1901),¹ која обухвата четрнаест приповедака о најстаријој историји Срба (од IX до XII века), налази се и циклус о великим жупанима Властимиру, Мутимиру, Петру, Захарији, Чаславу и Немањи. Књижевна критика углавном је јединствена у мишљењу да је овај део Сремчеве књижевне заоставштине уметнички мање вредан од његове реалистичке прозе. Међутим, он је те приповетке писао са одушевљењем и у њима има много поетизације давних времена и личности. Оне нису уметнички промашај јер Сремац је створио уметнички свет који носи универзалност порука слика времена и људи о којима је писао, не остајући само на површној реторичком разрађивању поетизовања историјских чињеница.

Кључне речи: Стеван Сремац, историјска приповетка, жупан, Угари, Бугари, Византија, поетизовање.

Стеван Сремац јавио се као књижевник 1888. године, када је почео да објављује историјске приповетке о личностима и догађајима из најстарије српске прошлости. У њима доминирају беседе које су свечаног и узвишеног тона и у форми дијалога. Аутор је супротставио славу старих витешких времена својој савремености, према којој није био благонаклон. На његов морални и интелектуални развој, као и на националне и политичке ставове, снажно је утицао ујак Јован Ђорђевић.² Он је радио на духовном подизању Срба, желећи да се, међу Мађарима, очувају српски језик и вера, па се у породици Ђорђевић неговала српска

* dundomaroje1955@gmail.com

¹ Књига је као целина сређена у издању Матице српске у едицији *Књиге за народ*, а заједно су је приредили Милан Шевић и сам Сремац.

² Јован Ђорђевић (1826–1900) био је грађански интелектуалац, историчар, професор београдске и шабачке гимназије, професор историје на београдској Великој школи, аутор химне *Боже љравде*, оснивач Српског народног позоришта у Новом Саду и први директор и драматург београдског Народног позоришта, секретар Матице српске, уредник *Летописа и Српског дневника*. Кратко је био и министар просвете и црквених дела. Његов књижевни рад садржи поетске, новинарске, историографске и преводи-

традиција и васпитање. Сремац ће то поставити као своје морално начело и придржаваће га се и у животу и у књижевном стваралаштву, што је најизраженије у историјским приповеткама у књизи *Из књига староставних*.

Историјској приповеци Сремца је привукао његов традиционализам и национализам. Мада припада епохи реализма, он о најстаријој српској прошлости пише као романтичар. Жели да је велича и зато теме које је одабрао обрађује тако да владари о којима пише буду представљени што светлије. Пошто је по струци био историчар, компетентно је бирао о коме и о чему ће писати. Остао је веран пробраним чињеницама да би избегао све што би бацило сенку на прошлост о којој говори. Зато је у његовом схватању историје у књижевном делу више поетизовања, те су ове приповетке, у ствари, романтична историја.

Јунаке ових дела уобличава у тренуцима њиховог заноса, трагичних заблуда и страсти са којима не могу да се изборе. Пошто у њиховом грађењу наглашава јака осећања, пише у духу романтизма, али са мање усхићености, патетичности и реторичности, мрећи историју као науку са књижевном уметношћу. О том уметничком поступку Бошко Новаковић каже:

„У свом стварању Стеван Сремац је настојао да помири научну истину са поетском визионарношћу народне поезије и легендама хроничара. Његови извори били су историја и историјски радови Панте С. Срећковића, Чеде Мијатовића, Љубомира Ковачевића, Љубомира Јовановића, В. Адамовића, Венијамина Калаја, Кедрина, Константина VII Порфирогенита, *Јаничарева усјомене или њурска хроника* Константина Михаиловића, *Разговор угодни...* А. Качића и Дукљанинова хроника. Из тих различитих извора излазила је концепција саображена више легенди но научној истини и обрада ближа романтичној хроници но историјској стварности.“³

Пишући о првим српским владарима, Сремац не настоји да се у његовим приповеткама о њима безусловно верно огледа живот, већ инсистира на естетичкој истини, која се може слагати са материјалним чињеницама, али може постојати и поред њих. Ако и не одговара историји, она има свој унутрашњи живот, независан од стварног, јер јој га даје читаочев уметнички доживљај. Кад год је могао, аутор је приказивао историјске чињенице, а кад није било чвршће основе, некада је

лачке радове. Написао је спев *Кнез Павао*, позоришну алегорију *Маркова сабља*, две биографије, класични *Српско-лајтински речник* и *Ојшћу истјорију* у два тома.

Подаци о Ј. Борђевићу преузети из: А. Гавриловић, *Знамениити Срби XIX века*, фототипско издање из 1901–1904, Београд – Нови Сад, 1997, II, 19.

³ Б. Новаковић, *Најомене*, у: *Из књига староставних*, Сабрана дела Стевана Сремца у 6 књига, Књига пета, Београд, 1977, 465–466.

само попуњавао празнине у слици историјског догађаја или се служио својом стваралачком маштом. То је могао јер и у историјској науци има празнина, о чему Панта Срећковић пише:

„Ово најславније и јуначко време освајања јужних земаља, борбе око самоодбране, самоодржања и припремања јединства народног, од половине VI до половине XII столећа, ма да је хроничарима записано, још и до данас није објашњено по законима развитка друштвених наука.

Не може бити да 550 и више година народног живота, у својим племенским државицама нема историјског смисла, историјске вредности и важности. Не може бити да српска племена нису живела онаквим истим животом до свога државнога склопа, по којим су се законима развиле и развијале све државе на свету.“⁴

Следeћи идеју Панте Срећковића⁵ „да не може бити право“ да српска историја почиње од Немање, а да се не зна ништа о ономе што је било пре њега, Сремац жели да изложи историју српских племена и њихових вођа после којих се тек могао јавити Немања као ујединитељ српских земаља и родоначелник прве српске династије. Пишући о тим владарима, није поштовао хронолошки ред, па зато ове приповетке треба разматрати према историјској хронологији, а не по годинама објављивања, како би се могао пратити континуитет историјских догађаја.⁶

Прва од њих носи наслов *Велики жујан Власџимир*. Реч је о рашком великом жупану који је владао половином IX века и први се сукобио са Бугарима, сузбивши, после трогодишње борбе, њихове нападе и освајачке тежње. Поетски увод наглашава основни циљ и карактер приповетке. Она треба да истакне улогу владара као вође који штити свој народ. Сремац наглашава да је „у старим грчким књигама паметарницама“, тј. у књигама староставним, како их назива наша народна поезија, записано како у пределима око Пиве, Таре и Лима, у престолном граду Даштанику, владају потомци кнеза који је, на позив цара Ираклиона, довео из Бојке последња српска племена у ове крајеве.

⁴ П. Срећковић, *Предговор*, у: Историја српскога народа, књига прва. Жупанијско време (600–1159), Београд, 1884, II–III.

⁵ Панта Срећковић заступа је романтичарску историографију, која се одликовала коришћењем народне традиције као примарног историјског извора, што су критиковали представници критичке историографије Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић. Предност даје патриотизму и традицији над критичким изворима јер му је буђење народне свести било много важније од изучавања историјских чињеница. Он је историју користио у патриотске сврхе на рачун њене научне вредности.

⁶ По историјској хронологији средио их је Б. Новаковић: С. Сремац, *Из књига староставних*, Сабрана дела Стевана Сремца у 6 књига, Књига пета, Београд, 1977. Из ње су сви цитати у овом раду.

Затим износи њихов родослов од Вишеслава, првог владара кога бележи српска историја, до Властимира, његовог праука. Ово подсећа на старозаветни *Списак племена и патријараха од Адама до Ноја* и *Списак племена од Сима до Аврама* јер Аврам је отац изабраног народа као што је Вишеслав први српски владар.

У доба Властимирове владавине Срби су разједињени јер имају много владара, док су Бугари признавали власт кана Пресјама, а Грци свога цара. Зато писац упозорава на опасност од неслоге:

„Грци и Бугари беху снажна стегнута песница, а Срби слаба отворена шака. Колико племена, толико државица, колико државица, толико владарчића. И једно племе не хтеде да зна и не осећаше јунчку невољу брата свога, другог племена; не беху удружени ни сложни Срби!“

Деминутивима се стилски наглашава немоћ коју доноси неслога српских племена, која не увиђају опасност од Бугара, који су наносили тешке поразе и прослављали себе јер су их хранили покорени Словени. Брзо напредујући, стигли су до граница Властимирове земље. Пресјам му шаље гласнике са захтевом да допусти да од тада Бугари до своје земље прелазе преко српске територије. Ако не буде тако, напашће и загосподарити освојеном земљом.

Властимир то неће допустити, позивајући се на „словенску реч: ’Тешко земљи куда прође војска.’“ Он истиче да је његов народ слојан, па ће расковати раонике и од њих ковати стреле и мачеве којима ће дочекати непријатеља.

Занимљиво је како је аутор владарове речи супротставио своје прекору српске неслоге на почетку приповетке. Сада он истиче значај слоге и осуђује охолост освајача. Нема развијене психологије српског жупана, већ се само његовим неопозивим одговором наглашава драматичност атмосфере. Слика у којој одлучни Властимир надроста охолог Пресјама делује врло сугестивно на читаочева национална осећања и он мора увидети да право јачега није пресудно у развоју догађаја јер српски владар у својој непопустљивости и неустрашивости пред бугарским претњама делује величанствено.

Властимир је позвао народ да брани земљу и Срби су се сложено одазвали. Писац одлази у паганску прошлост и истиче да се моле словенском богу рата Страхору да оснажи ратнике који у бој полазе певајући песме о прослављеним јунацима у борбама са Обрима и Германима. Тако је нагласио друштвене оквире и корене српских племена.

Када су Срби у борби са Бугарима почели посустајати, Властимир је у помоћ позвао кнеза Белу Требињанина и његовог сина Крајину. Они стижу и три године српска војска одолева бугарској. Поразила је

Пресјамове синове, а њега натерала у бекство и Бугари су морали да склопе мир и срамно се повуку, оставивши много заробљених и погинулих. У знак захвалности Бели, Властимир удаје своју кћер Перунику за Крајину и тако проширује српску земљу до мора. Сремац је, користећи се делом Константина Порфиригенита *О ујрављању царсѿвом*, истакао да је Властимир повезао више српских племена у јединствену заједницу, да је био господар не само Рашке већ и даљих области, као и да није могао узвисити Белу удајући своју кћер за његовог сина да на то заиста није имао право као самостални владар.

У приповеци *Мутимир и браћа му* писац говори о Мутимиру (860–890), једном од Властимирових синова, који се убраја међу најзначајније владаре пренемањичке Србије. Владао је са својом браћом Стројимиром и Гојником, са којима је поделио земљу. Он је одбио нападе бугарског кнеза Бориса Првог, али је касније морао признати врховну власт византијског цара Василија Првог. За његове владавине Срби су примили хришћанство.

И ову приповетку Сремац започиње истицањем важности српске слоге јер је на самрти Властимир заклео синове да буду сложни. Аутор наглашава његово владарско искуство, које преноси наследницима да би ојачали и наставили етичку традицију.

Бугари не могу да забораве претрпљени пораз после трогодишњег рата и срамоту Бежања из Рашке. Пресјамов син Борис криви покојног оца за неуспех, а војвода Тутракан каже му да узалуд „ропће на сени“. Саветује му да пође у освајачки поход на Византију, који ће подићи ратнички морал бугарске војске. Борис га послуша и опљачка већи део Тракије и Македоније, а мањи део тих земаља задржи под својом влашћу. Опијена победом, војска се враћа на кратак одмор.

Верујући да сада можда неће наићи на ранији отпор Срба, Борис, под утицајем својих велможа, које траже освету Рашанима, рачунајући на подршку Мутимирове браће „која ропћу и душа им жели престо и власт“, шаље гласнике српском жупану да му јаве о поразу Византије и затраже његову покорност.

Кад су поклицари са пратиоцима дошли пред Мутимира, надмено му се обраћају, претећи да ће се његовој земљи догодити оно што је задесило Византију ако се не покори моћном бугарском владару. Реторика тројице гласника библијска је и наглашава јачину Борисове жеље за осветом: као што муња, хладноћа и градоносни облаци уништавају све пред собом и одраз су Божјега гнева на непослушни народ, тако ће и Борис уништити непокорне Рашане. Писац наглашава охолост изједначавања његове снаге са Божјом моћи, јер Борис мисли да је ос-

вета његова и да може узвратити.⁷ Тако се антиципира чињеница да ће Бугари примити хришћанство пошто их Мутимир победи, јер су Рашани већ христјанизовани управо под његовом владавином.

Мутимир се не плаши претњи. Израста у херојску фигуру и бугарски захтев назива лудошћу. Зато ће се Бугари послужити и лукавством. Послаће друге гласнике Стројимиру и Гојнику не би ли их одвојили од брата и примамили на Борисову страну. Нису постигли циљ јер браћа су остала верна очевом завету и Борис ће повести рат. Међутим, биће поражен и принуђен на бекство. Три дана се крио код Влаха, пастира који су у вуни, лоју, крзну и сиру плаћали данак Рашанима. Овде Сремац уводи у приповедање и причу старог Влаха, старешине катуна, о доласку Рашана у те крајеве из којих су староседеоце протерали у планине. Старац каже да Власи воле свакога ко је против тих туђинаца. Послао је једног од својих чобана да сазна шта се десило Борисовом сину Владимиру и тако дознајемо да је овај заробљен са дванаест велможа и њиховом војском. То ће принудити Бориса да склопи мир.

Сремац даље заснива радњу на јаком контрасту. Други долазак Борисових гласника Мутимиру супротстављен је сцени са почетка приповетке. Тада они, иако су пред њим пали ничице, прете, а сада моле за мир и добросуседске односе.

Мутимир им саопштава да Рашани не траже ни половину онога што би тражили Бугари да су победили, већ само „крвнину“ за своје погинуле и откуп за робље, а најважнији услов за мир биће проширивање рашких граница на исток. Јамац за испуњење и талац биће Борисов син. Гласници су задовољни. Називају Мутимира срећним ратником и мегаложупаном и траже за Бориса пратњу до бугарске границе, што српски владар испуњава. Кад су Бугари испунили услове, Мутимир је пустио Владимира, давши му два роба, два сокола, два ловачка пса и двадесет крзна, јер је то код Бугара био знак да је мир утврђен. Поред тога, Борис се заветовао да ће примити хришћанство. Истичући како су после ових догађаја Срби и Бугари живели у миру, Сремац указује на двоструко схватање историјских чињеница: Бугари нису сматрали да је Борисов поход завршен поразом већ договором и да су Рашани, дајући ове поклоне, у ствари, платили данак, док су Срби радо прихватили ову погодбу јер их неколико деценија, за владавине канова Бориса, Владимира и Симеуна, Бугари нису нападали.

Мутимира су наследили синови Прибислав, Бран и Стеван, али нису били сложни. После две године Прибислава је са престола збацио

⁷ Сремац се ослања на *Римљанима њосланицу Свѣтѡг айѡсѡйѡла Павла*: „12. 19. Не освећујте се за себе, љубазни, него подајте мјесто гњеву јер стоји написано: моја је освета, ја ћу вратити, говори Господ.“

брат од стрица Петар, који је дошао из Хрватске и напао га. О том периоду пише Сремац у приповеци *Велики жуџан Петар*.

Околне земље бојале су се српске слоге и хоће да је помуте да би могле да шире своје границе и власт. Грци, Бугари и Хрвати примају незадовољне „жупанчиће“, ласкају им обећањима и поклонима и наговарају да упадају у своју земљу. Зато Петар не може да влада безбрижно и шест година брани се од својих рођака, које на њега шаљу туђини. Победио је Брана и његовог сина Павла, а потом и брата од стрица Клонимира, кога је на њега послао бугарски цар Симеун. Међутим, пошто му Византија и Бугарска нису могле ништа, затражиле су мир.

Бугарски цар Симеун позива се на хришћанску љубав према ближњем и тражи да се он и Петар окуме јер је кумство у Христовој вери најсветије. Жели да му Петар крсти сина и да дете носи кумово име, које значи „камен“, на којем ће се подизати вечни храм бугарске и српске слоге. Петар пристаје и склапа се мир зајамчен кумством.

Пошто му од Бугара више не прети опасност, Петар размишља како да прошири границе своје државе. На већу великаша, које је сазвао да чује мудар савет куда да крене, рашки епископ каже да нападне многобошце Неретљане, који неће да приме хришћанство, а да не зарати са Византијом јер Цариград је нови Јерусалим и из њега је свет обасјала права вера. Петар се колеба пошто је разлог врло убедљив. Епископ то види и наставља да подилази Петровој властољубивости, славољубивости и самољубивости, рекавши му да ће задобити и земаљско и небеско царство: земаљско тако што ће проширити границе своје земље, а небеско јер ће Неретљани морати да приме хришћанство и он ће заслужити „лепо име равноапостолни“, победивши их „бритким мачем и крстом светим“. Овим речима Сремац алудира на цара Константина, који је непријатеља победио под знаком крста. Петрова борба против Неретљана јесте и борба за ширење хришћанства, али посредно ће за њихово покрштавање бити заслужан и рашки епископ, који је убедио Петра у исправност тог подухвата. После дуге и крваве битке Неретљани су примили хришћанство и признали Петра за господара. Жупан је проширио своју државу преко њихове земље, на мору преко острва Брача, Хвара и Корчуле и других мањих, а на копну до Хума. Тада се уплашио лукави захумски кнез Михаило Вишевић и од бугарског цара Симеуна затражио заштиту. Оклеветао је Петра, па је бугарски владар омрзнуо кума.

Сада Византија жели да привуче Петра на своју страну. Цар шаље дипломату Лава Равдуха, који постиже савез са рашким жупаном, испривавши му басну о вуковима који нападну коње који успевају да

се одбране копитама. У тренутним односима међу државама вук је Симеун, а Византија и Рашка нападнути коњи, те Рашка треба да приступи савезу који су већ склопиле Угарска и Византија да би лако одолеле Бугарима.

Међутим, Михаило Вишевић обавестио је Симеуна, који одмах сазива савет. Војвода Тутракан предлаже да се послуже замком као када се хвата вук. Петру треба послати одметника Павла, Брановог сина, да га, тобож, позове на пријатељски састанак, како би га заробили.

Замка је припремљена. На Рашку полази војска, у којој су Рашани бегунци са Павлом и Бугари са војводама Мармајем и Сигрицом. Мањи део војске остао је на граници, а већи, са Павлом, на бугарској земљи.

Војводе Мармај и Сигрица двапут позивају Петра на састанак, али он се не одазива јер је очекивао битку. Тек кад су се заклели и послали таоце, насео је на превару да га Симеун зове да му крсти сина. Било му је чудно чему толика војска, али га Мармај уверава да је то пратња коју је цар послао у складу са кумовим и својим господством. Када га његови верни људи заустављају, упозоравајући га да се чува преваре, храбри и часни Петар одговара да верује новом хришћанину и своје старом куму. Мармај и Сигрица радосно га примају у бугарском логору и воде до оне друге војске. Тамо га је дочекао Павле и открио све, подсетивши га на басну о болесном лаву и траговима животиња који воде до његове пећине, али не и из ње.

Петар је, после крваве борбе, рањен и заробљен. Проклео је братовљево издајство и кумово кривоклетство.⁸ Тако је бивши одметник Павле Брановић постао велики жупан и признао Симеунову врховну власт.

У то време живео је у Цариграду Захарија Радослав, кога је Византија слала на Павла, али га је овај поразио и 920. године послао у заточеништво у Бугарску. Убрзо затим, подстакнут византијским обећањима или изазван притиском Бугара, Павле се подигао против Симеуна, али је поражен. Бугарски цар послао је на њега са својом војском и Захарију. Павле је збачен, а Захарија влада од 923. године.

Сремац се овим догађајима бави у приповеци *Велики жујан Захарија*. На почетку истиче да је срећа променљива јер Захарија је учинио Павлу исто што и овај пре четири године Петру.

У то време бугарски цар опседа Цариград. Тај притисак определио је Захарију да настави своје раније везе са Византијом. На то су га подстицали и сами Византинци, пославши му Лава Равдуха, који му је испричао басну о шуми која је секири дала држаље и зато страдала. Тако сада пропадају Рашани јер Симеуну дају одметнике, а кад су

⁸ Петар је умро као Симеунов заточеник.

сложни, као у време Властимира и Мутимира, одолевају и већима од себе. Захарија је разумео суштину ових речи и Рашка улази у савез са Византијом, Хрватском и Захумљем. Симеунови напади на Цариград престали су, али бугарски цар шаље међу Рашане војводе Мармаја и Сигрицу. Они му се заклињу да ће од лобања Часлава и Захарије начинити пехаре, из којих ће у Цариграду наздравити њему, византијском цару.

Тада се рашка војска поделила у два дела: једним је заповедао Захарија, а другим његов син Часлав. Захарија се помоли Светом Јовану, заштитнику кумства, да му помогне да се освети за кумовску неверу почињену пре седам година, а Часлав позива војску у бој као у жетелачку мобу. Бугари су поражени силовитим нападом.

Када је требало поделити ратни плен и наградити сваког војника по заслуги, долази до свађе између Захарије и Часлава. Захарија не да робље јер га нема по древним српским обичајима и новој хришћанској вери, па Словене треба пустити, а све друге посећи. Међутим, Часлав је својим људима дао и робља и плена. Пред очима Мармаја и Сигрице сви Татари су погубљени, а онда Часлав наређује да њих двојицу посеку на истом месту где су пре седам година издали Петра. Њихове главе послате су Симеуну у покривеној здели. Мармајева глава имала је у устима писмо, у којем се каже да цар од глава својих војвода направи два пехара и пије у здравље својих војника изгинулих у Рашкој и у покој душе кума Петра.

Тада се Симеун сетио свога великог греха и обратио Светом Јовану Рилском за утеху. Велики испосник му каже да се покаје, па бугарски цар престаје да опседа Цариград и враћа се у Бугарску.

Нажалост, слога Захарије и Часлава није трајала дуго. Часлав се побунио, али је побеђен. Огорчен је на Византију, која је помогла Захарији. Жељан освете, одлази Симеуну, који га радосно прима, увиђајући да ће сада бити лако да се освети за претрпљени пораз. Међутим, Часлав дуго није хтео да пође са бугарском војском. Пристао је тек кад су из Рашке стигли нови бегунци и донели вести да му је имање спаљено, жена затворена у манастир, а очев гроб раскопан.

И народ се побунио против Захарије, па је овај побегао у Хрватску. Овде Сремац посеже за легендом. Прича како су бегунца гонили Часлављеви људи, па је заклео море и коња да га спасу. Натерао је коња у море и допливао до једне стене, на којој је чекао да га избави један млетачки брод. Одатле је проклео Часлава и зато се та стена зове Камен Радослављев. Лађом је отишао у Рим и тамо умро као прогнаник.

Кад је бугарска војска стигла до српских граница, њене војводе Книн, Имник и Ичоглија лукаво успевају да у свој логор домаме српске

жупане и лако их заробе. Обезглављени народ постаје лак плен и проклиње Часлава.

О Чаславу (931–960), који је подигао устанак против бугарске власти и створио највећу српску државу до тада, Сремац је написао две приповетке под истим насловом *Велики жујан Часлав*. Једна је краћа и обимом усклађена са осталим приповеткама о српским жупанима. Она је извод из раније, дуже,⁹ у коју је аутор унео све догађаје пре Часлављеве владавине. Краћа приповетка подељена је у шест мањих целина, а дужа има десет глава и може се сматрати историјом Вишеславића, целе прве познате српске владарске лозе.

Занимљиве су по начину прерађивања, што ћемо показати на примеру шестог одељка краће верзије, где се говори о томе како је удовица угарског војводе Киша дошла кану Такошњу и, плачући, затражила освету погинулог мужа. Кан је послао војску на Часлава, јер уходе су јавиле да овај, са мало људи, ужива у Срему. Угари тајно прелазе Дунав и нападају, остављајући разбојиште пуно погинулих Срба. О Часлављевој судбини не зна се ништа јер нема преживелих. Испунила се клетва жупана Захарије од пре четрдесет шест година, коју је Часлав чуо у сну: „Чаславе, Чаславе, земља ти кости изметала!“

У глави шестој дуже верзије Сремац ове догађаје приказује опширно. Говори о српској неслози, коју Византија треба да искористи и затражи помоћ од Захарије, који ће, заузврат, добити њену заштиту од Сарацена, који нападају са мора. Приповеда се о његовој помоћи Византији и поразу Бугара, кули од глава бугарских војника, коју је подигао Часлав, и посредничкој улози дубровачког трговца Влаха Гондоле, који ће својим бродом превести у Цариград главе Мармаја и Сигрице. Важно је што Часлав бира Дубровчанина који је трговао по Захаријиној земљи, био добар пријатељ и драг гост на жупановом двору и умео то да цени. Ово антиципира чињеницу да ће Захарија, на молбу своје жене Византинке Ефросине, побећи у Дубровник када је Часлав 925. године са Бугарима напао Србију. У вези са тим Сремац уводи библијски мотив женског лукавства и кривице за грех. Иако је била Часлављева снаха, Ефросина је прогонила његове људе као Језавела праведнике у Израилу, а оставила је мужа, лукаво побегавши у манастир под изговором да није достојна да буде жупанова супруга јер је због ње изгубио престо. Од Захаријиних људи заштитила ју је игуманија, рекавши да је не спречавају да се замонаши како њен грех не би пао на њих. Кад је Ефросина чула да је Захарија пребегао у Италију, писала је цару да јој пошаљу лађу и једног дана нестала из манастира и вратила се дворском животу.

⁹ Ово примећује Б. Новаковић, *Напомене*, 446.

У глави десетој детаљније је описана посета Арањке, лепе удовице војводе Киша, кану Такошњу. Она је дошла да тражи освету. Својим дражима и речима занела је кана и он наређује да угарска војска нападне Часлава у Срему.¹⁰

Фрагменте *Немања* нашао је Милан Шевић међу Сремчевим рукописима после пишчеве смрти.¹¹

Први фрагмент почиње сећањем, неком врстом пролога, на дане владавине Часлава и Војислава, Михале и Бодина, када су Срби били снажни и околни народи су их се бојали. Та времена сачувана су само у народној поезији, али писац храбри свој народ да не клоне духом јер ће поново доћи „дан славе“. Овакав увод говори о томе да Сремац није задовољан својим временом и зато му је прошлост дража. У њој су се у

¹⁰ У првој целини краће верзије приповетке *Велики жујан Часлав* реч је о тешким данима за Србе после Часлављевог издајства: Бугарски цар Симеун шаље гласнике Михаилу Захумском и Томиславу Хрватском, претећи да неће трпети да бугарску територију нападају рашки ускоци кад је већ поразио моћног Часлава. У дужој верзији, у глави седмој, ово је обрађено опширније. Претња је развијенија да би се величала Симеунова моћ јер за царевим речима брзо следе дела као прасак грома за муњом.

Други део краће верзије говори о савету Михаила Захумског и Томислава Хрватског. Они су одлучили да сложено дочекају војску цара Симеуна под вођством Алгоботура. У тој бици гине овај бугарски војвода, па сам Симеун поведе војску на приморске и загорске Србе, али претрпи пораз јер Бог кажњава охолост. Томе је претходило страшно претсказање. У сну му се јавила сен кума Петра, који прориче пораз и чека га пред Божијим престолом да одговара за свој нехришћански и невитешки поступак према њему. О тим догађајима реч је у глави седмој дуже верзије, с тим што се истиче да су подсећање на грех према куму и жалост због изгубљене битке сломили цара, који је умро те године.

О стању после Симеунове смрти приповеда се у трећем одељку краће верзије, а врло опширно говори се о томе у глави осмој дуже, где је нагласак на бекству Часлава, бана Прибана и жупана Храбриње, Брајуна и Одољена из бугарског ропства, док се Симеунов син и наследник Петар борио против побуњеника, незадовољних његовом владавином.

Четврти део краће верзије говори о повратку бегунаца у Рашку. У глави осмој и деветој дуже верзије Сремац је у центар пажње сместио Часлава и његово покајање. Он се враћа да би од робља створио народ који ће од бедног одметника и проклетника, како се назива, начинити архонта. То се и остварило уз помоћ „горског цара“ Техомиља, а да није прошла ни година.

У петом одељку краће верзије говори се о доласку седморице људи угарског кана Такошња жупану Храноти. Они траже доказе о покорности, али их жупан не даје. Угари нападају Дринску жупу и Хранота гине. Ипак, помоћ стиже од Техомиља, који је поразио Угаре. Сремац кратко наводи легенду о настанку имена поља Цвилина, где је била битка, а потом каже да је захвални Часлав дао Техомиљу Дринску жупу и одатле пошао да освоји Срем. О истим догађајима опширно се приповеда у глави десетој дуже верзије, али наглашава се да је Часлав прогласио Техомиља господаром Дринске жупе, оженио га ћерком рашког жупана Храноте и пошао да освоји Срем, који ће девојци бити мираз.

¹¹ Објавио их је у *Летопису Матице српске*, 1909, 258.

пуном сјају преплитале слава и снага некадашње политичке величине Србије.

Прва глава првог фрагмента говори о немирима у српској земљи због надметања за власт, до које се долазило уз помоћ Византије. Бодинов син Ђорђе кренуо је у ратни поход на Рашку. Покорио ју је, заробио њеног господара Завиду и одвео га у Дукљу. Тамо је Завида сазнао да му се у Рибници родио син. Дао му је име Вакхин и крстио га по католичком обреду. Међутим, чим се вратио на рашки престо, крстио је дете по православном обреду и добило је име Немања. На самрти је окупио синове, поделио им земљу и заветовао их да буду сложни. Браћа су послушала оца и живела сложено.

Други фрагмент почиње склапањем српско-угарског савеза против Византије. Међу византијским непријатељима био је и босански бан Бориш, кога је Немања упознао у борбама на Дунаву и поштовао га као оца. После победе Угари награђују Бориша за помоћ и он постаје бан Горње Босне, Соли и Усоре. На свој двор довео је Немању као драгог госта. Имао је кћер Ану, чувену по лепоти и смрности. Нико јој није могао сагледати очи од стидљиво спуштених трепавица.¹² Немања је на рашком двору слушао песме о њој, у машти створио њену слику и носио је у срцу, али та представа није ни приближна стварној Аниној лепоти и писац романтичарски преувеличава његов љубавни занос.¹³ Ова слика продубљује се кад једног дана у лову Немања код језера опази јелена и кошуту како леже и огледају се у води. Не може да убије јелена јер му га је жао као самога себе. На путу до Боришовог двора срео је Ану. Једва ју је ословио од узбуђења, а она му каже да се изгубила берући цвеће. На то он у високореторичном стилу одговара да се лепота цвећа губи пред њеном и тражи један стручак, који она радо даје, одговоривши у сличном тону, користећи за љубав метафору пара славуја. Немања јој замера што јој је жао славуја и јелена, а не мари што су многи млади витезови изгубили животе чезнући за њом и назива је хладном стеном и нечитаном књигом. Ана кроз сузе говори да чека некога „краснијег од сунца, милијег од месеца, мириснијег од

¹² Ана је, као у народној песми *Српска дјевојка*, идеал девојачке моралне лепоте јер је њена главна врлина смрност.

¹³ Сремац каже: „Иде у луг, слуша славуја; ноћу звезде гледа и завиди срећи њиховој гледајућ како једна другу прати, како једне за другом нестаје испод зеника. Ни лепоте чаробне ноћи, ни лепоте дана, ни шумно весеље, ни веселе песме не годе више души сина Завидина. У тамној ноћи, када се све смири, када само стражар на кули будан бдије, гледа у звезде и пита их има ли среће тамо горе међу њима. Када сунце обасја, бежи од света, уклања се из двора и иде у тмасти луг и пита цвеће има ли среће међу њима; слуша славујеву песму и остале тице оплакују ли несретну и безнадежну љубав песмама својим.“

цвећа пролећног“ . Тада Немања признаје да је воли, а она каже да је дочекала онога о коме је сањала. У двор су пошли држећи се за руке. Она је отад увек била весела, а он најговорљивији међу друговима.

На Ивањдан је организован велики витешки турнир, на којем побеђује Немања. Најпре је погодио наранцу на копљу пободеном на бедему тврђаве и однео је Ани, која каже да је тако прободено и њено срце, а потом је на коњу први стигао до три копља пободена у пољу, прескочио ров иза њих и као награду добио ратничког маварског коња и седло од шимшира опточено сребром, сабљу димискију и сокола.¹⁴ Ту је крај фрагмента.

Немања љубав доживљава веома снажно и пати у својој заљубљености. Што се више удаљава од људи, све је уверенији да је несрећан и да му нема лека јер Ана не увиђа његова осећања. Љубав је патња и мучење, али и лепота која значи живот. Он се томе потпуно предаје и у другом фрагменту није само епски јунак већ и младић чисте душе и јаких осећања. Дошло је до Сремчеве интервенције у уобличавању лика стваралачком маштом.

Коментари критике о приповеткама из збирке *Из књига сѣјаросѣјавних* били су опречни. На пример, Љубомир Недић их је веома хвалио, а А. Г. Матош о њима строго суди и пише да Сремац није требало да за углед поставља ишчезле културне типове јер их није познавао,¹⁵ а новом времену је узор само нови човек. Скерлић сматра да је у ове историјске приче Сремац уложио много труда и књижевне амбиције, али је успех био осредњи „јер то за историју није било довољно тачно, а за књижевност недовољно уметничко“;¹⁶ док Бошко Новаковић мисли да је писац хтео „да помири научну истину са поетском визионарношћу народне поезије и легендама хроничара.“¹⁷

Ми бисмо закључили да у приповеткама о којима смо говорили Сремац образује свет књижевне имагинације паралелан свету научне истине. Успео је да ова дела растерети од прагматичких захтева и функционализације да би остала оно што треба да буду: уметност стваралачке маште и разумевања смисаоног проширивања живота у сфере духа. Искористио је креативне могућности језика и духа народне традиције и испричао оно што је вредно приповедања. Приповедањем је успео да уобличи сазнања читалаца свога времена, а фикционализацијом превазишао ограничења стварности коју

¹⁴ Задачи које витезови треба да испуне подсећају на препреке које треба да савлада цар Душан у песми *Женидба Душанова* да би из града Леђена извео Роксанду девојку, као и на оне у приповеци *Дјевојка бржа од коња*.

¹⁵ А. Г. Матош, *Есеји и фељјони. О српским њисцима*, Београд, 1952, 34.

¹⁶ Ј. Скерлић, *Историја новије српске књижевности*, Београд, 1967, 308.

¹⁷ Б. Новаковић, *Најомене*, 465.

није волео, доживљавајући своју грађу мање фактографски, а више наглашавајући емотивни приступ српској прошлости и желећи да национално освешћује своје читаоце који су радо читали ове приповетке.

Миливоје С. Спасић

СТЕВАН СРЕМАЦ О СЕРБСКИХ ЖУПАНАХ

Резюме

В книге рассказов Сремаца *Из книг стародревних* находится и цикл о сербских жупанах т.е. о древнейшей истории Сербов с девятого по двенадцатый веков. Автор пользовался хрониками, древними записями и народным устным творчеством. Анализируя эти рассказы мы настаивали на том, чтобы указать их литературно-художественную ценность, которую отрицали. Мы показали что Сремац остался не только на поверхностном риторическом разрабатывании поэтизации истории, но ему удалось повествованием оформить узнавания читателей своего времени, а выдумыванием превзойти ограничения действительности которую не любил.

ГЛАГОЛ *ВИДЕТИ* КРОЗ ВЕКОВЕ: О ЗНАЧАЈУ И ПОТРЕБИ ИЗУЧАВАЊА ГЛАГОЛСКОГ ВИДА НА ДИЈАХРОНОЈ И СИНХРОНОЈ РАВНИ

На примеру анализе обраде глагола *видети* у историјским речницима и дескриптивним речницима савременог српског језика, указује се на неопходност истраживања глаголског вида, нарочито код двовидских глагола, и његове везе са глаголском семантиком и у дијахроној перспективи. Тиме би се допринело не само бољем познавању граматичког система у прошлости (и када говоримо о књижевном и о народном језику) већ и разрешењу неких теоријских питања везаних за глаголски вид.

Кључне речи: глаголски вид, двовидски глаголи, семантика, глагол *видети*, историјска лексикографија, дескриптивна лексикографија.

О питањима настанка и развоја словенског глаголског вида, литература је немала.¹ Међутим, учача се празнина истраживања глаголског вида на материјалу старијег језичког наслеђа писаног српкословенским – књижевним идиомом – и старосрпским – српским народним језиком. Наиме, у истраживању Ирене Грицкат *О неким видским осо-*

* marina.spasojevic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Нпр. уп. А. Белић, *Прилози историји словенских језика. I. О словенском глаголском виду*, Јужнословенски филолог IV, 1924, 1–28; исти, *Словенски инјунктив и вези са постанком словенског глаголског вида*, Глас Српске краљевске академије CXLVIII, Београд, 1931, 1–38; исти, *Постанак њрасловенске глаголске системе*, Глас Српске краљевске академије CLXIV, 1934, 1–41; исти, *Општа лингвистика [= О језичкој природи и језичком развоју]*, I, Београд, 1941], Изабрана дела Александра Белића, 1, Београд, 2000; исти, *Историја српског језика*, Изабрана дела Александра Белића, 4, Београд, 2000, 327–484. Преглед супротстављених ставова в. нпр. у: З. Д. Попова, *Категорија славјанског глаголног вида: дискусии, възможные решения*, Јужнословенски филолог LXII, 2006, 233–251.

беностима српскохрватског глагола² указано је на то да у историјском развоју језика долази до промене вида глагола. То се углавном одвија у два правца: прво, код двовидских глагола најчешће се специјализује вид, а друго, долази до развоја двовидности код глагола, и то обично код несвршених глагола развија се и свршени вид, а врло ретко обрнуто – код свршених и несвршених вид, што представља само привид:³ „Процеси, дакле, теку од имперфективности ка двоаспектности, или ретко – а свакако увек преко двоаспектности – и даље, ка коначној перфективности.“⁴

Примера ради, поређењем речника који доноси старију грађу – *Рјечника хрватскога или српскога језика*⁵ – и речника савременог српског језика – Вуковог *Српског рјечника*,⁶ *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*,⁷ *Речника српскохрватског књижевног језика Матице српске*⁸ и једнотомног *Речника српскога језика Матице српске*,⁹ двовидност се, нпр., читовала код глагола *вајићи*, *настојићи*, који су сада несумњиво несвршени, док се глагол *везаји*, иако често обележаван као двовидски, данас претежно употребљава као свршени. С друге стране, о развоју и друге видске вредности може се говорити, рецимо, код глагола *гласаји*, *казнији*, *чистији*, *честијаји* и сл., који су у РЈАЗУ и код Вука само несвршени, а сада су двовидски, док је глагол *ноћији* у РЈАЗУ и код Вука свршен, а сада двовидски.¹⁰

Управо зато сматрамо да би посматрање, односно праћење видске вредности појединачних глагола, а нарочито ако се у обзир узму њихова значења, на дијахроном и синхроном материјалу могло дефинисати границу промене вида, тј. време и услове када су престали бити двовидски или када су постали двовидски. Такво истраживање пружа

² И. Грицкат, *О неким видским особеностима српскохрватског глагола*, Јужнословенски филолог XXII, 1957–1958, 65–130.

³ *Исто*, 95.

⁴ *Исто*, 98.

⁵ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880–1976 (= РЈАЗУ).

⁶ *Српски рјечник истаумачен њемачкијем и лајтинскијем ријечима*, скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, четврто државно издање, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1935 (= Вук).

⁷ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959– (= РСАНУ).

⁸ *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976 (= РМС).

⁹ *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007 (= РСЈ).

¹⁰ Уп. И. Грицкат, *О неким видским особеностима*, 70; М. Спасојевић, *Двовидски глаголи у савременом српском језику*, докторска дисертација у рукопису, Филолошки факултет, Београд, 2015, *passim*.

жило би јачу аргументацију у корист тези о системности двовидских глагола у словенском свету, а не о аномалији или превирању система.¹¹

Оглед смо спровели на грађи коју нам у опису семантичких реализација глагола *видеѿи* нуде, с једне стране, историјски речник РЈАЗУ и, с друге, речник савременог српског језика РСАНУ, зато што су они најбогатији у погледу коришћених извора и доношења грађе. Поредићи семантичке структуре представљене кроз хијерархизовану мрежу значења у речничком чланку, циљ нам је да покажемо однос семантике и вида и њихову међузависност кроз време.

Глагол *видеѿи* ијек. *видјеѿи* у историјском речнику – РЈАЗУ, у Скоковом етимолошком речнику¹² и у свим речницима савременог српског језика – Вук, РСАНУ, РМС, РСЈ – обележен је као двовидски глагол.¹³ Дискутујући о развоју двовидности, Ирена Грицкат наводи: „’Видети’ је било исконски имперфективно, али се јавила потреба да се његово значење искаже у простој, чистој перфективности – међутим није се нашло начина за то, па је ’видети’ постало и перфективно“.¹⁴ Дакле, упркос граматичким квалификаторима у заглављу речничког чланка и чињеници да све граматике глагол *видеѿи* наводе као типичног представника двовидских глагола у српском језику, дефиниције у

¹¹ И. Грицкат наводи да прихвата хипотезу о појединачном наслеђивању двовидности из старијих епоха или о прелажењу из једних језика у друге, а не тумачење да су (исконски) двовидски глаголи прост траг из времена пре морфологизације вида, јер је морфологизација вида била језички закон – те безизузетачна, и сматра да су се после исто тако јављали разлози да глаголи постају двовидски. Она мисли, наиме, да када глаголи из разних разлога нису могли морфолошким путем, односно префиксацијом да постану свршени, онда су они постајали двовидски, тј. истом формом су почели да изражавају и други вид. И. Грицкат, *О неким видским особеностима*, 110–112. То би било објашњење за једну врсту промене у виду глагола, истина најдоминантнију, несвршених у двовидске, али она не искључује ни друге разлоге промене вида, рецимо, којима бисмо могли објаснити прелазак свршених у двовидске. С друге стране, у вези са изнетим тумачењима лако би се могла објаснити специјализација вида код несвршених глагола од двовидских, где су префиксирани глаголи преузели улогу перфективне видске вредности двовидског глагола. Насупрот томе, питање је да ли такву улогу има имперфективизовани глагол, рецимо, у пару *везаѿи–везиваѿи*, па на себе преузима имперфективност, а глаголу *везаѿи* оставља (претежно) свршени вид према употреби у савременом српском језику. Занимљиво је да глагол *везаѿи* није ступио у парњачке односе са префиксираним глаголима, попут *завезаѿи*, *ѿовезаѿи* и сл., и на тај начин учврстио несвршени вид, уп. М. Спасојевић, *Двовидски глаголи*, 120.

¹² Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971–1974 (= Скок).

¹³ Као двовидски је обележен и у речнику старословенског језика, *Slovník jazyka staroslověnskeho*, 4, Praha, 1961.

¹⁴ И. Грицкат, *О неким видским особеностима*, 111.

дескриптивним речницима показују да овај глагол не може у свим семантичким реализацијама испољити оба вида. У свакој дефиницији се не користе глаголи оба вида као елемент лексикографског метајезика у РСАНУ, РМС и РСЈ, односно у РЈАЗУ семантичке реализације свршеног вида не чине парове са наведеним реализацијама несвршеног вида.¹⁵

РЈАЗУ ¹⁶	РСАНУ
1. <i>akt.</i>	свр. и несвр.
a. <i>pf.</i>	1. доби(ва)ићи, њримиићи, њримайићи чулом вида свећилосне уииске, слике њредмеићи; исп. вићати.
a) <i>ugledati, spaziti, opaziti.</i>	2. исп. вићати а. (у)гледаићи, оиразиићи, оиажайићи, њосмайраићи.
b) <i>sresti koga, naići na koga.</i>	б. (некоме, по некоме, нечему) заи- зиићи, заиажайићи, закључи(ва)ићи.
c) <i>naći se s kim i razgovarati, posjetiti, pohoditi.</i>	в. (уз глаголе хтети, волети, марити и сл. у пасивној конструкцији) биићи за- њажен, њримерен.
d) <i>uvidjeti, razabrati, shvatiti.</i>	3. искусиићи, увериићи се.
e) <i>pogledati, glednuti, baciti pogled na što ili kamo, da bi se prepoznalo, upoznalo ili razabralo.</i>	4. а. наћи се, сасиайићи се (с неким).
f) <i>saznati, doznati, upoznati</i>	б. фиг. заићећи, засиайићи, изненадиићи.
g) <i>prosuditi, procijeniti, ispitati, istražiti, razgledati.</i>	5. а. њровериићи, њрегледаићи.
h) <i>razmotriti, raspraviti.</i>	б. исњињиайићи, њроучиићи, уњознаићи.
i) <i>osuditi, kazniti.</i>	б. (њри)њазиићи, обићи, обилазиићи.
j) <i>pokušati, probati, ogledati.</i>	7. (на)учиићи од некога гледајући.
k) <i>čuti.</i>	
b. <i>impf.</i>	

¹⁵ О семантичким и синтаксичким парадигмама глагола *видети* у српском језику писала је С. Ристић (детаљно у: С. Ристић, *Глаголи визуелне њерцењије у срњском језику*, у: Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности, ур. М. Ковачевић, Крагујевац, 2011, 33–41, а као пример за лексикографску обраду на иновираној лексичкој грађи приликом израде електронског корпуса за дескриптивни речник у: С. Ристић, Н. Ивановић, *Предлог за модернизацију рада на Речнику САНУ*, у: Граматика и лексика у словенским језицима, ур. С. Танасић, Нови Сад – Београд, 2011, 529–553). Са становишта ситуационих типова о овом глаголу писао је Ж. Марковић, *Ситуациони њињови глагола видети и гледаићи*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L/1, 2007, 481–488. Глагол *видеть* у руском језику у садејству свих граматичких и семантичких особености представљен је у раду Ј. Д. Апресјан, *Глагол видеть: лексикографическое описание*, у: Глагольный вид: Грамматическое значение и контекст, ред. Р. Бенакњо, München – Berlin – Washington/D.C., 2015, 35–54.

¹⁶ РЈАЗУ доноси још специјализованију класификацију грађе према типу синтаксичке конструкције која се јавља у функцији допуне, према врсти актаната и др., али те информације за наше разматрање нису од значаја.

a) *moći primati utiske očima, imati dar gledanja, ne biti slijep.*

b) *gledati, opažati, zapažati.*

c) *razbirati, shvaćati, uviđati.*

d) *ne moći vidjeti koga isto što mrziti ga, ne trpjeti ga.*

e) *paziti, brinuti se.*

f) *znati.*

g) *u pozdravu isto što čuvati, štititi.*

h) *pojedinačna značenja. aa) štovati;*

bb) *procenjivati, cijeniti, držati; cc) nje- govati, liječiti.*

i) *infinitiv vidjeti s oblicima glagola biti znači činiti se, biti na oko onakav ili ono, što kazuje predikat.*

j) *part. prezenta kao pridjev.*

2. *sa se.*

A. *refl.*

a. *pf.*

a) *ugledati sam sebe.*

b) *naći se, obresti se.*

c) *razabrati, shvatiti šta o sebi. aa) što se o sebi razabire, izriče se pridjevom, ili prijedloškom vezom, ili infinitivom ili rečenicom. bb) vidjeti se na (u) nevolji, zlu jadu, belaju.*

d) *proceniti, spoznati se.*

e) *dobiti cvijet, pranje.*

b. *impf.*

smatrati se, držati se, razbirati što o sebi.

B. *recipročno*

a. *pf.*

a) *vidjeti jedan drugoga, sresti se, naći se.*

b) *ogledati se, potući se, izaći na mej- dan; podijeliti mejdan.*

b. *impf. [=a]*

C. *pasivno*

a. *pf.*

a) *pasti u oči, biti opažen.*

b) *dati se vidjeti isto što pojaviti se, po- kazati se.*

8. *разуме(ва)ӣти, схваӣтиӣ, схваӣа- ӣти, бӣтӣ јасно;* исп. вӣђати.

9. *доживеӣти, дочекаӣти.*

10. *имаӣти; добиџӣти;* исп. вӣђати.

11. *налазиџӣти, смаӣтраӣти, мислиџӣти.*

12. *замислиџӣти, замишљаӣти; ӣредви- деӣти, ӣредвиђаӣти.*

13. *измериџӣти, исџробаӣти, ӣровериџӣти.*

14. *(ӣо)ӣпражсӣти, (ӣро)наћи.*

15. **a.** (у 2. л. имп. или през.) у неодре- ђеном значењу за исказивање упозо- рења, чуђења, недопадања, прекора, претње и сл.: *гле, ӣази;* исп. вӣђати.

б. (у 2 л. през. понекад и са везником „да“) за истицање исказа или неке су- протности: *еӣо, баӣ.*

II. ~ се

1. **a.** *угледаӣти самог себе, свој лик (у огледалу и сл.).*

2. *наћи се, обреӣти се (на неком месџу, у некој сиџуацији).*

3. *осеӣтиӣти се, осећаӣти се.*

4. *сасџаӣти се, сусресџӣти се.*

5. *заст. чиниџӣти се, изгледаӣти.*

6. *ӣоказиваӣти се, указиваӣти се, бӣтӣ видљив.*

7. *покр. добиџӣти менџӣруацију.*

8. *безл. бӣтӣ видно.*

9. *безл. празн. бӣтӣ за ӣокој (сӣас) душе.*

c) *desiti se, pojaviti se, dogoditi se, zbiti se, naći se.*

d) *pokazati se, očitovati se.*

e) *biti shvaćen, razabrati se, doznati se.*

f) *učiniti se.*

b. *impf.*

a) *vidjeti se isto što biti toliko svijetlo da se očima mogu primati utisci.*

b) *biti na vidiku, na očima, pokazivati se.*

c) *razabirati se, biti očito, znati se, biti znano.*

d) *činiti se, imati izgled, izgledati.*

e) *vidjeti se komu što isto što činiti mu se, da je dobro ili da mora tako biti.*

f) *vidjeti se komu isto je što svidati se, biti po volji, htjeti, prohtjeti.*

3. *pasiv.*

A. *part. pas.*

a. *u predikatnoj službi.*

a) *uopšte.*

b) *biti viđen od koga.*

c) *biti lijepo, dobro, po čudnovat način viđen isto što biti rado priman, biti priman s naklonošću i susretljivošću.*

b. *kao pridjev.*

a) *ugledan, pristao, lijep, poznat, o ljudima, a ponekad i o stvarima.*

b) *vidljiv, koji se može vidjeti.*

c) *viđen dan isto što suđen dan.*

c. *kao imenica.*

B. *part. praes. pas. vidim.*

1. Како стоји у РЈАЗУ, као и у Скоковом етимолошком речнику, глагол *видејџи* познају сви словенски језици као глагол физичке – визуелне перцепције 'примити/примати слику чулом вида, опазити/опажати'.¹⁷ У овом значењу могућа су оба вида, а карактерише га и прелазност, че-

¹⁷ Вид глагола физичке перцепције *видјејџи* и *гледајџи* испитује се у раду М. Čilaš Mikulić, *Vidska svojstva glagola fizičke percepcije vidjeti i gledati u hrvatskome jeziku*, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 40/1, 2014, 77–91, на основу лексикографског описа, тј. дефиниција ових глагола у речницима, кроз тестове за утврђивање вида (могућност употребе у апсолутном презенту; допуна фазним глаголима, *не* + императив, временска реченица са везником *чим*).

сто исказана правим објектом у акузативу. Ово је значење у РЈАЗУ дато као примарно активно значење 'угледати, спазити, опазити' за свршени вид и као друго, 'гледати, опажати, запажати' за несвршени вид, а у РСАНУ оно је обрађено под 2а. дефиницијом која такође упућује на оба вида. О томе сведоче примери из старије и савремене грађе:¹⁸

свр.: Оči naše *viděše*, jakože i vь iněhь mnogyhь sarъstviihь tako ne bystь. Danilo 198, 820a. *Viděhь* раче i po inihь сгькvаhь roditelь ... mojihь sēdanije na prēstolē (t. j. slike o tome). (Deč. hris. 1330) Glasnik 2, 12, 63, 816a. Ty listь *videvь*, namь bi mnogo žalь. (Dubrovčani hercegu Hrvoju, 1405) Spom. srg. 1, 66, 818a. *Vidoh* čudo prije negledano: na medvedu čalma kadijina. Erl. ruk. 4, 816a. Кућа мене ни *видијетии неће* | Док осветим побратима свога (НП, БВ 1912, 251).

несвр.: Uzdigni ... oči tvoji i *vidi*: svi oni skupili se jesu. Matović 471, 826a. Крв црљену по бијелу снијегу лијепо [је] *виђеџии* (НПр Вук, 116). Иди, рекне цар, да ти више очи *не видим* (Ђорђ. Т. 14, 20).

На двовидност глагола *видеџии* упућује речничка дефиниција у значењу 2б. 'запазити, запажати, закључи(ва)ти' у РСАНУ, али примери показују да је глагол несвршеног вида у тим примерима:

несвр.: Куне се у све на свету а *видии* му да лаже (Ред.). По начину његовог поступања јасно *видимо* да не зна шта се догодило (И.).

Глагол *видеџии* има само несвршени вид када означава способност визуелне перцепције, тј. када му је значење квалификативно 'имати чуло вида; имати способност примања визуелних утисака'.¹⁹ У РЈАЗУ дефиниција 'имати дар гледања, не бити слеп' стоји као прво значење за несвршени вид. Из дефиниције коју као примарно значење наводи РСАНУ 'доби(ва)ти, примити, примати чулом вида светлосне утиске, слике предмета' произлази да је глагол *видеџии* и у овом значењу двовидски. Међутим, грађа то није потврдила:

несвр.: Slijepi *vide*, gluhi чују i bolesti svud nestaje. Knežević živ. 46, 823b. Sada pravda *vidi*. Došen. 69^a, 823b. (*Otac zapovjedi*) da se oči vade, voleć da mu sin ne *vidi*. 222^b, 823b. Нит' бијаше зв'језде ни мјесеца; | Али Мутап и по мраку *види* (НП Вук 4, 300). Не знам како ћу [писмо] моћи довршити, јер једва на очи *видим* (Гар. И. 2, 32). Коњи много боље *виде* него људи (Вуков. А. 1, 44). Пацијент ... тврди да има „очи соколове“ и да му као учеснику у саобраћају није битно што *не види* добро (Пол. 17. 7. 2010).

¹⁸ Примери се преузимају из речника у оригиналу – из РЈАЗУ латиницом, из РСАНУ ћирилицом – а задржавају се и оригиналне ознаке извора. Како речнички чланак у РЈАЗУ садржи и конверзиве, природно, они не улазе у разматрање.

¹⁹ Уп. И. Грицкат, *О неким видским особеностима*, 71; М. Čilaš Mikulić, *Vidska svojstva glagola fizičke percepcije*, 84.

У модалној конструкцији *не моћи видеџи* са значењем 'мрзети', где компонента *видеџи* има вредност 'гледати', реч је о несвршеном виду. РЈАЗУ је наводи под d код несвршеног вида, а РСАНУ као израз.

'не моћи видјети koga isto što mrziti ga, ne trpјeti ga': Jer se š njome svaki čas kosi i не може да је види. Bobaljević 207. Vuk не мogaše чути ни видјети Miloša. Kačić razg. 56, 828b. Говоре само турски и не могу очима да нас *виде* (Ђурић А. 2, 89).

За рефлексивне (пасивне) конструкције у којима је визуелна перцепција усмерена на субјекат глагол *видеџи* употребљава се у оба вида према РЈАЗУ за пасивно а. а), б) i б. б) 'пасти у очи, бити опажен'; 'појавити се, показати се': 'бити на видику, показивати се'. Међутим, у РСАНУ употребом несвршених глагола у дефиницији за рефлексивну форму под II, 6 'показивати се, указивати се' упућује се на несвршени вид глагола. Дакле, старија грађа сведочи употребу глагола *видеџи* у овом значењу као свршеног, док се у савременом језику иде ка несвршености.

свр.: (*Bog*) не може *се видјети* od nas dokle smo na svijetu. Ivanović 19, 830a. Naleće jedno jato čela, pa sve pritište one bukve i jele, ni *се виде* grane ni korijena. Nar. prip. vuk 209, 830b.

несвр.: U našeg ćaće devetore gaće i još mu *се тјело види* (Odgonetka: Luk) (Bosna i Herц.) Zborn. za nar. živ. 27, 153 831b. У могъ вранца деветъ покроваца, и опетъ му *се* ребра *виде* (НЗар, ЛМС 80, 108). Са врха Ловћена *види се* кажу, италијанска обала (Ред.).

Међутим, код безличне рефлексивне конструкције са значењем 'бити толико светло да се очима могу примати утисци' под *impf.* а) у РЈАЗУ и 'бити видно, светло' у РСАНУ под II, 8, посведочен је само несвршени вид посматранога глагола:

несвр.: U jednoj izbi, gđi *се не види*. Lastrić ned. 384^b, 831a. *Види ли се?* (Вук, Рј.). У челенки два камена драга, | Војводи *се види* путовати | ... У по ноћи, кано и у подне (НП Вук 2, 483).

Такође, само несвршеног вида је глагол *видеџи* у значењу посведоченом само у РСАНУ 'безл. празн. бити за покој (спас) душе'.

несвр.: Све што се доноси на гроб „*види*” *се*, како народ верује, пред мртвима (Петр. А. 1, 444). Код нас на ономе свету *види се* само оно, што се тамо код вас доле учини добро нама за спомен (Дач. Ж. 4, 56).

Као рефлексивни, глагол *видеџи* у значењу 'угледати самог себе' према оба речника има само свршени вид. Међутим, апстрактније значење '(у)гледати себе у мислима, замислити себе, замишљати се', које наводи РСАНУ, дозвољава обе видске вредности.

свр.: Jer, da bi *се* strag *видио*, себе bi *се* zastidio. Došen. 22^a, 829b. Кад се после болести први пут *виде* у огледалу, запрепасти се (Ред.).

свр./несвр.: Заузео је и он израз дипломате, и готово *се видио* амбасадором (Калеб 1, 28). *Видела се* као учитељица.

2. Код глагола *видеџи*, на основу значења визуелне перцепције, развило се и значење физичког контакта/кретања 'срести/сретати'.²⁰ Својим дефиницијама и потврдама уз њих и историјски речник и речник савременог језика показују да се у овом значењу глагол употребљава у свршеном виду – РЈАЗУ под b) и c), а РСАНУ под II, 4a, б):

свр.: Jeda *ste* po sreći *vidjeli* ku danas od našijeh loveći. Nalješković 1, 235, 820a. Kud nam pođe đuvegija, *vide* li ga ko? Nar. pjes. vuk 1, 71, 820a. Ko te izdo, izdalo ga ljeto ... stara njega majka ne *videla!* Nar. pjes. vuk 4, 182, 820b. Бога моли Огњана Марија: | „Дај ми, Боже, од рајевах кључе, | Да од раја отворимо врата, | Да ја дођем проз рај у пакао, | Да ја *виђу* остаралу мајку“ (НП Вук 2, 11). Трећи дан ... стигнем ... у манастир Крупу, ђе ме је једва чекао *виђеџи* мој игуман (Зел. 1, 51). Кога сунце ујутру *види* неумивена, осам му је дана назатка (Вук, Рј., под сунце).

Истог, свршеног вида глагол *видеџи* је и у значењу 'састати се, сусрести се' у рефлексивној форми кад је реч о реципрочности, како стоји у РСАНУ. Међутим, како сведочи старија грађа у РЈАЗУ, могао је глагол *видеџи* у овој форми и значењу имати и несвршени вид – 'сретати се'.

свр.: Kada će *se* duša moja s tobom *vidjeti* (bože)? A. Gučetić roz. jez. 211, 830a. Имао [сам] срећу у Каслу с Вама *се видјеџи* и познати (НПр Вук, I). Срећан ти пут и: у здрављу да *се видимо* (Јакш. Т. 5, 180).

несвр.: Prisjajan jedan oblak pokri Isusa, proroke i učenike, tako da *se* više ne *viđahu* међу собом. Lastrić od' 197, 830a.

Такође, свршеног вида је глагол *видеџи* у значењу 'наћи се, обре(с)ти се', на шта указују и РЈАЗУ и РСАНУ другим ставом у оквиру рефлексивне форме:

свр.: Želeći u družbu tvoju *se viditi* za moj trud. Š. Menčetić 131, 829b. *Vidila se* svinja u čem nije bila. Nar. posl. stojanović 220, 829b. Кад *се* царев зет *види* на невољи, спреми се и отиде (НПр Вук, 185). Он *се виде* у једном ходнику, који је блештао од сјаја толико, да му очи засенуше (Весел. 10, 149).

3. У значењу когнитивне, сазнајне перцепције овај глагол може имати оба вида. То потврђује РЈАЗУ дефиницијама семантичких реализација за свршени вид под d) 'увидети, разабрати, схватити' и под

²⁰ Значење 'срести' је по природи перфективно, а његова имперфективност 'сретати' могућа је у итеративним контекстима: *Видим га свако јутро*, где би му синоним био *виђаџи*, уп. И. Грицкат, *О неким видским особеностима*, 71. Но, ни овде имперфективност није једина интерпретација, јер је могуће рећи: *Срећнем га свако јутро*. У грађи није потврђена употреба глагола *видеџи* у овом значењу у итеративном контексту.

с) за несвршени 'разбирати, схватати, увиђати', а значења од е) до ј) имају само свршени вид. Том опсегу значења одговара значење под I, 8 у РСАНУ, али у наведеним примерима претеже употреба свршеног вида, за шта наводимо неке потврде:

свр.: *Viděvъ* milostъ gospodina kralja čelniku Radanu. (*Deč. hris.* 1330) Glasnik 2, 12, 67, 820b. Ја сам примио ваше писмо и *видео* шта ми пишите (Бат. 1, 704). Кад се спустисмо мало ниже, *виђох*, да се нијесам преварио (Ђор. С. 4, 3). После је престао да ме грди ... *видео је* да не вреди да се свађа (Ђурђевић М., Књиж. 1, 245).

несвр.: *Videće* velike tvrgdine i rote po pisměhъ, koje běhu učinili naši... roditelje knezu ... grada Dubrovnika. (*Knez Vladislav Dubrovčanima*, 1451) Mon. serb. 445, 827b. Из тога *се види* да треба што пре поћи натраг (Ред.).

У РСАНУ издваја се још семантичка реализација 'замислити, замишљати; предвидети, предвиђати' са вредношћу когнитивне перцепције, где можемо рећи да је глагол *видеџи* двовидски:

свр.: Сада се догоди нешто што он није никако могао унапред *видеџи* (Милиј. 1, 77). Ти с' чеду нашем, Смиљци, *видела* кратак век (Змај, РМС).

несвр: Колајну *видим* славно обешену, | љубљено дете, баш о твоме врату (Уј. Т. 1, 7). Чим се напије, он [Ђоркан], заљубљен, *види* себе „у срцу“ и „какав јест“ (Андрић 3, 31). Бојао се попуштања јер *је* у томе *видео* своју несрећу (Ред.).

Међутим, има низ значења заснованих на когнитивној перцепцији која имплицирају само свршени вид, а подразумевају менталну и ментално-визуелну перцепцију субјекта. Нека од њих су посведочена у РЈАЗУ од е) до h), а нека у САНУ под I, 5а:

свр.: е) 'pogledati, glednuti, baciti pogled na što ili kamo, da bi se prepoznalo, upoznalo ili razaznalo': Pa idemo, da snahu *vidimo*. Nar. pjes. vuk 1, 481, 821a. ф) 'saznati, doznati, upoznati': Nu, kušajte i *viđite*, kako sladak on je. A. Voškovićeva razg. 55, 822a. Ne će snaha konja da odjaše, dok ne *vidi*, za koga je došla. Nar. pjes. vuk 2, 523, 822a. г) 'prosuditi, procijeniti, ispitati, istražiti, razgledati': *Vidite* mi pravicu! (*Budimski spom. XVII i XVIII v.*) Glasnik II, 3, 133, 822b. h) 'razmotriti, raspraviti': Zar da dostignemo znanje svakoga reda ponase, *vidićemo* prija narav iliti bitje reda. Kadčić 1.

5а. 'проверити, прегледати': Онај трговац, што му је паре дао, чекао га је ... да *виде* рачун, шта је зарадио (НПр, БВ 1887, 364). На штампаним стенографским белешкама мора бити забележено: *видео* тајник (Н. Скуп. 4, 425). 5б. 'испитати, проучити, упознати': Јавно су шибали децу, да им тиме *виде* јачину душе (Матић Д. 3, 23). Обећао је да *ће* *видеџи* како ствар стоји (Ђурђевић М., Књиж. 1, 248).

С друге стране, несвршени вид има глагол *видети* у значењу 'на-лазити, сматрати, мислити', 'знати, познавати', према РСАНУ, односно 'знати' према РЈАЗУ:

несвр.: Плаћу matere, ušto način nać ne *vide*, da im djecu ne odvode (Kazlaraga). Gundulić 364, 828b. А још немам зимског капута, нит' *видим* како ћу га стећи (Андрић, РМС). Ја и домаћин *видимо* за право да бидне барјактар Станко (Деб. 1, 189). Наука *види* све у еволуцији, а песник у вечности (Дуч. Ј. 6, 279). Модерна критика не *види* у писцу Опасних веза ... само најсвирепијег анатома љубави (Милач. Д. 1, 84).

Код рефлексивних форми у историјском развоју језика, према грађи и обради коју нам доноси РЈАЗУ под с) за свршени, а под а) за несвршени вид, забележена су значења когнитивне перцепције 'схватати/схватити шта о себи', као и за пасивне под е) и с) 'чинити се':

свр.: Jer od toj prvi dan *vidjeh se* ... da nijesam dostojan tvoj ures obazritit. Nalješковић 2, 15. Kad *se vidje* u nevolji raja. Osvetn. 3, 36, 829. О крстјанине, *vidi se*, kako nasliduješ Isukrsta. Divković nauk 31^b.

несвр.: Jura *videći se* zdrav ... uputi se. Radman 15, 830^a.

У значењу 'проценити, спознати' глагол *видети* може бити само свршеног вида.

свр.: Veličina ... grijeha ... *se može vidjeti* od ostrine pedepse. Matović 390, 831a.

несвр.: Iz ovijeh počasnica *vidi se*, da su pravi Srbi. Nar. pjes. Vuk 1, 84, 832a.

4. У оба речника је регистрован већи број значења насталих од значења визуелне и когнитивне перцепције. У неким од њих глагол *видети* може бити двовидски, а у неким је видски профилан.

Двовидски може бити у следећим значењима која се наводе у полисемантичкој структури глагола *видети* у РСАНУ:

'имати, добити': свр.: Живео је као оно јаре које му је једино поверено ... тек колико да и од њега *види* кућа неку фајду (Срем. 4, 21). На Св. Андрејској Скупштини речено је да од земљоделске школе *није видео* користи „ниједан округ, ниједан срез, ниједна општина“ (Јов. С. 7, 79). несвр.: *Не видећи* од њега никаква одговора, тако пођем царском цамберлану (Зел. 3, 133).

'(на)учити од некога гледајући': свр.: Што чине ђеца? – Што *виде* од оца (НПосл Вук). Од кога *си то видео?* – чуди се понекад мати свом детету (Ред.). несвр.: Доћи ћу да *видим* како ти правиш питу.

'(при)пазити, обићи, обилазити': свр.: Јега ... узме дете у руке, па му тепа, док Мирјана *види* и спреми вечеру (Весел. 8, 124). несвр.: Она је имала кад и да меси 'леб, и да готови ручак, и да *види* живину (Весел. 11, 245).

’(по)тражити’: *Види* (= *īo/īp̄ражи*) ту око куће посла, помози женама (Весел. 8, 50). Иди-де, дијете, *види* (= *īo/īp̄ражи*) штогод ручка (Весел. 3, 65).

’(про)читати’: свр./несвр.: Побратиме, Лимо харамбаша! | Књигу *виђи* (= 1. *чиїај*, *несвр.*; 2. *їрочийај*, *свр.*) не почаси часа, | Брже зови Ђура барјактара (НП Вук 3, 300).

С обзиром на контекст у коме је овде употребљен облик императива, вероватнија је прва интерпретативна стилско-прагматичка могућност: строга заповест, наредба, изречена несвршеним видом, него неутрална заповест, изречена свршеним видом.

Свршеног вида, према речничким дефиницијама и грађи, могу бити следећа значења:

’osuditi, kazniti’: Ти за мој труд не помниш ни мало, да т’ *види* вишњи суд. Ш. Менџетић 131, 823а. Дје си, kneže Lazare, *vidio* ti bog veliki! Нар. pjes. bogišić 9, 823^a.

’pokušati, probati, ogledati’: Bogme ću promislit i *vidjet*, jeda mogu potegnut Grubu sa mnom. М. Držić 228, 823а. No dođi mi na megdan junački, da *vidimo*, ko je bolji junak. Нар. pjes. vuk 3, 107, 823а.

’čuti’: Elefanti zvek praporac *vidiše* i splašiše se. (Aleksandrida XVI v.) Starine 3, 292, 823b. О бoga ти, šajka tico, ти преleti преко Rima на Petrove б’jele dvore, те ти *види*, што бесjеде. Нар. pjes. vuk 1, 8, 823b.

’искусити, уверити се’: Ко је *видио* да хајдук господарем земље и народа бити може (Бат. 1, 299). Сад већ приспева нараштај који *није видео* батина, није видео кад кога бију (Лаз. Л. 2, 199).

’доживети, дочекати’: Закија ли међава на све четири стране, чује се жапање (јадање) ... *не ће* овца ни једна *видиш* Јурјеве (Пољица, Иван. Ф., ЗНЖ 9, 111).

’измерити, испробати’: Пружила [је] руку Заки, да јој *види* пулс (Петр. В. 7, 84). *Видиш* да ли су вам ове хаљине добре (Ред.).

У следећим значењима глагол *видеџи* несвршеног је вида:

’paziti, brinuti се’: Bratije moja ... *vidite* komu podobite se, *vidite* jako načelo vsemu blagomu s ljuboviju prihodate. (Sava tip. stud.) Glasnik 40, 171, 828а.

’u pozdravu isto što i čuvati, štiti’’: Bog te *види*, care gospodine! Нар. pjes. istr. 1, 54, 828b.

’štovati’: Voli boga uvrđit (*čovjek*) nego slavit i *viditi*. Došen. 142^a.

’procenjivati, cijенити’: Kako mi *видиш* konja. U okolici Sinja zabilježio Grupković s naznakom, da znači Što ti se od njeg čini? Ili је u boljem ili u gorem stanju.

’njegovati, liječiti’: Da ti ranu tuj činimo s pomnjom *vidjet* i liječit. G. Palmotić 2, 137.

infinitiv vidjeti s oblicima glagola biti znači činiti se, biti na oko onakav ili ono, što kazuje predikat: Bjelja je *vidjet* ona (Sokolica) vele ... neg' li od mora vile bjele. Gundulić 406; 828b.

У служби партикуле, у неодређеном значењу за исказивање упозорења, чуђења, недопадања, прекора, претње и сл. 'гле, пази', глагол *видети* је лишен видског значења, а обично се јавља у 2. лицу императива или презента.

Види ти њега! Он да мени заповиједа! (Коч. 2, 39). *Видер* њега ... Баш мене на некакав курс (Нож. 1, 167). (у 2. л. през. понекад и са везником „да“) за истицање исказа или неке супротности: 'ето, баш': *Видиш*, забравих рећи да ће и Милан бити с нама (Весел. 16, 270). Ја, да *видиш*, немам тако воље (Јакш. Ђ. 8, 91).

Оба вида могућа су и у следећим семантичким реализацијама рефлексивних форми 'чинити се, учинити се, изгледати' и 'осетити се, осећати се', с тим што код прве претеже несвршени вид, који РСАНУ једино и наводи:

свр.: *Видје* ми се подобно ... угодити. Ђорђевић узд. V, 831a.

несвр.: Ја ćу рећи што ми се *види* право. (*Herceg Vlatko tuži se na kneza Žarka, poslije 1466*) Mon serb. 500, 833a. Zato mi се *види* ne bezprilično ovde spomenuti ono разумно slovo ... Rajić pouč 1, 30^a. 834a. Tim се овako мени (*t. j. Dilaveru*) *види*, i ја носим ове свијете Gundulić 498, 834b. Ти се *видиш* јунак од мејдана (НП Вук 2, 423). Ви сте као окречени гробови, који се споља *виде* а унутра су пуни костију мртвачкијех (Вук 11, 24). Милан ми се *види* мудар и озбиљан (Шапч. 7, 202). Бегу се то *види* дивније од свих чудесâ (Мил. М. Ђ. 18, 88).

свр.: Кад се *видела* малаксалом, потражила је чашу воде.

несвр./свр.: Радо би се свраћао к сусједу ... Ту би се *видио* мирнији, покојнији (Драж. 2, 54).

Само свршени вид глагол *видети* има у следећим значењима рефлексивне форме:

'desiti se, pojaviti se, dogoditi se, zbiti se, naći se': Nigda се тога (*t. j. da bi nijemi progovorio*) *није видјело* у Izrailju. Vuk mat. 9, 33.

'pokazati se, očitovati se': Тко ćе имат болју срећу, данаске се *видјет* има. G. Palmotić 2, 130, 820b.

'ogledati se, potući se, izaći na mejdan, podijeliti mejdan': Hodi' Dilavere, sa mnom се *вид*, а paka под' ко витез s diklom. Gundulić 537, 830a.

'добити менструацију': *Нисам се видела* већ три месеца (Змај 4). Ако којој по несрећи падне да се баш тога дана [на млади петак] *види*, нека кошуљу не пере до светог Матеја (Радић Д. 5, 96).

Застарело значење глагола *видети*, које речници савременог језика не бележе, 'свиђати се', има несвршени вид.

Prêšisahъ odъ zapovêdi kneza dubrovačkoga i svega viča, što im *se vidêlo*, toj pisahъ, ni prêkmoъ ni umnokoъ. (*Dubrovnik* 1332) Mon Serb 102, 834b.

Грађа потврђује да глагол *видети*, и те како узиман као прототипични представник двовидских глагола словенског порекла, и на дијахроној и на синхроној равни, показује видску диференцијацију у зависности од семантике. У РЈАЗУ је ова диференцијација прегледније представљена. Такође, уочава се и да су нека значења застарела, а код неких је дошло до сужавања видског опсега, дакле, промена свакако има. Упоредивање видске квалификације у историјским речницима и речницима савременог језика и усмеравање анализе на глаголски вид у старијем језичком материјалу²¹ донело би значајне резултате за познавање глаголског вида уопште.

Marina Lj. Spasojević

THE VERB *VIDETI* ('TO SEE') ACROSS CENTURIES:
ON SIGNIFICANCE AND NEED FOR INVESTIGATING
THE VERBAL ASPECT ON THE DIACHRONIC
AND SYNCHRONIC PLANE

S u m m a r y

This paper presents the comparison of the treatment of the verb *videti* ('to see') in the *Dictionary of Croatian or Serbian Language JAZU* (historical dictionary) and in the *Dictionary of Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language SANU* (descriptive dictionary of contemporary Serbian language). Moreover, attention is drawn to the changes in verbal aspect and semantics. Investigating the verbal aspect, especially regarding double-aspect verbs, and its relation to the verbal semantics in diachronic perspective, would contribute not only to the better understanding of the grammatical system in the past (concerning literary as well as vernacular language), but also to resolving some theoretical issues associated with verbal aspect.

²¹ У РЈАЗУ нема довољно рукописне грађе из српских споменика, а такође има много Вукових потврда, што се преклапа са корпусом РСАНУ и РМС. Наравно, само одређивање глаголског вида на старијем језичком материјалу, ако нема одговарајућег контекста, знатно је теже него у савременом језику, јер због временске дистанце не можемо просудити да ли су семантичке парафразе могуће или немогуће.

ТРИБИНА

ТУРЦИЗМИ У ЛЕКСИЧКИМ ЗБИРКАМА РЕСАВСКОГ КРАЈА

Грађа Речника САНУ бележи велики број турцизама из српских народних говора и представља важан извор за проучавање дијалекатских турцизама у српском језику. Опис турцизама ресавског говорног типа, који припада косовско-ресавском дијалекту, није до сада био предмет проучавања. Циљ овога рада је анализа једног броја турцизама из Речника САНУ са потврдама из лексичких збирки ресавског краја. Лексема *амза*, *елбеи*, *бакија* и *долабџија* не бележи Шкаљићев речник или у том речнику није регистровано значење ових лексема забележено у савременом ресавском говору.

Кључне речи: турцизам, позајмљеница, дијалекат, ресавски говор, речник, лексема.

Вишеслојна проблематика турцизама, важног сегмента лексичког система српскога језика, интензивно привлачи истраживаче још од времена објављивања *Српског рјечника* (1818, 1852) Вука Стефановића Карацића.

У најважнијем и најцитиранијем лексикографском приручнику за турцизме, речнику *Турцизми у српскохрватском језику* Абдулаха Шкаљића из 1965. године, забележено је 8742 речи турскога порекла.¹ Шестотомни речник Матице српске² обухвата укупно око 2600 речи

* marija.djindjic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ А. Шкаљић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево, 1979⁴. Утврђивање статуса турцизама у савременом српском језику базирано је на провери свих лексема које бележи *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007, у *Корпусу савременог српског језика*, који представља резултат рада на пројекту *Мајхематичка и рачунарска лингвистика 1981*. под вођством Душка Витаса.

² *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1969–1976.

са турском етимолошком ознаком, док једнотомни Матичин речник³ има око 850 речи турскога порекла. На основу овог прегледа види се тенденција губљења турцизама из српског језика. У последњим деценијама статус турцизама се знатно променио. Доста лексике изашло је из активне употребе и турцизама је свакако мање него раније, на шта су утицали различити процеси који су укључивали друштвено-економске промене, затим научно-техничке промене, као и стварање нових држава и тенденција стварања нових језика након распада СФРЈ. Истраживањем смо утврдили да у савременом српском књижевном језику има око 3000 турцизама, што значи да се до данас задржала у стандардном језику само једна трећина турцизама из Шкаљићевог речника. Више од половине од 3000 турцизама представља одомаћене и фреквентне турцизме.⁴

Неопходно је и проучавање дијалекатских турцизама у циљу стицања потпуне слике статуса овог слоја лексичког фонда српског језика.⁵ Већина турцизама води порекло из дијалеката турског језика и управо утврђивањем дијалекатског порекла турцизама изводи се закључак да је српскохрватски језик примио несразмерно више речи путем непосредних контаката говорника него путем писане речи.⁶ Највећи део ових турцизама представљају позајмљенице из турских анадолских народних говора.

Речник САНУ⁷ у до сада објављених 19 томова има преко 4500 одредница означених као турцизми и уз новије дијалекатске речнике јужне и југоисточне Србије представља важан извор за проучавање дијалекатских турцизама у српском језику.

³ *Речник српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.

⁴ М. Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација у рукопису, Београд, 2013, 553.

⁵ На значај проучавања дијалекатских турцизама први је указао Славољуб Ђинђић у раду посвећеном турцизмима из Враћа, С. Ђинђић, *Ка турцизмима Боре Сјанковића*, *Анали Филолошког факултета* 11, 1974, 113–120. Етимолошка студија С. Петровић која је посвећена турцизмима у призренском говору представља важан допринос проучавању турцизама у дијалектима српског језика, пружајући модел за слична истраживања, С. Петровић, *Турцизми у српском призренском говору*, Београд, 2012. С. Петровић је аутор неколико радова који се баве дијалекатским турцизмима јужне Србије и Црне Горе, као нпр. С. Петровић, *Прилог проучавању турцизама из Враћа и суседних говора*, у: *Истоци и утоци. Сећање на Славољуба Ђинђића*, ур. А. Митровић, Београд, 2009, 147–157; иста, *Турцизми у црногорским народним говорима (2)*, *Зборник Матице српске за филологију и линвистику* LV/2, 2012, 183–192.

⁶ Уп. М. Адамовић, *О јореклу српскохрватских османизама*, *Јужнословенски филолог* XXX/1–2, 1973, 229–236.

⁷ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959– (= Речник САНУ).

Турцизми ресавског краја нису до сада били предмет научног интересовања. Лексика ресавског краја није била ни предмет опсежног научног истраживања.⁸ У корпус Речника САНУ уврштене су четири збирке речи из ресавског краја. Аутори ових збирки насталих на прелазу XIX у XX век су Ђорђе Мелентијевић, Дамњан Митровић, Никола Т. Даничић и И. Милосављевић.⁹ Збирка гимназијског професора Ђорђа Мелентијевића броји 840 речи и у Институту за српски језик води се под именом *Збирка речи из Свилајнца и Ресаве*. Учитељ Дамњан Митровић предао је Академији збирку од 493 речи, која се у Институту за српски језик води под именом *Збирка речи из њараћинског, десџоџовачког и ресавског среза*. Збирка Николе Т. Даничића, ђака Учитељске школе, која бележи 619 речи, носи назив *Збирка речи из Куџиновоца*, док се збирка И. Милосављевића води под именом *Збирка речи из околине Јагодине*.¹⁰

Збирке нису великог обима, али се у првих 19 томова Речника САНУ нашло око 750 речи из ових збирки. Професори Асим Пецо и Бранислав Милановић приложили су збирку од 470 речи 1968. године у оквиру монографије посвећене ресавском говору.¹¹

Збирке из ресавског краја су значајне за проучавање турцизама, јер поједине речи представљају једину потврду за реч или одређено значење речи у Речнику САНУ, као на пример:

- І. амза** м погрд. покр. **І. клијан**, будала. – Море, прогутао би он и то [шалу], да се овај амза није смејао ... вели готово љутито Лука (Јак. С. 2, 291).

⁸ Одређеним тематским групама лексике ресавског краја посвећени су следећи радови: М. Спасојевић, *О воденичкој терминологији ресавског краја*, у: Савремена проучавања језика и књижевности I/1, ур. М. Ковачевић, Крагујевац, 2009, 185–192; иста, *О називима верских њразика у ресавском крају*, Дијалекат – Дијалекатска књижевност 2, ур. Р. Жугић, Лесковац 2009, 203–214; иста, *Из фиџонимије ресавског краја (коровска флора)*, у: Дијалекат – Дијалекатска књижевност 3, ур. Р. Жугић, Лесковац, 2011, 166–172; иста, *Из њроблематичке њроучавања лексике из областџи њрераде млека у ресавском крају (на маџеријалу из Великог Појовића)*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IV, Дани српскога духовног преображења XX, Деспотовац, 2013, 257–266.

⁹ Уз примере у Речнику САНУ, уместо презимена, стоје скраћенице: Мел. 1, Митр. Д., Дан. Н., Милос. И.

¹⁰ Детаљно о ауторима збирки и значају њиховог рада в. Р. Стијовић, М. Стијовић, *Скуџљачи народног блага Ресаве*, Митолошки зборник 29, Рача, 2013, 265–277.

¹¹ А. Пецо, Б. Милановић, *Ресавски говор*, Српски дијалектолошки зборник XVII, Београд, 1968. Мало је речничких потврда из ове збирке, свега пар десетина, док турцизми нису потврђени примерима из ове збирке. Такође, извор за проучавање лексике ресавског краја представљају и приповетке Милоша Ивковића, сакупљене у Свилајнцу и селу Стрмостену, М. Ивковић, *Српски еџнографски зборник ХLI*, Београд–Земун, 1927.

2. ждероња, њрождрљивац. – Често се чује при јелу реч амза и каже се ономе који много једе: полечка, ти амзо, немој да пуниш ложицу (Митр. Д.).

Лексема *амза* није забележена у Шкаљићевом речнику, а у Речнику САНУ није означена као турцизам.¹²

II. **елбет**¹ м (према тур. *elbet, elbette*, сигурно, несумњиво)¹³ покр.

1. *сигурносѝ, њоузданосѝ*. – Јер нема трговачке чести и елбета и, ређи, једнога промета и уживанције таке нигде! (Срем. 4, 110).

2. **а. безбрижан живоѝ, бесѝосличење, гоѝовансѝво**. – Рала нема, а будаком тешко елбету се рано навикао (Божурња, Шваб.). (Змај 4; Белица, Ризн.). **б. онај који живи на ѝуђ рачун, гоѝован, дембел, нерадник** (Митр. Д.).

За разлику од Речника САНУ, у Шкаљићевом речнику лексема *елбеѝ* је наведена као прилог (*свакако, сигурно, без сумње*), што одговара турском језику када је у питању и граматичка категорија речи и семантика. С друге стране, реч *елбеѝ* у Речнику САНУ је другачијег значења него у турском језику, јер представља и другу врсту речи. Најчешћа промена граматичке категорије се односи на турске придеве који прелазе у категорију именичких речи у српском језику (нпр. срп. **бена** ж будала, луда; тур. **bön sıfat saf, avanak, ahmak** = глуп, тупав, блесав). У случају анализираниог турцизма, турски прилог (**elbet ar. v. elbette; elbette pril. ar. sigurno**, и сваком случају, *bez sumnje*¹⁴) прешао је у категорију именске речи у српском језику, а значење потврђено у Митровићевој збирци представља метонимијско проширење значења.

III. **бакија** ж (тур. *bakiye*, остатак) покр. 1. *оно шѝо је осѝављено, најѝишѝено, шѝо није више у моди*. – „Ово је све стара бакија“, т. ј. старинско је, па излази (из моде) (Бел. 1, 68).

2. сѝари оѝшѝински комун, неѝодељена оѝшѝинска шума која није куљена, него је од сѝарине оѝшѝинска (Ресава, Митр. Д.).

3. *осѝаѝак неисѝлаћеног дуга*. – То је остало бакије (КМ, Ел. Г. 3). Изр. **оставити на бакију осѝавѝѝи на милосѝи и немилосѝи без ѝомоћи, ѝодрике**. – Разбојници су му одузели све и оставили га на бакију (ЦГ, Радом.). (ЦГ, Шоћ).

¹² О њеној етимологији в. *Еѝимолошки речник срѝског језика*, 1, Београд, 2003.

¹³ У Речнику САНУ навођени су одговарајући етимони из савременог турског језика, а уколико је и кад је то било потребно, навођен је и одговарајући турски дијалекатски етимон.

¹⁴ М. Ђинђић, *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

У Шкаљићевом речнику није забележено ово значење. Значење потврђено у Митровићевој збирци није забележено у турском књижевном језику, као ни у турским дијалектима.

IV. долабџија м (тур. dolarçı) **1. онај који иџера волове или коње који окрећу долај** (Ресава, Мел. 1).

2. необ. фиг. *довииљив, сналажљив човек*; исп. долап (3). – Марашлија, као познати долабџија (вешти дипломата), пише Милошу да не мучи толике људе (Мил. М. Ђ. 40, 166).

Код Шкаљића није забележен овај турцизам. Ово је пример образовања са турском основинском речју и суфиксом *-џија*, које не бележи савремени турски књижевни језик **долабџија** (← тур. dolar). Турска реч **dolarçı** забележена је само у дијалекатском речнику турскога језика¹⁵ са једном потврдом у значењу *онај који израђује долај, иџочак на води за наводњавање*.

Чињеница да се представљене речи не налазе у Шкаљићевом речнику, или пак имају значење које не постоји у Шкаљићевом речнику, указује на потребу да се турцизми ресавског говора детаљно региструју и опишу. Из збирки ресавског краја забележено је свега неколико десетина турцизама у Речнику САНУ. Разлог за њихову малу заступљеност у досадашњим томовима може се објаснити селективним приступом обрађивача приликом избора потврда у Речнику САНУ. С друге стране, мањи број турцизама у овим дијалекатским збиркама, као и у свим осталим, може се објаснити и начелном одлуком сакупљача да приликом одабира лексике за збирку избегавају да уносе општепознате и фреквентне турцизме.¹⁶

¹⁵ *Türkiyede halk ağzından derleme sözlüğü*, I–IX, Ankara, 1963–1977, 1544.

¹⁶ Анкета је показала да у говору ресавског краја и даље живе турцизми попут *дулек, ћујрија, њачавра, лагум, орџак, зејџин*. За поједина покрајинска, застарела значења турцизама регистроване су потврде старијих испитаника, као нпр. у селу Велики Поповић за *лагум*: у брду ископан подрум за вино.

Marija S. Đinđić

TURKISH LOANWORDS IN THE COLLECTION OF WORDS
OF THE REGION OF RESAVA

S u m m a r y

One of the important tasks in researching Turkish loanwords in Serbian language is the study of dialectal loanwords. The Turkish loanwords from the region of Resava haven't been a subject of scientific research yet.

Basic material for analysing the lexis of Turkish origin was taken from four collections of words of the Region of Resava collected by Đ. Melentijević, D. Mitrović, N. T. Daničić and I. Milosavljević. These four collections of words have been included as a lexicographic sources for the Dictionary of Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language of the Serbian Academy of Sciences and Arts.

The paper analyses four loanwords attested in the region of Resava (*amza*, *elbet*, *bakija* and *dolabdžija*) which were not attested in A. Škaljić's Dictionary of Turcisms as an entry or one of the meanings.

Научни скуп „Средњи век у српској науци, историји,
књижевности и уметности VIII“, 2016. године

ХРОНИКА XXIV ДАНА СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА

Истрајност на деспотовом путу

Дани српскога духовног преображења, двадесет четврти по реду, свечано су започели у петак, 19. августа 2016. године, на празник Преображења Господњег, на Тргу деспота Стефана Лазаревића у Деспотовцу, наступом хора „Вива вокс“. Отварању манифестације присуствовао је велики број гостију, али и многобројна публика, која је својим доласком још једном показала интересовање и жељу за постојањем ове културне манифестације, као и за очувањем свега на шта она обавезује.

Свечано отварање манифестације
– поздравна реч потпредседника општине
Деспотовац Ненада Јовановића

У име општине Деспотовац, присутницима се обратио потпредседник општине Ненад Јовановић, који је у свом поздравном говору, поред осталог, рекао и следеће:

„Изузетна је част и задовољство, али и велика обавеза говорити вечерас на овом месту, на месту које је по свему посвећено Светом деспоту Стефану. Деспот је, историја јасно сведочи о томе, живео у изузетно тешком, неси-

гурном и по Србију неповољном времену. Али историја јасно сведочи још о нечему: деспот је, сходно својој државничкој мудрости, саградио велелепни манастир као задужбину, основао је Ресавску преписивачку школу, писао је поезију, био веран православљу својих предака. Бирао је, дакле, духовност као гаранцију трајања и непролазности, као залог по ком ће га памтити потомство и сопствени народ. И није погрешно у томе. Деспот је сопственом народу оставио не само материјални споменик непроцењиве културне вредности него и вечно жив печат православља, историје, традиције, културе у свеопштем значењу. Вечерас почињу XXIV Дани српскога духовног преображења. Сви ми који на било који начин учествујемо у њима знамо колико је тешко одржати их, а сачувати притом златну нит која се провлачи већ скоро четврт века. Искушења за манифестације овакве врсте су велика, неки би можда чак и рекли: време им није наклоњено. Ипак, историја и славна прошлост, о којој смо понешто рекли, идеје на којима је 1993. године покренута манифестација, имена и намера људи који су је стварали и свих оних многобројних који су у њој учествовали, обавезују на трајање.“

Манифестацију је овог пута званично отворио наш прослављени глумац Светислав Гонцић, који је, између осталог, рекао:

„Када у Србији нека културна манифестација има високе уметничке домете и траје већ четврт века, то је сигуран знак да вреди. Ова манифестација се одржава у Деспотовцу, који чува сећање на деспота Стефана Лазаревића, који је био савршен у свему. Деспотово величанствено владарско и књижевно дело данас сија Србима, блиставо као месец међу звездама. Манастир Манасија, Ресавска школа, заоставштина су великог српског владара деспота Стефана. Поносан сам што сам данас заједно са вама на његовом тргу, испред његовог споменика и у близини његове задужбине Манасије, и што ови Дани чувају од заборавља и шире просветитељске идеје модерне српске државе, баш онакве какву је сањао и остварио деспот Стефан

Свечано отварање манифестације – поздравни говор Светислава Гонцића

Лазаревић. Имао сам част и срећу да ову манифестацију пратим од њеног оснивања, 1993. године, све до данашњих дана. Сведок сам тога да Деспотовац чини крупан допринос националној култури.“

Свечано отварање манифестације – наступ хора „Вива вокс“

Уследио је величанствен концерт хора „Вива вокс“, чиме је започео културно-уметнички програм на XXIV Данима српскога духовног преображења.

Бојан Оташевић на отварању изложбе својих графика

У галерији Центра за културу „Свети Стефан, деспот српски“, у суботу, 20. августа, другог дана манифестације, отворена је изложба графика Бојана Оташевића, доцента на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, на Одсеку за примењену уметност, за предмет Анатоомско цртање. Изложбу је отворила Оливера Вукотић, ликовни критичар.

Исте вечери, након изложбе графика, у Народној библиотеци „Ресавска школа“, многобројни посетиоци, љубитељи писане речи, присуствовали су књижевној вече-

Књижевно вече
са Владимиром Кеџмановићем

Професор Слободан Штећић на
отварању изложбе слика са Ликовне
колоније „Ресава 2016“

ри са Владимиром Кеџмановићем. О стваралаштву аутора говорио је књижевни критичар Дејан Војводић.

У недељу, 21. августа, трећег дана манифестације, изложбу слика са 24. Ликовне колоније „Ресава 2016“ отворио је професор Слободан Штећић, рекавши овом приликом и следеће:

„Имао сам то задовољство да учествујем у избору сликара за овогодишњу колонију, али док слике не дођу у овакав простор, какав је Манастирска воденица, не може да се сагледа колико су се сви учесници потрудили да своје умеће, своју уметност пренесу на платно.

Публика на изложби слика са Ликовне колоније „Ресава 2016“

Ове године, као учесника колоније имамо и једног вајара. То је професор Веља Каравелић, који је урадио преко педесет споменика широм Србије и који нам је поклатио једну дивну скулптуру у камену.“

Окупљеној публици се обратио и наш еминентни уметник Емило Костић, рођени Деспотовчанин, који је и сам својевремено био селектор две колоније „Ресава“:

„Верујем у то да сви ми, као сликари и уметници, постојећу природу треба да прилагодимо себи, да је опредметимо, јер тако уметност и настаје. На овим сликама се види да су људи нешто рекли из душе. Кажу да је сликар сазрео онда кад се заљуби у оно што ради.“

Отварање изложбе слика Слободана Данета Поповића

У наставку вечери у просторијама Центра за културу „Свети Стефан, деспот српски“ отворена је и изложба нашег познатог завичајног сликара Слободана Данета Поповића. На самом почетку многобројним посетиоцима песмом о Манасији обратио се Милија Баја Радивојевић, кога су присутни слушали са одушевљењем.

Влатка Миленковић, директор Центра за културу у Деспотовцу, говорећи о сликару, истакла је: „Сви знамо да је Данетова вечита инспирација Манасија, драгуљ Ресаве, драгуљ Србије. Слободан је насликао толико слика о Манасији да оне красе скоро сваки дом у Деспотовцу, као и домове наших људи у расејању. Дане је прецизан и тачан у цртежу, колорит му је богат. Дане ствара и портрете, и мртве природе, и пејзаже, подједнако зналачки и врло снажно.“

Слободан Дане Поповић рођен је 1944. године у Седлару. Од 1950. године живи у Деспотовцу. О његовом раду писали су и говорили: Алекса Челебоновић, Ђорђе Кадијевић, Никола Кусовац, Перо Зубац и

многи други. Реч је о сликару изузетне снаге и талента, који је формирао своју уметничку личност и пронашао сопствени израз. Излагао је у Салону Трибине младих у Новом Саду, Скадарлији, Аустрији, Италији, Немачкој, као и у свим већим градовима бивше Југославије. Међутим, где год је био, у срцу је носио тајанственост и лепоту Манасије. У Паризу је осам година провео сликајући на Монмартру, где је и постао члан Клуба париских сликара Монмартра.

На крају треће вечери овогодишњих Дана, у свечаној сали Народне библиотеке „Ресавска школа“, одржан је концерт младог пијанисте Борка

Концерт пијанисте
Борка Милојковића

Милојковића, који је, такође, наш суграђанин, а тренутно је професор клавира у Музичкој школи „Владимир Ђорђевић“ у Београду. Бројна *Њублика* је и ове године са највећим одушевљењем пратила концерт класичне музике, а имала је прилике да чује композиције Јохана Себастијана Баха, Хендла, Моцарта, Листа и Шопена.

Већ на самом почетку овогодишње манифестације, 20. и 21. августа, у Народној библиотеци „Ресавска школа“, одржан је двадесети научни скуп, односно осми под именом „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности“. Првим даном скупа, који је обухватио две сесије, председавала је проф. др Гордана Јовановић,

а изложено је укупно осам реферата, махом из средњовековне историје и историје књижевности. Изузетност овогодишњег научног скупа у Деспотовцу представља учешће др Белгин Тезџан Аксу, лексикографа и уредника речника турског језика, чији је рад „Београд Евлије Челебије“ привукао изузетну пажњу. По завршетку преподневног заседања скупа, активности у Библиотеци настављене су предавањем на тему „Турцизми у српском језику“, које је одржала др Марија Ђинђић, турколог, научни сарадник Института за српски језик САНУ, а уводничар овог врло занимљивог предавања била је др Марина Спасојевић, такође научни сарадник поменутог института.

Научни скуп „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VIII“

Након тога, представљен је зборник радова са прошлогодишњег научног скупа, а част и обавеза да све присутне још једном подсети на прошлогодишњи скуп, а тиме и на садржај зборника, припала је овога пута академику Злати Бојовић и проф. др Предрагу Дилпарићу. Ово је, иначе, деветнаести зборник, односно деветнаеста књига, која чини сада већ импозантну едицију у оквиру научне литературе, чији је издавач Народна библиотека „Ресавска школа“, а од ове године и Институт за српски језик САНУ. Другог дана научног састанка изложено је још седам саопштења, а скупом је председавао проф. др Радивој Радић.

Два научна дана у Библиотеци протекла су у врло позитивној и динамичној атмосфери, чему је, поред истакнутих имена из света медијистике, допринело и присуство бројне публике, на изузетно задовољство организатора.

Четвртог дана овогодишње манифестације Дани српског духовног преображења, у холу Основне школе „Деспот Стефан Високи“, пред многобројним заљубљеницима добре цез музике наступили су „Мишко Плави трио“ и Лена Ковачевић. Како и сама уметница каже, деспотовачка публика ју је одушевила и пожелела је да опет наступи у

Концерт Лене Ковачевић

Деспотовцу. Публика је имала прилику да присуствује врхунском двочасовном музичком извођењу сјајних музичара и велике уметнице.

Концерт младих музичких талената Деспотовца

У сали Народне библиотеке „Ресавска школа“, пето преображењско вече отпочело је концертом наших младих суграђана, ученика Музичке школе „Владимир Ђорђевић“ из Алексинца. Ове, као и претходних година, интересовање за концерт младих Деспотовчана је било изузетно велико, тако да је свечана сала Библиотеке била премала да прими све посетиоце, који су младе пијанисте бодрили и награђивали снажним аплаузима.

Композиције Чајковског, Хајдна, Баха, Моцарта, Шопена, Клементија, Калинског и других ове године су изводили: Наталија Драгомировић, Љубица Никодијевић, Анастасија Богосављевић, Теодора Стојадиновић, Невена Станојевић, Богдан Алимпијевић, Софија Јовановић, Алекса Алимпијевић, Маша Максимовић, Ива Петровић, Бојана Милошевић, Марија Симић, Лана Стојадиновић и Миа Шолак.

Поред младих музичких талената из Деспотовца, наступио је и квартет „Корона“ из Ниша, овом приликом са једним чланом мање, и то у саставу: Невена Аксентијевић, Јелена Рубаковић и Милан Јанковић. Њиховим музицирањем се на најлепши могући начин завршио концерт класичне музике.

Исте вечери на Тргу деспота Стефана, упркос киши, која је непрестано падала, група „Ван Гог“ је одржала концерт, на коме је присуствовао велики број љубитеља ове врсте музике, како из Деспотовца, тако и из околних градова. Група „Ван Гог“ постоји већ три деценије на музичкој сцени, а да је толико дуг период трајања оправдан, доказали су и овим сјајним двочасовним концертом у Деспотовцу, на велико задовољство публике која је испунила градски трг.

Концерт групе „Ван Гог“

Позоришна представа за децу

По већ устаљеном обичају, у оквиру Дана српскога духовног преображења у Деспотовцу, одређени садржаји су намењени најмлађој публици. Ове године деца су уживала у представи „Аладин и чаробна лампа“ Крушевачког позоришта. Најмлађа публика, која је, заједно са својим родитељима, у потпуности испунила хол Основне школе „Деспот Стефан Високи“, имала је изузетну прилику да присуствује позоришном извођењу познате бајке, која се нешто мање од једног сата одвијала пред њиховим очима, на сцени. Раскошни костими, уз сјајну компјутерску анимацију, одличну музику и, на првом месту, уверљива глума, обрадовали су наше најмлађе суграђане, који су са узбуђењем пратили сваки покрет глумца на сцени. Према тексту Спасоја Миловановића, у режији и сценографији Зорана Лозанчића, представа је окупила најбољу поставу Крушевачког позоришта.

Групу „Балкан ловерс“, без обзира на њену све већу интернационалну популарност, деспотовачка публика сматра својом, домаћом. Ову музичку групу основали су у Лугану (Швајцарска) 2009. године браћа Стојадиновић, Горан и Душан, Деспотовчани. Временом, група је обogaћена присуством Александра Стојића, Саше Ранковића, Марија Кубиласа и Јована Јова-

Концерт групе „Балкан ловерс“

новића. Да су међу својима, видело се и на концерту, који су ови врхунски музичари, појачани сјајним трубачем Марком Марковићем, приредили на овогодишњим Данима српскога духовног преображења: врло пријатна и опуштена атмосфера, двочасовно уживање у музичким обрадама свима добропознатих балканских етно-мотива.

Сабор народног умећа и стваралаштва

Седми преображењски дан у Деспотовцу био је све до касних вечерњих сати испуњен разноврсним садржајима. Започео је у преподневним часовима у градском парку петим Сабором народног умећа и стваралаштва, који је и ове године окупио велики број излагача, али и посетилаца. Сабор су свечано отворили Ана Богдановић, в. д. директора ТСО Деспотовац, и Радиша Радосављевић, пољопривредни произвођач из Медвеђе и овогодишњи добитник Плакете општине Деспотовац. Градски парк је наликовао најлепшој шареној етно-разгледници Србије, а на десетинама штандова били су изложени производи од воћа, кукуруза, меда, воска, природних тканина, млека... Сабор је, као и ранијих година, био изложбено-продајног карактера.

У касним поподневним часовима, у холу Основне школе „Деспот Стефан Високи“, публика је имала прилику да погледа филм „Отаџбина“ у режији Олега Новковића. Филм прати судбину избеглица у сопственој земљи, Срба који одлазе са Косова у Београд, након последњег прогона. Сценарио за филм урадила је Милена Марковић, а болну, мучну, али реалну стварност добро познату многима, кроз улоге су пренели: Нада Шаргин, Вук Костић, Марта Бјелица, Небојша Глоговац, Анита Манчић, Милица Михајловић...

Вече филма

Након играног филма, приказан је и дугометражни играни филм „Милица“, сценаристе и редитеља Драгана Елчића. Филм говори о девојци Милицы Ђорђевић, српском детету које последњих година живи у Призрену, са још двадесетак својих сународника. Филм слика стварност Срба на Косову данас, кроз животну причу осмогодишње девојчице.

Дан препун разноврсних догађаја завршен је на Тргу деспота Стефана позоришном представом „Ваљевска болница“, у извођењу глумца Крушевачког позоришта, које је ову представу радило у копродукцији са Центром за културу „Вук Караџић“ из Лознице и Факултетом уметности Универзитета у Приштини, обележавајући на тај начин велики јубилеј – 100 година од почетка Првог светског рата. Представа се заснива на мотивима трећег тома романа *Време смрти*

Позоришна представа „Ваљевска болница“

Добрице Ћосића, а избором дела великог српског писца даје се посебан значај највећим остварењима српске књижевности XX и XXI века. Деспотовачка публика је имала прилику да гледа представу врхунског уметничког квалитета, али и да се подсети великих догађаја из националне историје прошлог века, чије поуке не престају да опомињу.

Витешки фестивал

Осмим даном манифестације, у петак, 26. августа, подно и унутар зидина манастира Манасије оживљен је дух средњовековља. У вечерњим сатима отворен је тродневни Међународни витешки фестивал „Деспот Стефан Лазаревић“ – JUST OUT 2016. Посетиоци су у рушевинама Ресавске преписивачке школе могли да погледају пригодне изложбе о витешком реду Змаја и историји Манасије, као и друге музејске поставке са средњовековним експонатима. Након свечаног отварања, коме је присуствовао и руски амбасадор Чепурин, поред других високих званица, уследио је наступ плесне групе „Una Saga Serbica“. Гости су уживали у тактовима средњовековне музике и плесу у извођењу гостију из Русије, Украјине и Француске. Многобројна публика је бурно поздравила дефиле витешких група. Поред „Белих орлова“ и других група из Србије, пред публику су изашли и чланови витешких група из: Француске, Данске, Мађарске, Италије, Републике Српске, Бугарске, Чешке, Румуније, Украјине и др. Најпре су витешке вештине показали припадници Коњичког клуба „Љубичево“, а публику је без даха оставио плес ватре и мача у извођењу украјинске плесне групе. Потом су публици представљене вештине мачевања из различитих историјских периода – оклопно и неоклопно мачевање, све до савременог.

Претпоследњи дан манифестације, субота, 27. август, протекао је, такође, око зидина Манасије. Већ од 11 часова публика је могла да се дружи са припадницима витешких група, да се боље упозна не само кроз борбе већ и кроз радионице са борилачким вештинама и средњовековним начином живота. Нарочиту пажњу заслужују радионице за најмлађе. Витешко село је било посећено изнад свих очекивања – реч је о хиљадама посетилаца, што наговештава трајање овог вида окупљања. Вече је завршено пригодним програмом, дефилеом витезова и борбама.

Последњи дан овогодишње манифестације, недеља, празник Успенија Пресвете Богородице, протекао је у знаку фолклора. Наиме, у холу Основне школе „Деспот Стефан Високи“, одржан је целодневни семинар на тему „Народне игре у Горњој Ресави“. Предавач је била Дајана Костић, која је крајем последње деценије XX века радила обимно теренско истраживање, преточено у књигу *Обичаји, њесме и игре у Горњој Ресави*, и која се већ дуги низ година бави, како истраживањем фолклора, тако и фолклорним педагошким радом. Семинар је окупио неколико десетина полазника, махом из културно-уметничких друштава са територије општине Деспотовац, али је било и учесника из других места. Семинар је имао за циљ да упозна полазнике са изворним елементима народних игара у Горњој Ресави, који су временом потиснути или промењени, а често и заборављени.

У касним послеподневним часовима одржано је представљање поменуте књиге, објављене 2001. године, а потом је Дајана Костић представила неколико типова, првенствено, женских народних ношњи какве су се од XIX века носиле у појединим селима Горње Ресаве. С обзиром на то да су бројне ношње биле изложене пред присутном публиком, те да су их облачили неки присутни чланови ресавских фолклор-

Затварање манифестације – Национални ансамбл „Коло“

них друштава, овај део програма је био посебно занимљив и многим инспиративан.

Дан у знаку фолклора донео је исто такво вече. Двадесет четврти преображењски дани у Деспотовцу завршени су концертом Националног ансамбла „Коло“, те је и овога пута манифестација завршена, може се рећи, на најлепши могући начин. Националне фолклорне игре из свих делова Србије, али и ван ње, изведене у перфектној уиграности и уметничкој обради традиционалног, донеле су публици, која је дословно у потпуности испунила трибине спортске хале, још једно незаборавно великогоспојинско вече.

Догађај у културном животу Деспотовца уприличен између XXIV Дана преображења и наредних, јубиларних, XXV Дана посебно вредан помена везан је за Народну библиотеку „Ресавска школа“, најстарију установу културе у Горњој Ресави, која је 8. децембра 2016. године прославила златни јубилеј – 50 година рада.

Свечаности одржаној тим поводом у самом здању Библиотеке, саграђеном далеке 1905. године, присуствовали су бројни гости, а међу њима и Вања Марковић, саветник министра културе и информисања за библиотечко-информациону делатност, др Владан Тријић, заменик управника Народне библиотеке Србије, проф. др Злата Бојовић, дописни члан САНУ, проф. др Гордана Јовановић, председник Програмског савета Дана српскога духовног преображења, проф. др Десанка Стаматовић, професор у пензији и вишегодишњи управник Катедре за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду, др Марина Спасојевић, сарадник Института за српски језик САНУ и лектор зборника радова са научног скупа у оквиру Дана српскога духовног преображења, највиши представници локалне самоуправе, библиотекар из Поморавског округа, завичајни писци, сарадници, бројни грађани и корисници услуга Библиотеке.

Прослава јубилеја, поред пригодних обраћања гостима, како директора Народне библиотеке „Ресавска школа“ Санеле Симић, тако и Владана Тријића, заменика управника Народне библиотеке Србије, подразумевала је и доделу захвалница за успешну сарадњу и допринос у раду Библиотеке највернијим сарадницима, међу којима је и Институт за српски језик САНУ, чији су руководиоци и сарадници у дугом низу година пружали несебичну подршку и помоћ Библиотеци у одржавању научног скупа у оквиру Дана српскога духовног преображења, као и у припреми зборника са научних скупова. Издање последњег зборни-

Јубилеј Народне библиотеке „Ресавска школа“

ка из 2016. године као издавача, поред Библиотеке, има и Институт за српски језик САНУ, што Библиотеци чини посебну част.

У знак посебног вредновања своје издавачке делатности, дуге 43 године, Библиотека је поводом прославе јубилеја објавила каталог својих издања, којих је до данас 116, што представља посебну захвалност свим ауторима, посебно завичајним, за њихов рад. Управо зборници радова са поменутог научног скупа заузимају најистакнутије место у издавачкој делатности Библиотеке. Представљање каталога пратила је изложба издања, чији је аутор библиотекар Драгана Милутиновић Симић.

У уметничком делу програма наступио је гудачки квартет „Корона“ из Ниша, одушевивши многобројне госте, а пријатно дружење пријатеља Библиотеке настављено је уз коктел.

Санела Р. Симић

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ
КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ
VIII

Превод резимеа
ауџори

Лектор и коректор
Марина Сјасојевић

Дизајн корица
Слободан Шићевић

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић
palcic@EUnet.rs

Штампа
Тојаловић
Ваљево

Тираж: 300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85(497.11)“04/14”(082)

94(497.11)“04/14”(082)

811.163.41(082)

Научни скуп СРЕДЊИ век у српској науци, историји, књижевности и уметности (8 ; 2016 ; Деспотовац)

Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности / VIII Научни скуп, Деспотовац-Манасија, 20–21. август 2016 [у оквиру манифестације] XXIV Дани српскога духовног преображења ; редакција Станоје Бојанин ... [и др.] ; главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“ ; Београд : Институт за српски језик САНУ, 2017 (Ваљево : Топаловић). – 237 стр. : илустр. ; 25 cm

На спор. насл. стр.: The Middle Ages in Serbian Science, History, Literature and Arts. – Тираж 300. – Стр. 223–237: Хроника XXIV Дана српскога духовног преображења / Санела Симић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Summaries.

ISBN 978-86-82379-72-0

1. Stv. nasl. na upor. nasl. str.

2. Јовановић, Гордана [главни уредник], 1940–

3. Дани српскога духовног преображења (24 ; 2016 ; Деспотовац)

а) Српски језик – Зборници

б) Србија – Културна историја – Средњи век – Зборници

в) Србија – Историја – Средњи век – Зборници

COBISS.SR-ID 240974860